

Azərbaycan Hüquq Jurnalı

**№1-2022
ISSN 1810-9055**

Baş redaktor:

h.e.d., professor *Ə.İ.Əliyev*

Redaksiya Heyətinin sədri

h.e.d., dosent *T.İ.Hüseynov*

Baş redaktorun müavini:

h.ü.f.d., *P.A.Bayramova*

Redaksiya Heyətinin üzvləri:

AMEA-nın müxbir üzvü, h.e.d., prof. *M.F.Məlikova*

h.e.d., prof. *N.H.Cəfərli*

h.e.d., prof. *İ.O.Quliyev*

h.e.d., prof. *Ə.H.Rzayev*

h.e.d., prof. *Ş.T.Səmədova*

h.e.d., prof. *K.N.Səlimov*

h.e.d., prof. *Ə.İ.Sadiqov*

h.ü.f.d., prof. *Z.A.Əsgərov*

h.e.d., prof. *V.A.Vasilyeva* (Ukrayna)

h.e.d., prof. *İ.N.Sopilko* (Ukrayna)

h.e.d., prof. *Y.L.Boşitskiy* (Ukrayna)

h.e.d., prof. *A.İ.Abdullin* (Rusiya)

h.e.d., prof. *V.A.Avdeyev* (Rusiya)

h.e.d., prof. *G.İ.Xubua* (Almaniya)

h.e.d., prof. *A.M.Əliyev* (Almaniya)

h.ü.f.d., dos. *F.B.Riehl* (Almaniya)

h.e.d., prof. *A.A.Sabitova* (Qazaxstan)

Məsul katib:

h.ü.f.d., dosent *A.N.İbrahimova*

Bu jurnal 2002-2012-ci illər ərzində gənc alim Elçin Qarabalovun redaktorluğu altında dərc edilmiş və Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Ali Attestasiya Komissiyasının elmi nəticələrin dərc olunması tövsiyə edilən dövrü elmi nəşrlərin siyahısına daxil edilmişdir. E.Qarabalovun vaxtsız vəfatından sonra jurnalın fəaliyyəti dayandırılmışdır. Bakı Dövlət Universitetinin Hüquq fakültəsinin təşəbbüsü ilə jurnalın dərci 2018-ci ildən bərpa edilmişdir. Məqsəd Azərbaycan hüquq elminin inkişafına töhvə vermək və onun beynəlxalq müstəvidə tanınmasına nail olmaqdır.

MÜNDƏRİCAT

DÖVLƏT VƏ İCTİMAİ İDARƏETMƏ

Elnarə Mirzəyeva

İCTİMAİ İŞTİRAKÇILIQ AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASINDA DÖVLƏT VƏ QEYRİ-DÖVLƏT NSTİTUTLARININ QARŞILIQLI ƏLAQƏSİNİN ƏSAS VASİTƏSİ KİMİ 5

Ləman Abbaslı

YAXŞI İDARƏETMƏ HÜQUQU ƏSASINDA DÖVLƏT İDARƏÇİLİYİNİN VƏ QANUN-VERİCİLİYİNİN TƏKMİLLƏŞDİRİLMƏSİ YOLLARI 15

DÖVLƏT VƏ HÜQUQ TARİXİ

Əntiqə Paşayeva

PLATON FƏLSƏFƏSİNDƏ İDEAL DÖVLƏT VƏ TƏBİİ HÜQUQUN NİSBƏTİ, ETİK XÜSUSİYYƏTLƏRİ, OXŞAR VƏ FƏRQLİ CƏHƏTLƏRİ 26

İNFORMASIYA HÜQUQU

Hüseyn Əlizadə

İNFORMASIYA HÜQUQ POZUNTULARI VƏ INFORMASIYA-HÜQUQİ MƏSULİYYƏT: QARŞILIQLI ƏLAQƏLƏRİN NƏZƏRİ VƏ TƏCRÜBİ ASPEKTLƏRİ 41

KOMMERSİYA HÜQUQU

Nigar Hacıadə

SAHİBKARLIQ FƏALİYYƏTİ SUBYEKTLƏRİNİN KORPORATİV SOSİAL MƏSULİYYƏTİNİN ƏLAMƏTLƏRİ 47

CİNAYƏT HÜQUQU

Hafiz Musayev

MÜASİR TERRORÇULUĞUN ƏSAS TENDENSIYALARI VƏ METODLARI 54

İNSAN HÜQUQLARI

Səbinə Əliyeva

AZƏRBAYCANDA ƏLİLLİYİ OLAN ŞƏXSLƏRİN HÜQUQLARI SAHƏSİNDƏ MİLLİ QANUNVERİCİLİK VƏ ONUN İNKİŞAFI 59

TİBBİ HÜQUQ

Pərvinə İsmayılova

GENETİK DİAQNOSTİKA VƏ MÜALİCƏNİN METODLARI, ETİK VƏ HÜQUQİ ASPEKTLƏRİ 65

BEYNƏLXALQ ÜMUMİ HÜQUQ

Тургай Гусейнов

НЕКОТОРЫЕ ПРАВОВЫЕ ВОПРОСЫ ДЕОКУПАЦИИ ТЕРРИТОРИЙ АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ РЕСПУБЛИКИ 75

<i>Ramin Əliyev</i>	
II QARABAĞ MÜHARİBƏSİNİN BEYNƏLXALQ-HÜQUQİ ASPEKTLƏRİ	85

BEYNƏLXALQ XÜSUSİ HÜQUQ

<i>Vüsal Aslanov</i>	
DƏNİZLƏ BEYNƏLXALQ YÜKDAŞIMALARIN HÜQUQİ TƏNZİMLƏNMƏSİ	94

HÜQUQ VƏ İQTİSADİYYAT

<i>Günay Məmmədova</i>	
İQTİSADİ SİYASƏTİN KONSTITUSİYA ƏSASLARI	103

DÖVLƏT VƏ İCTİMAİ İDARƏETMƏ

İCTİMAİ İŞTİRAKÇILIQ AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASINDA DÖVLƏT VƏ QEYRİ-DÖVLƏT İNSTİTUTLARININ QARŞILIQLI ƏLAQƏSİNİN ƏSAS VASİTƏSİ KİMİ

Elnarə Mirzəyeva*

Abstract

Məqalədə ictimai iştirakçılığın Azərbaycan Respublikasında dövlət və qeyri-dövlət institutlarının qarşılıqlı əlaqəsinin əsas vasitəsi kimi mühüm məsələlər hüquq ədəbiyyatında mövcud fikir müxtəlifliyi, beynəlxalq hüquq normaları və Azərbaycan Respublikasının milli qanunvericiliyi əsasında geniş təhlil edilir. Qeyd edilir ki, müasir dövrdə dünya təcrübəsinə və Avropa standartlarına hərtərəfli və geniş miqyasda integrasiya edən Azərbaycan Respublikası dövlət hakimiyyəti orqanları ilə qeyri-dövlət, xüsusilə vətəndaş cəmiyyəti institutları ilə qarşılıqlı əlaqələrin qurulmasında “ictimai iştirakçılıq” metodundan istifadə edir. Məqalədə bir sıra mühüm sahələrdə milli qanunvericiliyin beynəlxalq hüquq normaları ilə qarşılıqlı təhlili aparılır və əsas istiqamətlər müəyyən edilir. Daha sonra, Azərbaycan Respublikası praktikasında ətraf mühitin mühafizəsi sahəsinə bir qədər geniş yanaşma tətbiq edilərək ətraflı təhlillər aparılır. Məqalədə hər bir sahənin təhlili üzrə konkret nəticələr irəli sürülür və əsaslandırılır.

Açar sözlər: ictimai iştirakçılıq, beynəlxalq qeyri-hökumət təşkilatları, insan hüquqları, vətəndaş cəmiyyəti, ictimai rəy, ictimai şura.

Müasir dövrdə dünya təcrübəsinə və Avropa standartlarına hərtərəfli və geniş miqyasda integrasiya edən Azərbaycan Respublikası dövlət hakimiyyəti orqanları ilə qeyri-dövlət, xüsusilə vətəndaş cəmiyyəti institutları ilə qarşılıqlı əlaqələrin qurulmasında “ictimai iştirakçılıq” metodundan istifadə edir. Məhz bununla əlaqədar, “İctimai iştirakçılıq haqqında” 2013-cü il 22 noyabr tarixli Azərbaycan Respublikası Qanununun 1.0.1-ci maddəsinə və həmin Qanunun tətbiqi haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2014-cü il 16 yanvar tarixli Fərmanının 3.1-ci yarımbəndini nəzərə alaraq, sözügedən termin dövlət və cəmiyyət həyatının müxtəlif sahələrində dövlət siyasətinin hazırlanmasında və həyata keçirilməsində, ümumdövlət və yerli səviyyədə qərarların qəbulunda, Azərbaycan Respublikasının Prezidenti tərəfindən müəyyən edilmiş mərkəzi icra hakimiyyəti orqanlarının, yerli icra hakimiyyəti və yerli özünüidarəetmə orqanlarının fəaliyyətinə ictimai nəzarətin təşkilində vətəndaşların və vətəndaş cəmiyyət institutlarının bu Qanunla müəyyən edilmiş formalarda iştirakı, dövlət və yerli özünüidarəetmə orqanlarının ictimaiyyətlə məsləhətləşməsi və ictimai rəyin nəzərə alınması kimi müəyyən edilmişdir.

Onu da qeyd etmək lazımdır ki, sosial problemlərin həllinə dair birgə fəaliyyətin sosial mexanizmlərinin elmi ədəbiyyatlarda təhlili zamanı “iştirak” ter-

* hüquq üzrə fəlsəfə doktoru, Bakı Dövlət Universiteti Hüquq fakültəsinin “Beynəlxalq xüsusi hüquq və Avropa hüququ” kafedrasının dosenti

mini “cəlb etmə” kateqoriyası ilə sinonim qismində nəzərdən keçirilir. Lakin mövcud anlayışlar arasında əsas fərq isə subyektlər və fəaliyyət istiqamətlərinin fərqliliyidir. Belə ki, “cəlb etmə” iştirakın subyekti üzrə məqsədyönlü və bir istiqamətli fəaliyyət, habelə həmin subyektin fəaliyyətin müəyyən növünə daxil edilməsi sayıldığı halda, “iştirak” termini intensiv xarakterə malik olmaqla məqsədyönlülükdə məcburiliyi özündə ehtiva etmir [1, s.218]. Bununla yanaşı, “ictimai iştirakçılıq”la “vətəndaş iştirakı”nın müqayisəli və qarşılıqlı təhlilinə toxunaraq, bildirmək yerinə düşərdi ki, sonuncu rəsmi olaraq vətəndaşlıq statusuna malik olmayan iştirakçıların, o cümlədən ictimai və vətəndaş cəmiyyətlərin müvafiq prosesdə iştirakını istisna edir [2, s.700-701]. Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının 54-55-ci maddələrində təsbit olunan cəmiyyətin və dövlətin siyasi həyatında, habelə dövlətin idarə olunmasında iştirak hüququ dolayısı ilə ictimai iştirakçılığın hərtərəfli tətbiqinə geniş imkanlar yaradır. Belə ki, “Azərbaycan Respublikası vətəndaşlarının cəmiyyətin və dövlətin siyasi həyatında maneəsiz iştirak etmək hüququ vardır” və “Azərbaycan Respublikası vətəndaşlarının dövlətin idarə olunmasında iştirak etmək hüququ vardır” müddəaları bunun bariz nümunəsidir.

“İctimai iştirakçılıq haqqında” Azərbaycan Respublikası Qanununun 5-ci maddəsinə əsasən, ictimai iştirakçılığın aşağıdakı formaları mövcuddur:

- **İctimai şura.** İctimai şura 5-15 üzvdən ibarət tərkibdə qanunvericiliklə müəyyən olunmuş qaydada və əsasnaməyə uyğun olaraq vətəndaş cəmiyyəti institutları tərəfindən seçilir. Azərbaycan Respublikasının 16 yaşına çatmış hər bir vətəndaşı ictimai şuranın üzvü ola bilər. İctimai şuranın səlahiyyət müddəti iki ildir. Hər bir vətəndaş cəmiyyəti institutu ictimai şuranın üzvlüyünə yalnız bir namizəd irəli sürə bilər. Namizədlərin irəli sürülməsi başa çatdıqdan sonra bir ay müddətində ictimai şuraya seçkilər keçirilir. Namizəd irəli sürməyən vətəndaş cəmiyyəti institutları da ictimai şuranın üzvlərinin seçilməsində iştirak edə bilərlər. İctimai şuradakı fəaliyyətinə görə üzvlərə əmək haqqı, qonorar, kompensasiya və başqa ödənişlər verilmir.

Qanunun 7-ci maddəsinə uyğun olaraq, ictimai şura hüquqlara (mərkəzi və yerli icra hakimiyyəti və yerli özünüidarəetmə orqanlarından öz fəaliyyəti üçün zəruri olan məlumatları, ictimaiyyətlə məsləhətləşmələr tələb edən məsələlər üzrə hüquqi aktların layihələrini almaq; ictimaiyyətlə məsləhətləşmələrin keçirilməsi barədə mərkəzi və yerli icra hakimiyyəti və yerli özünüidarəetmə orqanına təkliflər vermək; müvafiq ərazidə və sahədə dövlət siyasətinin formalaşması və həyata keçirilməsi barədə təkliflərlə çıxış etmək; ictimai rəyin öyrənilməsi üçün sorğular keçirmək və ya müvafiq təşkilatlara sorğu keçirilməsi barədə təkliflər vermək; hüquqi aktların layihələrinin ictimai müzakirəsini keçirmək və s.) və vəzifələrə (Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasına və qanunlarına, habelə digər normativ hüquqi aktlara riayət etmək; şuranın fəaliyyəti barədə əhalini məlumatlandırmaq; öz fəaliyyətinə dair illik hesabat hazırlamaq və dərc etdirmək; müzakirə olunan məsələlərə qərəzsiz yanaşmaq) malikdir.

- **İctimai dinləmə və ictimai müzakirə.** Qanunun 12-ci maddəsinə əsasən, dövlət və yerli özünüidarəetmə orqanları, hüquqi şəxslər, vətəndaş cəmiyyəti institutları, ictimai şuralar və ayrı-ayrı vətəndaşlar ictimai dinləmə və ictimai müzakirənin təşəbbüsçüsü ola bilərlər. Vətəndaş cəmiyyəti institutları və hüquqi şəxslər tərəfindən keçirildiyi təqdirdə ictimai dinləmənin yekun sənədi dinləmə zamanı açıqlanmış əsas fikir, rəy və təkliflərin icmal formasında hazırlanır, ictimai dinləməyə sədrlik edən tərəfindən imzalanır və dinləmə başa çatdıqdan sonra ən geci üç iş günü müddətində aidiyyəti dövlət və yerli özünüidarəetmə orqanları və kütləvi informasiya vasitələrinə təqdim olunur. Həmçinin, vətəndaş cəmiyyəti institutları və hüquqi şəxslər tərəfindən keçirildiyi təqdirdə ictimai müzakirənin yekun sənədi rəy və təkliflər formasında qəbul edilir, iclasın sədri tərəfindən imzalanır və müzakirə başa çatdıqdan sonra ən geci üç iş günü müddətində aidiyyəti dövlət və yerli özünüidarəetmə orqanlarına və kütləvi informasiya vasitələrinə təqdim olunur (maddə 15).

- **Yazılı məsləhətləşmə.** Qanunun 4-cü fəslinə əsasən, mərkəzi və yerli icra hakimiyyəti və yerli özünüidarəetmə orqanları hazırladıqları hüquqi aktların layihələri barədə yazılı məsləhətləşmələrin başlanması haqqında məlumatı öz internet sahifəsində və ya kütləvi informasiya vasitələrində yerləşdirir. “İnformasiya əldə etmək haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanununa əsasən əldə edilməsi məhdudlaşdırılmış informasiyanı nəzərdə tutan hüquqi aktların layihələri və ya onların müvafiq struktur elementləri yazılı məsləhətləşmə üçün dərc olunmur. Mərkəzi və yerli icra hakimiyyəti və yerli özünüidarəetmə orqanları hazırladıqları hüquqi aktların layihələri barədə vətəndaş cəmiyyəti institutlarının rəy, irad və təkliflər verə bilməsi üçün azı yeddi iş günü nəzərdə tutur. Daxil olmuş rəy, irad və təkliflər mərkəzi və yerli icra hakimiyyəti və yerli özünüidarəetmə orqanları tərəfindən müzakirə edilib qiymətləndirildikdən sonra onların nəzərə alınması və ya rədd edilməsinə dair on dörd gün ərzində əsaslandırılmış qərar verilir və dərc edilir.

- **Hüquqi aktların layihələrinə dair ictimai dinləmə və ictimai müzakirə.** Qanunun 18-ci maddəsinə uyğun olaraq, Azərbaycan Respublikasının Milli Məclisinə təqdim edilən qanun layihələrinə dair ictimai dinləmə və ictimai müzakirə Azərbaycan Respublikası Milli Məclisinin Aparatı tərəfindən təşkil edilir. Bunun üçün Milli Məclisin Aparatı müvafiq tədbirlərin (Milli Məclisinin İnternet sahifəsində xüsusi bölmənin ayrılması; Milli Məclisinin Aparatında qeydiyyatda alınmış bütün qanun layihələrini müvafiq komitəyə göndərdikdən sonra üç gün ərzində Azərbaycan Respublikası Milli Məclisinin İnternet sahifəsinin xüsusi bölməsində yerləşdirilməsi; qanun layihələrinə dair təqdim olunmuş rəy, irad və təkliflərin nəzərə alınmasının nəticələri barədə ictimaiyyətin məlumatlandırılması; birinci və ikinci oxunuşlardan sonra qanun layihəsinin yenilənmiş mətnlərinin dərc olunması və s.) görülməsini həyata keçirir. Digər hüquqi aktların - mərkəzi və yerli icra hakimiyyəti və yerli özünüidarəetmə orqanlarının hazırladıqları hüquqi aktların layihələrinə dair ictimai dinləmə və ictimai müza-

kirə isə Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin müəyyən etdiyi qaydada keçirilir.

Şübhəsiz ki, sahəvi münasibətləri tənzimləyən milli qanunvericilik aktları da ictimai iştirakçılığın konkret və səciyyəvi cəhətləri ilə bağlı aspektləri müəyyən edir. Məsələn, Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2020-ci il 27 fevral tarixli 1859 nömrəli Sərəncamı ilə təsdiq olunmuş “Açıq hökumətin təşviqinə dair 2020-2022-ci illər üçün Milli Fəaliyyət Planı”nın 5-ci və 7-ci bəndləri və təndəş cəmiyyəti üzvlərinin fəaliyyətinin genişləndirilməsi, ictimai nəzarətin və ictimai iştirakçılığın artırılması, o cümlədən yerli özünüidarəetmədə ictimai iştirakçılığın inkişafı üçün müvafiq tədbirlərin həyata keçirilməsini nəzərdə tutur. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2022-ci il 4 aprel tarixli Sərəncamı ilə təsdiq olunmuş “Korrupsiyaya qarşı mübarizənin gücləndirilməsinə dair 2022-2026-cı illər üçün Milli Fəaliyyət Planı”nın Tədbirlər Planının 5.2-ci bəndində dövlət orqanlarında (qurumlarında) ictimai iştirakçılığın tətbiqinin genişləndirilməsi və ictimai şuraların fəaliyyətinin səmərəliliyinin artırılması öz əksini tapmışdır.

2005-ci il 28 iyun tarixli “İnsan alverinə qarşı mübarizə haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanununda insan alverinə qarşı mübarizənin əsas prinsiplərindən biri (maddə 4.0.5), Milli Koordinatorla qarşılıqlı əlaqələrin qurulması (maddə 7.3) və digər məsələlərdə qeyri-hökumət təşkilatlarının fəaliyyəti xüsusilə qabardılır. Hətta sözügedən qanunvericilik aktının 10-cu maddəsi insan alverinin qarşısının alınması sahəsində qeyri-hökumət təşkilatları ilə əməkdaşlıqla bağlı münasibətləri tənzimləyir. Belə ki, insan alverinin qarşısının alınması sahəsində fəaliyyət göstərən qeyri-hökumət təşkilatları insan alverinin potensial qurbanlarının maarifləndirilməsi işlərinə, insan alveri qurbanları üçün xüsusi müəssisələrin fəaliyyətinin təşkil edilməsinə, insan alveri qurbanlarına hüquqi yardımın göstərilməsinə və onların sosial reabilitasiyasına cəlb edirlər. Hətta Azərbaycan Respublikası Daxili İşlər Nazirliyinin İnsan Alverinə qarşı Mübarizə Baş İdarəsinin tərəfindən idarə olunan insan alveri qurbanlarının müvəqqəti yaşaması üçün sığınacaqda da ayrı-ayrı qeyri-hökumət təşkilatlarının nümayəndələri çalışırlar.

“Narkotik vasitələrin, psixotrop maddələrin və onların prekursorlarının dövriyyəsi haqqında” 2005-ci il 28 iyun tarixli Azərbaycan Respublikası Qanunun 9-cu maddəsində nəzərdə tutulduğu kimi, Azərbaycan Respublikasında narkotik vasitələrin və psixotrop maddələrin dövriyyəsinə dair Milli İnformasiya Mərkəzində toplanan məlumatlardan biri də narkotik vasitələrin və psixotrop maddələrin yayılmasına qarşı mübarizə sahəsində qeyri-hökumət təşkilatlarının həyata keçirdikləri tədbirlər haqqında informasiyadır. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, Milli İnformasiya Mərkəzinin əsas məqsədi narkotik vasitələrin və psixotrop maddələrin dövriyyəsinə dair şəxsi həyat sirri olmayan və obyektiv məlumatların məcmusunu təşkil etməkdir.

“Həmkarlar ittifaqları haqqında” 1994-cü il 24 fevral tarixli Azərbaycan Respublikası Qanununun 10-cu maddəsində bu təşkilatların normayaradıcılı-

ğında iştirakı nəzərdə tutulmuşdur. Belə ki, həmkarlar ittifaqları əmək, sosial, iqtisadi məsələlər barəsində qanunvericilik aktlarının hazırlanmasında iştirak edə bilər. İşçilərin əmək, sosial və iqtisadi hüquqlarına dair qanun layihələrinə həmkarlar ittifaqları respublika birliyinin rəyi müzakirə edilməklə baxılır. Həmkarlar ittifaqlarının respublika birlikləri işçilərin mənafelərini və həmkarlar ittifaqlarının hüquqlarını pozan qanunvericilik aktları, dövlət orqanlarının qərarları, sərəncamları barədə müvafiq qanunvericilik, icra və məhkəmə orqanlarına müraciət edə və şikayət verə bilərlər. Dövlət və yerli özünüidarəetmə orqanları işçilərin əmək, sosial, iqtisadi hüquqlarına və mənafələrinə aid olan normativ aktları müvafiq həmkarlar ittifaqlarına azı 15 gün qabaq məlumat verməklə qəbul edirlər. Qanunvericiliklə nəzərdə tutulan hallarda həmkarlar ittifaqları respublika birliyi əmək və sosial-iqtisadi məsələlər üzrə qanunvericiliyin tətbiq edilməsi qaydalarını nizama salan normativ aktların hazırlanmasında iştirak edir.

“Təhsil haqqında” 2009-cu il 19 iyun tarixli Azərbaycan Respublikası Qanuna uyğun olaraq, təhsil sahəsində fəaliyyət göstərən qeyri-hökumət təşkilatları təhsil sisteminin tərkib hissəsidir (maddə 8.0.3). Bundan əlavə, təhsil müəssisəsi qanunvericiliyə və özünün fəaliyyət xüsusiyyətlərinə uyğun olaraq, digər əməkdaşlıq fəaliyyətləri ilə yanaşı, təhsil sahəsində fəaliyyət göstərən qeyri-hökumət qurumlarına daxil ola bilər (maddə 43.2). Təhsili idarəetmə orqanlarının, təhsil müəssisələrinin, təhsillə bağlı ictimai birliklərin və qeyri-hökumət təşkilatlarının fəaliyyətinin əlaqələndirilməsini təşkil etmək isə dövlətin bu sahədə vəzifələrindən biridir (maddə 29.0.30).

“Mədəniyyət haqqında” 2012-ci il 21 dekabr tarixli Azərbaycan Respublikası Qanununun 16.3-cü maddəsinə əsasən, dövlət, mədəniyyət sahəsində həyata keçirilən tədbirlərin təşkilində və icrasında mədəniyyət sahəsində fəaliyyət göstərən qeyri-hökumət təşkilatları ilə əməkdaşlıq edir.

1999-cu il 8 iyun tarixli “Ətraf mühitin mühafizəsi haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanununda isə müvafiq məsələ müxtəlif aspektlərdə öz əksini tapmışdır.

1) Konkret rəhbər başlanğıc kimi. Belə ki, adıçəkilən Qanunun 3-cü maddəsində ətraf mühitin mühafizəsi sahəsində əhəlinin və ictimai birliklərin iştirakı ətraf mühitin mühafizəsinin əsas prinsiplərindən biri qismində ehtiva olunur.

2) Ekoloji ictimai birliklərin hüquqi statusu baxımından. Belə ki, Qanunun 7-ci maddəsinə əsasən, ətraf mühitin mühafizəsi sahəsində ictimai birliklər müəyyən hüquq (özünün ekoloji proqramlarını işləmək və təbliğ etmək, ətraf mühitin mühafizəsi sahəsində vətəndaşların hüquqlarını və maraqlarını müdafiə etmək, onları bu işdə fəaliyyətə cəlb etmək; ətraf mühitin mühafizəsi sahəsində ictimai nəzarəti həyata keçirmək; ətraf mühitin mühafizəsi sahəsində qanun layihələrinin müzakirəsində iştirak etmək; təqsirkar təşkilatların, vəzifəli şəxslərin və vətəndaşların məsuliyyətə cəlb edilməsi barədə məsələləri qaldırmaq; dövlət orqanlarından və təşkilatlardan ətraf mühitin vəziyyətinə və onun bərpasına dair tədbirlər barədə vaxtında, tam və dəqiq məlumat almaq və s.) və vəzifə-

lərə (öz fəaliyyətini ətraf mühitin mühafizəsi və ictimai birliklər haqqında qanunlara uyğun həyata keçirmək) malikdirlər.

3) Ekoloji ekspertizada iştirakı nöqteyi-nəzərindən. Sözügedən Qanunun 58-ci maddəsinə uyğun olaraq, ictimai birliklərin və ya əhalinin digər qruplarının ictimai ekoloji ekspertiza aparmasına yol verilir. Lakin bu ekspertizanın rəyi məlumat və tövsiyə xarakteri daşıyır.

4) Ətraf mühitin mühafizəsi sahəsində nəzarətin həyata keçirilməsində iştirakı baxımından. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, ətraf mühitin mühafizəsi sahəsində nəzarət dedikdə, təsərrüfat və başqa fəaliyyət növlərinin təsiri nəticəsində ətraf mühitin dəyişməsinin müşahidə edilməsi, onun sağlamlaşdırılması və mühafizəsi, təbii ehtiyatların bərpası və səmərəli istifadəsi, keyfiyyət normativlərinin və ekoloji tələblərin yerinə yetirilməsi başa düşülür. Məhz bundan irəli gələrək, “Ətraf mühitin mühafizəsi haqqında” Azərbaycan Respublikası Qanununun 73-cü maddəsinə uyğun olaraq, belə nəzarət formalarından biri də ictimai ekoloji nəzarətdir. Həmin ictimai nəzarətin aparılması qaydaları ictimai birliklər tərəfindən onların nizamnamələrinə uyğun olaraq müəyyən edilir. Eyni zamanda, Qanunun tələbinə uyğun olaraq, müvafiq nəzarət təbiətdən istifadəçilərlə aidiyyəti dövlət qurumları arasında müqavilələr üzrə ictimai birliklər tərəfindən onların təşəbbüsü ilə həyata keçirilir. Fikrimizcə, həmin Qanunun 73-cü maddəsində təsbit olunmuş həmin müddəa ictimai ekoloji birlikləri ikitərəfli müqavilədən, daha dəqiq ifadə etsək, həmin müqavilənin tərəflərindən asılı vəziyyətə salır. Bu işə ictimai nəzarət funksiyasının tam və maneəsiz həyata keçirilməsinə xələl gətirir. Qanunvericiliyin tələblərinə əməl etməklə yaradılmış, qeydiyyatdan keçən və nizamnamə məqsədlərinə uyğun olaraq fəaliyyət göstərən ictimai ekoloji birliklər maneəsiz, eləcə də tərəflərin bağlılıqları müqavilələrdən asılı olmadan nəzarət həyata keçirmək imkanına malik olmalıdır.

Vətəndaşların ekoloji hüquqlarının və ətraf mühitin əlverişliliyinin təmin olunması, habelə davamlı inkişaf konsepsiyası əsasında ekoloji təhlükəsizliyin qorunmasında ictimai ekoloji nəzarətin özünəməxsus rolu vardır. Eyni zamanda, aparılan araşdırmalarda da ekoloji nəzarətin rolu ilə bağlı müxtəlif elmi müddəalar irəli sürülür. Məsələn, aparılan elmi araşdırmalarda, həmçinin, ictimai ekoloji nəzarət iki aspektdən qiymətləndirilir: ictimai idarəetmənin funksiyası kimi; əlverişli ətraf mühit hüququnun realizəsi və ətraf mühitin mühafizəsi sahəsində qanunvericiliyin pozulmasının qarşısının alınması məqsədilə, qanunvericiliyə uyğun olaraq, vətəndaşlar, habelə təsis sənədlərinə əsasən, ictimai birliklər və digər qeyri-kommersiya təşkilatları tərəfindən həyata keçirilən ekoloji nəzarət qismində [3, s.213].

Lakin qeyd etmək lazımdır ki, ictimai ekoloji nəzarət, əsas etibarilə, sonuncu müddəa kontekstində nəzərdən keçirilməlidir. Çünki qanunvericilik normalarında da ictimai ekoloji nəzarət ictimaiyyət (yəni vətəndaşlar və ictimai birliklər) tərəfindən həyata keçirilən nəzarətin ayrıca növü kimi təsbit olunur.

Bəzən ictimai ekoloji təşkilatların sayının artması və onların fəallığının genişlənməsi ölkələrdə baş verən ekoloji fəlakətlərlə yaxud ideoloji amillərlə də

əlaqələndirilir. Məsələn, D.A.Boriskin hesab edir ki, XX əsrin 80-ci illərində keçmiş SSRİ cəmiyyətində sosial-ekoloji fəallığın yüksəlməsinə səbəb olan əsas təkan Çernobıl qəzasına və ekoloji cinayət faktının elan olunmasına əhalinin reaksiyası idi. Eyni zamanda, müəllifin fikrincə, bütün bunların nəticəsində həmin dövrdə ictimai ekoloji təşkilatların sayının kəskin şəkildə artımı da müşahidə olunmaqda idi. Bundan əlavə, təhlil olunan dövr üçün xarakterik olan ictimai düşüncənin siyasiləşməsi və cəmiyyətdə siyasi-ideoloji parçalanmanın mövcudluğu ekoloji hərəkətlərə də təsirsiz ötüşməmişdir. Məhz bunun nəticəsindədir ki, sözügedən mərhələ siyasi baxımdan müxtəlif ekoloji təşkilatların sayının genişlənməsi kimi xarakterizə olunur [4, s.24].

Elmi ədəbiyyatlarda ictimai ekoloji nəzarətin nəticələrinin müzakirəsi, onların təhlili və qiymətləndirilməsi ilə bağlı məsələlər də araşdırılmış, bununla bağlı müxtəlif təkliflər irəli sürülmüşdür. Belə ki, bir qrup (məsələn, Korobkin V.İ. və s.) alimlər ictimai və qeyri-kommersiya birlikləri, habelə vətəndaşlar tərəfindən həyata keçirilən ictimai ekoloji nəzarətin nəticələrinin dövlət hakimiyyəti orqanlarında məcburi qaydada müzakirə olunması fikrini irəli sürdüyü [5, s.458] halda, digər qrup müəlliflər isə nizamnamə fəaliyyətinin həyata keçirilməsi üçün ictimai ekoloji təşkilatların dövlət orqanları və aidiyyəti vəzifəli şəxslərlə, habelə yerli özünüidarəetmə orqanları ilə sıx əməkdaşlıq şəraitində fəaliyyət göstərməsinin zəruriliyi qənaətinə gəlirlər [6, s.262-270]. Fikrimizcə, ictimai ekoloji nəzarətin nəticəsinin dövlət orqanları tərəfindən məcburi qaydada müzakirə olunmasına dair yuxarıda qeyd olunan müddəa düzgün fikir sayıla bilməz. Çünki hər hansı dövlət orqanı istənilən ictimai ekoloji təşkilat və ya vətəndaşlar tərəfindən həyata keçirilmiş ictimai ekoloji nəzarətin nəticəsini məcburi qaydada müzakirə edə bilməz. Sadəcə məqsədəmüvafiq hesab olunduğu təqdirdə, həmin nəticələrdən istifadə edə bilər.

Bundan əlavə, ekoloji problemlərin miqyasının geniş olması baxımından, lokal ekoloji problemlərin daha effektiv və operativ həlli məqsədilə, regional ictimai təşkilatların yaradılması, habelə ümummilli səviyyədə həlli tələb olunan problemlərlə bağlı müəyyən ekoloji tədbirlərin həyata keçirilməsi ideyası da irəli sürülür [7, s.129]. Hüquqşünaslıqda ətraf mühitin mühafizəsi və ekoloji təhlükəsizliyin təmin olunması işində referendum institutunun mühüm yer tutmasına dair fikrə də rast gəlmək mümkündür. Bunu “yaşıl referendumlar” adlandırılan tədqiqatçıların fikrincə, müvafiq institut müasir dövrdə ictimai fikrin üzə çıxarılmasının əsas üsulu, habelə qərarların işlənilib hazırlanması və qəbuluna əhalinin təsirinin başlıca vasitəsi qismində çıxış edir [8, s.31].

Onu da qeyd etmək lazımdır ki, BMT-nin “Ətraf mühit ilə bağlı məsələlərdə məlumatın əldə edilməsi, qərar qəbul edilməsində ictimaiyyətin iştirakı və ədalət məhkəməsinin açıq keçirilməsi haqqında” Orxus Konvensiyasını (1998) Azərbaycan Respublikası 1999-cu ildə ratifikasiya etmişdir. Azərbaycan Respublikası Ekologiya və Təbii Sərvətlər Nazirliyinin və ATƏT-in Bakı nümayəndəliyinin birgə təşəbbüsü ilə Orxus Konvensiyasının icrası məqsədi ilə Ətraf Mühitə dair İctimai Məlumat Mərkəzi (Orxus İctimai Ekologiya İnformasiya

Mərkəzi) yaradılmışdır. Mərkəz ictimaiyyətin ətraf mühitə dair məlumatlardan istifadədə və qərar qəbul edilməsində iştirakı imkanlarını artırmaq, ətraf mühit məsələlərində şəffaf ictimai mühit yaratmaq, nəticədə ölkədə ümumi demokratikləşmənin, müasir idarəçiliyin gücləndirilməsinə yardım etmək məqsədi ilə yaradılmışdır və bunun üçün aşağıdakı funksiyaları həyata keçirir: ətraf mühitə dair siyasətin formalaşdırılması və həyata keçirilməsində dövlət və qeyri-hökumət təşkilatları arasında körpü rolu oynamaq; ətraf mühit sahəsində fəaliyyət göstərən yerli təşkilatların beynəlxalq təşkilatlarla və xarici ölkələrin müvafiq qurumları ilə əlaqə yaratmalarına yardım etmək; ətraf mühit məsələləri ilə məşğul olan qeyri-hökumət təşkilatlarının fəaliyyətini əlaqələndirmək; ətraf mühit sahəsində çalışan qeyri-hökumət təşkilatları və digər maraqlı şəxslərə ətraf mühitə dair ədəbiyyatlardan, İnternet resurslarından, dövlət orqanlarından və digər mənbələrdən əldə edilmiş məlumatlardan ödənişsiz istifadə imkanı yaratmaq; ətraf mühitə dair məlumatların ictimaiyyətə çatdırılmasını təmin etmək; ətraf mühit məsələləri ilə əlaqədar ictimai müzakirələrin keçirilməsini dəstəkləmək və qərar qəbul edilməsində ictimaiyyəti daha aktiv iştiraka cəlb etmək [9].

Beləliklə, ətraf mühitin əlverişliliyinin və ekoloji təhlükəsizliyinin təmin olunması, habelə vətəndaşların sağlam ətraf mühitdə yaşamaq hüququnun müdafiəsində ölkəmizdə ictimai ekoloji təşkilatların rolu və fəaliyyəti, habelə onların iştirakçılığı ilə bağlı aşağıdakı nəticələrə gəlmək olar:

- Azərbaycan Respublikasının ekoloji qanunvericiliyində ictimai ekoloji birliklərin anlayışı, habelə onların formaları, növləri və iştirakçıları dəqiq müəyyən olunmalıdır. Çünki qeyd olunan məsələlər Azərbaycan Respublikasının “Qeyri-hökumət təşkilatları (ictimai birliklər və fondlar) haqqında” 2000-ci il 4 oktyabr tarixli Qanununun müddəalarına uyğun olaraq nəzərdən keçirilir. Bu isə ümumi müddəalara əsaslanmaqla, qanunvericilik baxımından ictimai ekoloji təşkilatların səciyyəvi cəhətlərinin aşkar olunması və təhlilində müəyyən problemlər yaradır;

- Azərbaycan Respublikasında ətraf mühitin mühafizəsi sahəsində ictimai nəzarəti həyata keçirən birlik və ya qurumlarla bağlı ayrıca konsepsiya hazırlanmalıdır. Həmin konsepsiyada onların hüquqları, vəzifələri və məsuliyyəti, sahəvi dövlət qurumları ilə qarşılıqlı münasibətləri, ətraf mühitin əsl vəziyyəti barədə məlumat almaq və yaymaq, eləcə də bununla bağlı qoyulan məhdudiyyətlər, ictimai qurumlar tərəfindən təqdim olunan məlumatların nəticəsi və onardan istifadə qaydaları və s. kimi məsələlər təsbit olunmalıdır;

- Fikrimizcə, 1999-cu il 8 iyun tarixli “Ətraf mühitin mühafizəsi haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanunun 73-cü maddəsinə müəyyən dəyişiklik edilməlidir. Belə ki, sözügedən müddəanın tələbinə uyğun olaraq, ətraf mühitin mühafizəsi sahəsində ictimai nəzarət təbiətdən istifadəçilərlə aidiyyəti dövlət qurumları arasında müqavilələr üzrə ictimai birliklər tərəfindən onların təşəbbüsü ilə həyata keçirilir. Göründüyü kimi, müddəa ictimai ekoloji birlikləri ikitərəfli müqavilədən, daha dəqiq ifadə etsək, həmin müqavilənin tərəflərindən asılı vəziyyətə salır. Bu isə ictimai nəzarət funksiyasının tam və maneəsiz həyata ke-

çirilməsinə xələl gətirir. Qanunvericiliyin tələblərinə əməl etməklə yaradılmış, qeydiyyatdan keçən və nizamnamə məqsədlərinə uyğun olaraq fəaliyyət göstərən ictimai ekoloji birliklər maneəsiz, eləcə də tərəflərin bağlılıqları müqavilələrdən asılı olmadan nəzarət həyata keçirmək imkanına malik olmalıdır;

- Azərbaycan Respublikasında fəaliyyət göstərən ictimai ekoloji birliklərlə xarici ölkələrdə mövcud olan analogi qurumlar arasında əməkdaşlıq məsələləri genişləndirilməsi və qabaqcıl təcrübədən istifadə olunması məsələsinə xüsusi önəm verilməlidir. Eyni zamanda, qarşılıqlı əməkdaşlıq şəraitində regional ekoloji problemlərin aradan qaldırılmasında dövlət orqanlarına köməklik göstərilməsi, birgə ictimai nəzarətin həyata keçirilməsi mümkün ola bilər.

İstinadlar:

1. Скалабан И.А. Общественное участие: теоретико-методологические проблемы интерпретации // Современные исследования социальных проблем, 2011, Т.6, № 2, с.216-220
2. Nabatchi T. Putting the “public” back in public values research: Designing participation to identify and respond to values // Public Administration Review, 2012, Volume 72, Issue 5, pp. 699-708
3. Голиченков А.К. Экологическое право России. Словарь юридических терминов. Учебное пособие для вузов. М., Издательский Дом Городец, 2008, 448 с.
4. Борискин Д.А. Общественное экологическое движение России на пороге третьего всероссийского съезда по охране природы. М., РЭФИА, НИА-Природа, 2003, 98 с.
5. Передельский Л.В., Коробкин В.И., Приходченко О.Е. Экология. Учебник. М., Проспект, 2008, 512 с.
6. Акции экологического движения: руководство к действию. Коллектив авторов под общей редакцией И.Халий. М., 1996, 316 с.
7. Тимошенко А.С. Хельсинский процесс и практика международно-правовой охраны окружающей среды. Правовая охрана окружающей среды. М., Изд-во ИГиП АН СССР, 1985, с. 128-136
8. Боголюбов С.А. Референдумы по экологическим проектам. Государство и право, 1999, № 11, с. 31-37
9. <http://eco.gov.az/az/nazirlik/orxus-ictimai-ekoloji-informasiya-merkezi>

ОБЩЕСТВЕННОЕ УЧАСТИЕ КАК ОСНОВНОЕ СРЕДСТВО ВЗАИМОДЕЙСТВИЯ ГОСУДАРСТВЕННЫХ И НЕПРАВИТЕЛЬСТВЕННЫХ ОРГАНОВ АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ РЕСПУБЛИКИ

Эльнара Мирзаева*

Резюме

В статье широко анализируются важные вопросы общественного участия как основного средства взаимодействия между государственными и негосударственными институтами в Азербайджанской Республике на основе разнообразия мнений в юридической литературе, международно-правовых нормах и национальном законодательстве Азербайджанская Республика. Отмечается, что в новейшее время Азербайджанская

* доктор философии по праву, доцент кафедры международного частного права и европейского права юридического факультета Бакинского государственного университета

Elnarə Mirzəyeva. İctimai iştirakçılıq Azərbaycan Respublikasında dövlət və qeyri-dövlət institutlarının qarşılıqlı əlaqəsinin əsas vasitəsi kimi// Azərbaycan Hüquq Jurnalı. 2022 (№1), s.5-14

Республика, всесторонне и в больших масштабах интегрирующая мировой опыт и европейские стандарты, использует метод «общественного участия» в установлении взаимоотношений с государственными органами и негосударственными, особенно гражданским обществом. В статье проводится взаимный анализ национального законодательства и международно-правовых норм по ряду важных направлений и определяются основные направления. Позднее в практике Азербайджанской Республики проводится детальный анализ с применением несколько более широкого подхода к области охраны окружающей среды. В статье представлены и обоснованы конкретные выводы по анализу каждой области.

Ключевые слова: общественное участие, международные неправительственные организации, права человека, гражданское общество, общественное мнение, общественный совет

PUBLIC PARTICIPATION AS A MAIN METHOD OF INTERACTION BETWEEN STATE AND NON-STATE INSTITUTIONS IN THE REPUBLIC OF AZERBAIJAN

Elnara Mirzayeva*

Abstract

The article broadly analyzes the important issues of public participation as the main means of interaction between State and non-State institutions in the Republic of Azerbaijan on the basis of the diversity of opinions existing in the legal literature, norms of international law and national legislation of the Republic of Azerbaijan. It is noted that at present the Republic of Azerbaijan, comprehensively and on a large scale integrating into world experience and European standards, uses the method of 'public participation' in building interaction with State authorities and non-State institutions, especially with civil society. The article analyzes the interaction of national legislation with the norms of international law in a number of important fields and identifies the main directions. Further, in the practice of the Republic of Azerbaijan, a detailed analysis is carried out using a broader approach in the field of environmental protection. The article puts forward and substantiates specific conclusions on the analysis of each field.

Keywords: public participation, international non-governmental organizations, human rights, civil society, public opinion, public council.

* Ph.D in Law, Associate Professor of the Department of Private International Law and European Law (Baku State University)

YAXŞI İDARƏETMƏ HÜQUQU ƏSASINDA DÖVLƏT İDARƏÇİLİYİNİN VƏ QANUNVERİCİLİYİNİN TƏKMİLLƏŞDİRİLMƏSİ YOLLARI

Ləman Abbashlı*

Xülasə

Məqalədə yaxşı idarəetmə hüququ əsasında dövlət idarəçiliyinin və qanunvericiliyinin təkmilləşdirilməsi yolları hüquq ədəbiyyatında mövcud fikir müxtəlifliyi, beynəlxalq hüquq normaları və milli qanunvericilik, o cümlədən beynəlxalq və milli praktika əsasında ətraflı təhlil edilir. Qeyd edilir ki, yaxşı idarəetmə hüququ əsasında dövlət idarəçiliyinin və qanunvericiliyinin təkmilləşdirilməsi yolları və xüsusiyyətləri dövlətdən dövlətə fərqli olsa da, ümumi başlanğıclar eynidir. Bu ümumi başlanğıclar isə yaxşı idarəetmə hüququnun özünün təbiətindən irəli gəlir. Azərbaycan Respublikası praktikasında bu istiqamətdə beynəlxalq və milli səviyyədə kifayət qədər işlər görülmüşdür və bu hakimiyyətin bütün sferalarını əhatə etmişdir. Mövcud problemlərin həlli istiqamətində isə dövlətimiz tərəfindən beynəlxalq qurumlarla aparılan danışıqlar isə yüksək qiymətləndirilməlidir.

Açar sözlər: *yaxşı idarəetmə hüququ, dövlət idarəçiliyi, idarəetmə praktikası, hüquqi islahatlar, idarəetmənin təkmilləşdirilməsi, elektron dövlət.*

İdarəetmə hər hansı obyektlərə və proseslərə məqsədyönlü təsir etməklə onları qabaqcadan düşünölmüş vəziyyətə gətirmək üzrə olan fəaliyyətdir. Başqa sözlə, idarəetmə müəyyən məqsədlərə nail olmaq üçün ardıcıl həyata keçirilən hərəkətlərin məcmusundan ibarət olan bir prosesdir. İdarəetmə məqsədi idarə edilən sistemin istənilən mümkün olan və zəruri vəziyyətdir. İdarəetmə prosesi bu vəziyyətə nail olunmasına yönəldilmişdir. Dövlət idarəetməsi inzibati hüquq əsasında durmaqla, inzibati-hüquqi tənzimləmənin bütün xüsusiyyətlərini əlaqələndirir. İdarəetmə münasibətlərinin hüquqi özəlliklərini təhlil etmək üçün dövlət idarəetməsinin təbiəti və əlamətlərini izah etmək zəruridir. Dövlət idarəetməsi dövlət fəaliyyətinin spesifik növüdür, həmçinin sosial idarəetmənin də növüdür. İnzibati hüququn formalaşması sosial idarəetmənin fəaliyyəti ilə bağlıdır. İnzibati hüquq ədəbiyyatlarında dövlət idarəetməsi və inzibati hüququn əlaqəsinə dair bir çox tədqiqatlar aparılmışdır. XX əsrin 80-ci illərindən dövlət idarəetməsi nəzəriyyəsi geniş yayılmağa başlamışdı. Bu nəzəriyyənin predmeti dövlət idarəetməsinin idarəetmə-hüquqi özəlliklərinin tədqiqi idi. “Dövlət idarəetməsi” termini elmi ədəbiyyatlarda, həm də bir çox ölkələrin qanunvericiliyində geniş istifadə olunur. Dövlət idarəetməsi dövlət hakimiyyətinin həyata keçirilməsi və dövlət hakimiyyət səlahiyyətlərinin realizəsi üzrə dövlət orqanlarının fəaliyyətinin növlərindən biridir. Lakin dövlət idarəetməsinə həyata keçirən dövlət orqanlarının dövlət - idarəetmə səlahiyyətlərinin həcmi eyni deyildir.

Dövlət idarəetməsi geniş mənada dövlətin cəmiyyətdə təşkilati-nizamlayıcı və xidməti funksiyalarının həyata keçirilməsi üzrə fəaliyyətdir, dar mənada

* Bakı Dövlət Universitetinin Hüquq fakültəsinin “İnsan hüquqları və informasiya hüququ” UNESCO kafedrasının doktorantı

icra hakimiyyətinin həyata keçirilməsi üzrə icra hakimiyyəti orqanlarının icraedici-sərəncamverici fəaliyyətidir, yəni inzibati fəaliyyətdir. Dövlət idarəetməsinin mahiyyəti qanunların və digər normativ aktların icrasının həyata keçirilməsindən, dövlət quruculuğunun və müdafiəsinin möhkəmləndirilməsindən, insan və vətəndaş hüquq və azadlıqlarının tam həcmdə təmin edilməsindən və inkişaf etdirilməsindən ibarətdir. Dövlət idarəetməsi mahiyyət etibarilə dövlət orqanlarının icraedici və sərəncamverici fəaliyyətlərindən ibarətdir. Dövlət orqanlarının icraedici fəaliyyəti yuxarıda göstərilən vəzifələrin icrasının təşkili, sərəncam vermə və icranın yoxlanılması formaları kimi ümumi müddəaların konkret məsələlərə bilavasitə tətbiqi yolu ilə həyata keçirilməsindən ibarətdir.

Qanunvericilikdə aparılan hüquqi islahatlar, iqtisadiyyatın inkişafı Azərbaycan Respublikasında (AR) dövlət idarəetməsinin inkişafına səbəb olmuşdur. 26 sentyabr 2016-cı il Referendumla edilən Konstitusiya əlavə və dəyişikliyi ilə yeni 1-ci vitse-prezident, vitse-prezidentlər vəzifələri yaranmışdır. Bu islahatlar idarəetmənin dəyişilməsinə gətirib çıxarmışdır. Belə ki, Konstitusiya dəyişikliyinə qədər AR Prezidenti vəzifələrini icra edə bilmədikdə, onun səlahiyyətləri AR Baş Nazirinə keçirdisə, dəyişiklikdən sonra birinci vitse-prezidentə keçdi.

Sovet dövründə hüquqi ədəbiyyatda dövlət idarəetməsi anlayışına müxtəlif baxışlar mövcud idi. Bir qrup müəlliflər idarəetmənin bütün dövlət orqanlarının təşkilati fəaliyyəti (məsələn, kadrların seçilib və yerləşdirilməsi, qərarların hazırlanıb qəbul edilməsi, icraya nəzarət və s.) kimi; digərləri, ona xüsusi mənada, yəni bütün dövlət orqanları yox, yalnız xüsusi yaradılmış icra-sərəncamverici orqanlarının həyata keçirdiyi fəaliyyət kimi baxırdı.

Dövlət idarəetməsi anlayışı, çoxnövlü və mürəkkəb olduğundan inzibati hüquqda onun vahid tərifı yoxdur. İdarəetməyə geniş mənada təşkilati fəaliyyət və idarə olunan obyektə məqsədyönlü təsir kimi baxılır. Dövlət idarəetməsi əsas və birinci əlaməti inzibati hüquq predmeti kimi onun ümumi xarakterli olmasıdır. Bu əlamətə görə ümumi idarəetmə özündə başqa idarəetmə sahələrindən fərqləndirən təşkilati, funksional və hüquqi aspektləri birləşdirir [1].

AR-də dövlət idarəetməsinə təkcə, icra hakimiyyəti orqanları sahəsində idarəetmə kimi deyil, eyni zamanda qanunverici və məhkəmə hakimiyyəti orqanlarında idarəetmə kimi də baxırlar. Dövlət idarəetməsinə elmi ədəbiyyatda müxtəlif aspektlərdən baxılır. Əsasən hüquq elmində idarəetmə "fəaliyyət" termini vasitəsilə səciyyələnir. Bu terminə əsasən idarəetmə adekvat formalarda təsbit olunan insan əməyinin spesifik növlərindən ibarətdir.

Dövlət idarəetməsi - bu cəmiyyətdə ictimai proseslərin bilavasitə praktik təşkili üzrə icraçı fəaliyyətdir. İdarəetmə ona görə icraçı fəaliyyətdir ki, qanunların və başqa normativ aktların həyata keçirməsinə yönəldilmişdir. İdarəetmənin həyata keçirilməsi prosesində onun subyektləri onlara verilmiş sərəncamverici səlahiyyətlərdən, dövlət məcburiyyət metodları ilə təmin edilən birtərəfli hakimiyyət aktlarının qəbulu üzrə hüquqlardan istifadə edirlər. Bununla əlaqədar olaraq, göstərilən fəaliyyət hüquq ədəbiyyatlarında icraçı-sərəncamverici fəaliyyət adlanır.

Bir sıra inzibati hüquq alimləri dövlət idarəetməsi ilə bağlı öz anlayışlarını müəyyən edirlər. Məsələn, dövlət idarəetməsi, onun tarixi inkişafının müəyyən mərhələlərində dövlətin iqtisadi, siyasi və sosial xarakteristikalarını nəzərə alaraq ictimai həyatın müxtəlif sferalarının inkişafına dövlət hakimiyyəti orqanlarının məqsədyönlü təşkil olunmuş təsiri kimi xarakterizə etmək olar [2]. Hüquq ədəbiyyatında qeyd edilir ki, dövlət idarəetməsi dövlətin adından, onun tapşırığı və səlahiyyəti altında həyata keçirilən idarəetmə kimi müəyyən edilir, vətəndaş cəmiyyətinin sosial və iqtisadi sferalarda inkişafı, insan və vətəndaşın hüquq və azadlıqlarının qorunması, demokratik və hüquqi dövlətin möhkəmləndirilməsi sahəsində icra və sərəncamverici fəaliyyətdir [3].

Göstərilən anlayışlar əslində doğrudur. Həqiqətən, sosial idarəetmə haqqında ümumi təsəvvürə əsaslanaraq, o haqda nəticə çıxartmaq olar ki, dövlət idarəetməsi dövlətin yurisdiksiyasında olan insanların davranışına hökmlü təsiri təşkil edir, belə təsir dövlət siyasətinin hədəfləri üçün dövlətin xüsusi olaraq yaradılmış idarə edən orqanlarının icraçı və sərəncam fəaliyyəti formasında həyata keçirilir.

Dövlət idarəetməsi sosial idarəetmənin əsas növü olsa da, lakin yeganə növü deyildir. Dövlət idarəetməsi dövlətin funksiyaları və əlamətləri ilə qırılmaz surətdə bağlıdır. Belə ki, dövlət idarəetməsi ərazi meyarı ilə səciyyələnir, yəni müəyyən əraziyə idarəetmə təsirinin hüququayğunluğu əlaməti ilə xarakterizə olunur. Bundan başqa, dövlət idarəetməsi istənilən cəmiyyətdə yeganə mümkün hesab edilən məcburiyyət (hətta zorakılıq) tətbiq etmə imkanını müəyyən edir. Dövlət idarəetməsi vasitəsi ilə dövlətin bütün daxili və xarici funksiyaları reallaşır: iqtisadi, sosial, ekoloji, vətəndaşların hüquq və azadlıqlarının müdafiəsi, qanun-qaydanın mühafizəsi, mədəni, müdafiə, integrasiya və s proseslər.

Dövlətin mövcudluğu üçün hakimiyyət zəruridir. Müxtəlif elmi ədəbiyyatlarda “hakimiyyət” terminindən istifadə edilməsinə baxmayaraq, bu terminin vahid anlayış və ya izahatı yoxdur. Hakimiyyət insanların idarə edilməsi məqsədilə elə onların özləri tərəfindən yaradılıb. Hakimiyyət iqtisadi, ideoloji və təşkilati-hüquqi mexanizmlər vasitəsilə insanların, sosial qrupların, siniflərin fəaliyyətinə və davranışın xarakterinə və istiqamətinə təsir imkanları ilə xarakterizə olunan sosial münasibətlər formasıdır.

Dövlət hakimiyyətinin qollarından biri kimi icra hakimiyyəti özünəməxsus xüsusiyyətlərə malikdir ki, bu da onun mahiyyət və anlayışını müəyyən edir. Sovet dönəmində inzibati hüquqda icra hakimiyyəti ya hüquqtətbiquedici hakimiyyət, ya da dövlət idarəçilik orqanları sistemi kimi qəbul edilirdi.

Müstəqillik əldə etdikdən və Konstitusiyamız qəbul olunduqdan sonra icra hakimiyyətinin əsasında hakimiyyətlərin bölgüsü konsepsiyasının tələbləri dayanır. Avropa ölkələrinin konstitusion quruluşunda təsbit olunan bu konsepsiyaya görə parlament qanun qəbul edir, icra hakimiyyəti isə onu həyata keçirir. Ümumilikdə, dövlət hakimiyyətinin realizəsi qanunun qəbulu, onun icrası və icrasına nəzarət formasında baş verir.

Praktiki baxımdan hakimiyyətlərin bölgüsü nəzəriyyəsi dövlət hakimiyyəti orqanlarının struktur-funksional müəyyənliyini özündə əks etdirir, burada söhbət

hakimiyyətin hər bir qolunun malik olduğu səlahiyyətlərdən gedir. İcra hakimiyyəti dövlət hakimiyyətinin realizəsi sahəsində konstitusiya və qanunlarda təsbit edilən çoxsaylı səlahiyyətlərə malikdir. İcra hakimiyyətinin rolunun artması qanunauyğun prosesdir, bu bütün dövlətlərdə baş verir.

Beynəlxalq təşkilatların təcrübəsində dövlət idarəetməsi, bütün istiqamət və səviyyələrdə ölkəyə rəhbərlik etmə məqsədilə aparılan iqtisadi, siyasi və inzi-bati hakimiyyətin icrasından ibarətdir. O, vətəndaşların və vətəndaş qruplarının öz mənafələrini ifadə, qanuni haqq və öhdəliklərini ifa, həmçinin ziddiyyətlərini həll etmə mexanizm, prosedur və hakimiyyət institutlarını ehtiva edir.

Lakin, bu tərifi bir də əlavə etmək lazımdır ki, dövlət idarəetməsi yalnız mənafələrin ifası və ahəngləndirilməsindən və ya müxtəlif qərarlar almaqdan ibarət deyil. O, eyni zamanda, həmin qərarların icrası və onların ictimai münasibətlərə daxil edilməsi deməkdir. Bu cür dövlət idarəetməsi anlayışı öz əksini «good governance» yəni, “yaxşı idarəetmə” məfhumunda tapmışdır. Bu məfhum dövlət idarəetməsinin hakimiyyət bölgüsü, xalq idarəetməsi, ali dövlət məmurlarının seçim yolu ilə təyini və vaxtı gəldikdə vəzifədən alınması, icra hakimiyyətinin qanuna tabeliyi, siyasi plüralizm və məlumat azadlığı kimi demokratik əsaslar üzərində qurulub yeridilməsi fikrini ifadə edir.

Dövlət idarəetməsinin demokratizmi «good governance»-ın labüd, amma yetərli olmayan şərtidir. Çünki qərarların alınma və icrasından başqa, həmin qərarların gətirdiyi nəticələr də vacibdir. Bu mənada «good governance» dövlət idarəetməsinin effektivliyi deməkdir ki, həmin effektivlik, qoyulan məqsədlərin lazımi müddətdə və ictimai resursların minimal istifadə edilməsi ilə ölçülür.

Dövlət idarəetməsi yalnız dövlət strukturları arasındakı münasibətlərdən ibarət deyildir. Dövlət idarəetməsinin, aparatın xaricinə çıxıb geniş xalq təbəqələrini, xüsusilə yerli səviyyədə qərarvermə və icraetmə prosesinə cəlb edən cəhətləri də böyük əhəmiyyət kəsb edir. Hakimiyyətin açıqlığı, qərarların şəffaflığı, yerli əhalinin qərarvermə mexanizmində iştirakı kimi məsələlər həmin sahəyə aiddir. Hakimiyyət strukturları arasındakı texniki xarakter daşıyan münasibətlərdən fərqli olaraq, burada dövlət idarəetməsi islahatının ictimai-siyasi cəhəti ön plana çıxır [4].

Son illər ərzində AR-də dövlət qulluğunun islahatına dair müəyyən işlər görülmüş, qanunlar bazası möhkəmləndirilmişdir. Bununla bərabər, ictimai şəraitdəki təkamüllər və dəyişmə, həmçinin AR-i dünya iqtisadi, siyasi və xəbərləşmə şəbəkələrinə daxil olması, dövlətlə vətəndaş arasındakı münasibətlərin təkmilləşdirilməsi ilə bağlıdır.

AR-də dövlət idarəetməsinin yaxşılaşdırılmasının vacibliyi Dünya Bankı və Transparency International kimi beynəlxalq təşkilatlarının araşdırmaları ilə də təsdiq edilmişdir. Dünya Bankı mütəxəssislərinin qənaətinə, dövlət idarəetməsinin effektivliyini müəyyənləşdirmə imkan verən əsas indekslər bunlardır: səsvərmə hüququ və hesabatlılıq; siyasi istiqrar və zorakısızlıq; hökumətin effektivliyi; qanunların keyfiyyəti; qanunun aliliyi və korrupsiyaya nəzarət.

Həm beynəlxalq təşkilatların, həm yerli QHT-lərin, həmçinin müstəqil müşahidəçilərin Respublikamıza dair dövlət idarəetməsi sahəsində apardığı təh-

lillər göstərir ki, bu sahəyə aid olan və növbəti sadalanan mənfi hallar qalmaqda davam edir: dövlət orqanlarının fəaliyyətində şəffaflığın zəifliyi; dövlət xidmətlərini həyata keçirən orqanların əməkdaşlarının peşəkarlıq səviyyəsinin aşağı olması; dövlət orqanlarının hesabatlılığında sistemliliyin pozulması halları; kadr dəyişikliklərində cavan kadrlara çox yer ayrılmaması; korrupsiya halları, konkret olaraq, vəzifə səlahiyyətlərindən sui-istifadə; bürokratik əngəllər, vətəndaşların qəbulu prosedurlarının mürəkkəbliyi; kağız formalı sənədlərə üstünlük verilməsi, lüzumsuz sənədlərin tələb olunması; qanunvericiliyə dəyişikliklər edilən zaman ictimaiyyətin bu prosesdə iştirak imkanlarının məhdudluğu.

Yuxarıda sadalanan problemlərin həlli məqsədilə həm qanunvericilik, həm də icra hakimiyyəti səviyyəsində kifayət qədər əhəmiyyətli tədbirlər görülmüşdür. Lakin bəzi subyektiv və bəzən də obyektiv səbəblərdən dəyişikliklərin aparılmasına zərurət var. Bütövlükdə, yaxşı idarəetmə hüququnun təmini sahəsində aşağıdakı qanunvericilik aktlarını xüsusilə qeyd etmək lazımdır. Bu sferada qüvvədə olan qanunlar arasında Dövlət qulluğu haqqında; İnzibati icraat haqqında; Korrupsiyaya qarşı mübarizə haqqında; Vətəndaşların müraciətlərinə baxılması haqqında; Dövlət qulluqçularının etik davranış qaydaları haqqında; Dövlət satınalmaları haqqında; Hesablama Palatası haqqında; İnformasiya əldə etmək haqqında; Azərbaycan Respublikası vətəndaşlarının qanunvericilik təşəbbüsü hüququndan istifadə etməsi qaydası haqqında qanunlar xüsusilə vurğulanmalıdır.

Qanunlarla yanaşı, AR Prezidentinin fərman və sərəncamları da yaxşı idarəetmə hüququnun tələbləri əsasında dövlət idarəçiliyinin müasirləşdirilməsinə xidmət edir və bu istiqamətdə qəbul edilən aşağıdakı aktları xüsusilə qeyd etmək lazımdır: Şəffaflığın artırılması və korrupsiyaya qarşı mübarizə üzrə Milli Strategiyanın təsdiq edilməsi barədə AR Prezidentinin Sərəncamı (28.07.2007); Dövlət və yerli özünüidarə orqanlarının aktlarının elektron informasiya sistemləri vasitəsilə açıqlanması Qaydası'nın təsdiq edilməsi haqqında AR Prezidentinin Fərmanı (16.02.2011); AR Prezidenti yanında Vətəndaşlara Xidmət və Sosial İnnovasiyalar üzrə Dövlət Agentliyinin yaradılması haqqında AR Prezidentinin Fərmanı (13.07.2012); "Azərbaycan 2020: Gələcəyə Baxış" İnkişaf Konsepsiyasının təsdiq edilməsi haqqında AR Prezidentinin Fərmanı (29.12.2012); Yerli icra hakimiyyəti orqanlarında vətəndaşların müraciətləri üzrə vahid elektron informasiya sistemindən istifadə Qaydaları haqqında AR Prezidentinin Fərmanı (29.04.2015); Dövlət xidmətlərinin göstərilməsində şəffaflığın artırılması, yaşayış yeri üzrə qeydiyyat və lisenziyalaşdırma prosedurlarının elektronlaşdırılması sahəsində bəzi tədbirlər haqqında AR Prezidentinin Fərmanı (31.08.2015); Əhəlinin məşğulluğu, əmək, sosial müdafiə və təminat sahələrində idarəetmənin təkmilləşdirilməsi ilə bağlı əlavə tədbirlər haqqında AR Prezidentinin Fərmanı (09.08.2018); Dövlət orqanlarında (qurumlarında) daxili idarəetmə proseslərinin elektronlaşdırılması tədbirləri haqqında AR Prezidentinin Fərmanı (27.10.2018); AR-də bir sıra dövlət orqanlarının strukturunun optimallaşdırılması və idarə edilməsinin təkmilləşdirilməsi ilə bağlı əlavə tədbirlər haqqında" (17.01.2019); Sosial müdafiə sahəsində idarəetmənin təkmilləşdirilməsi ilə bağlı əlavə tədbirlər haqqında AR Prezidentinin Fərmanı (30.12.2019); Vətəndaşlıq vəziyyəti akt-

larının dövlət qeydiyyatı sahəsində elektron xidmətlərin tətbiqinin genişləndirilməsi haqqında AR Prezidentinin Fərmanı (23.09.2020).

Yuxarıda qeyd edilən sənədlərlə yanaşı, son illər idarəetmənin təkmilləşdirilməsi, xüsusilə də Vətən Müharibəsində qələbədən sonra, həm regionda, həm də global aləmdə yeni reallıqlar və imkanlar yarandığından dövlət idarəetməsinə də zamanın tələblərinə, reallıqlarına cavab verən yeni, daha təkmil, optimal dövlət idarəçiliyi obyektiv bir zərurətə çevrilmişdi. AR Prezidentinin qeyd edilən tələblərə cavab verən fərmanları da qəbul edilmişdir ki, onların arasında aşağıdakıları xüsusilə vurğulamaq gərəkdir: İşğaldan azad edilmiş ərazilərdə şəhərsalma fəaliyyəti sahəsində idarəetmə ilə bağlı bəzi məsələlər haqqında (18.03.2021); Rəqəmsal transformasiya sahəsində idarəetmənin təkmilləşdirilməsi haqqında (27.04.2021); Şəhid ailələri üzvlərinin, müharibə ilə əlaqədar xəsarət almış hərbi qulluqçuların və əlilliyi müəyyən edilmiş şəxslərin müraciətləri üzrə vahid əlaqələndirmə mərkəzlərinin yaradılması və fəaliyyətinin təşkili haqqında AR Prezidentinin Fərmanı (25.06.2021); AR-də rəqəmsallaşma, innovasiya, yüksək texnologiyalar və rabitə sahəsində idarəetmənin təkmilləşdirilməsi ilə bağlı bəzi tədbirlər haqqında (11.10.2021); Avtomobil nəqliyyatı sahəsində idarəetmənin təkmilləşdirilməsi ilə bağlı bəzi tədbirlər haqqında (11.10.2021); Dəniz nəqliyyatı sahəsində idarəetmənin təkmilləşdirilməsi ilə bağlı bəzi tədbirlər haqqında (11.10.2021); Sahibkarlığın inkişafına dövlət dəstəyi sahəsində idarəetmənin təkmilləşdirilməsi haqqında (11.10.2021); AR-də elm və təhsil sahəsində idarəetmənin təkmilləşdirilməsi ilə bağlı bəzi tədbirlər haqqında (28.06.2022).

Respublikamızda yaxşı idarəetmə hüququnun realizəsi istiqamətində yuxarıda sadalanan normativ hüquqi aktlar əsasında vətəndaşlara xidmətlərin göstərilməsi üzrə ASAN Xidmət mərkəzlərinin yaradılması və hazırkı fəaliyyətini yaxşı idarəetmə hüququnun realizəsi istiqamətində ən müsbət addımlardan biri kimi qiymətləndirmək olar. AR Prezidenti yanında Vətəndaşlara Xidmət və Sosial İnnovasiyalar üzrə Dövlət Agentliyi AR Prezidentinin 2012-ci il 13 iyul tarixli 685 nömrəli Fərmanına əsasən yaradılmışdır. Dövlət Agentliyi fəaliyyət istiqamətlərinə uyğun olaraq, AR-də “ASAN xidmət” və “ASAN Kommunal” mərkəzlərinin vahid şəkildə idarə edilməsini, xidmət mərkəzlərində fəaliyyət göstərən mərkəzi və ya yerli icra hakimiyyəti orqanlarının, büdcə təşkilatlarının, dövlətə məxsus olan hüquqi şəxslərin, o cümlədən dövlət adından yaradılan publik hüquqi şəxslərin əməkdaşlarının fəaliyyətinin əlaqələndirilməsini, nəzarət və qiymətləndirmənin aparılmasını, dövlət qurumlarının informasiya bazalarının qarşılıqlı integrasiyasını, elektron xidmətlərin təşkili prosesinin sürətləndirilməsini, bu sahədə idarəetmə sisteminin təkmilləşdirilməsini həyata keçirən mərkəzi icra hakimiyyəti orqanıdır [5].

“ASAN xidmət” mərkəzləri dövlət orqanları tərəfindən göstərilən xidmətlərin vahid və əlaqələndirilmiş formada həyata keçirilməsini təmin edən qurumlardır. “ASAN xidmət” mərkəzləri dövlət qulluqçularının fəaliyyətində əhaliyə münasibətdə vətəndaş məmnunluğunun təmin edilməsi istiqamətində yeni yanaşmanın formalaşdırılmasına, ölkədə dövlət qulluqçusu-vətəndaş münasibətlə-

rinin keyfiyyətə yeni müstəviyə keçməsinə xidmət edir. Mərkəzlərin fəaliyyəti operativlik, şəffaflıq, nəzakətlik, məsuliyyət və rahatlıq prinsipləri əsasında qurulur [6]. Hazırda “ASAN Müraciət” informasiya sistemi fəaliyyət göstərir ki, bu sistem - ictimai xarakter daşıyan kommunal, yol və nəqliyyat problemləri, infrastrukturun cari təmiri, abadlaşdırılması və təmizliyi ilə bağlı şikayətlərin elektron xəritə üzərində qeyd edilməklə operativ surətdə aidiyyəti dövlət qurumlarına göndərilməsini və həmin şikayətlərə baxılmanın nəticələrinin izlənilməsini təmin etmək məqsədilə yaradılmışdır [7].

Təsadüfi deyildir ki, yarandığı tarixdən bəri ölkə ərazisində 50 milyondan artıq müraciətə baxılmasında xüsusilə fərqlənmiş və rəğbət qazanmış “ASAN xidmət” mərkəzləri ölkə xaricində bir sıra mükafatlara layiq görülərək “nümunəvi model” özünü doğrultmuşdur [8]. Bunun bariz sübutu kimi, AR Prezidenti cənab İlham Əliyev 12.01.2022-ci il tarixində yerli televiziya kanallarına verdiyi müsahibədə bütün sahələrdə sınaqdan uğurla çıxmış ASAN modeli tətbiq edilməli olduğunu, “ASAN xidmət”in əhali tərəfindən məmnunluq əmsalının 98 faizdən çox olduğunu bildirmişdir. Dövlət başçısı bütün sahələrdə - iqtisadi, sosial, məmur-vətəndaş münasibətləri müstəvisində bu modelin tətbiq edilməsi sayəsində korrupsiya imkanlarını minimuma endiriləcəyi qənaətinədir [9].

Bəzən “şəffaflıq” və “hesabatlılıq” kifayət qədər təmin olunmadığı üçün arzuolunmaz problemlərin meydana çıxması qaçılmazdır. Hesab edirik ki, “yaxşı idarəetmə” prinsipləri əsasında dövlət idarəetməsinin təkmilləşdirilməsinə həsr olunmuş növbəti təşəbbüslərin realizəsi məqsəduyğundur: dövlət orqanları və vəzifəli şəxslərin vətəndaşların müraciətlərinə “vaxtında” cavab verməsi təmin edilməlidir; “yaxşı idarəetmə” prinsipləri əsasında idarəetmənin təkmilləşdirilməsi üzrə illik planlar işlənib-hazırlanmalı və icra edilməlidir; dövlət orqanlarının əməkdaşları üçün əhaliyə xidmətin optimallaşdırılması üzrə xüsusi təlimlər keçirilməlidir; dövlət orqanı öz fəaliyyətinə dair müntəzəm şəkildə hesabat verməlidir (hesabatlar dövlət orqanlarının veb-səhifələrində də yerləşdirilməlidir); vətəndaş cəmiyyəti institutları, müxtəlif QHT-lərlə əməkdaşlıq dərinləşdirilməlidir.

Hətta bəzi mütəxəssislərin fikrincə, AR Prezidenti yanında Yaxşı İdarəetmə Şurasının yaradılması da təklif edilmişdir. Belə bir Şuranın funksiyalarına: idarəetmənin təkmilləşdirilməsində siyasi iradənin dövlət orqanlarına nümayiş etdirilməsi; dövlət orqanları üçün yaxşı idarəetmə prinsipləri əsasında idarəetmə üzrə tövsiyələrin işlənib hazırlanması; dövlət orqanlarında yaxşı idarəetmə prinsiplərinin icrası ilə əlaqədar vəziyyətin daimi monitorinqi; AR-də dövlət idarəetməsinin keyfiyyətinin yerli və beynəlxalq (o cümlədən dünya maliyyə qurumlarını təmsil edən) tədqiqat qrupları tərəfindən qiymətləndirilməsi nəticəsinin təhlilinin daxil edilməsi də tövsiyə edilmişdir.

Yaxşı idarəetmənin təmin edilməsi baxımından qanunvericilikdə şəffaflığın, hesabatlılığın və vətəndaş iştirakçılığının zəruri səviyyədə təsbit edilməsi çox vacibdir. Əks halda korrupsiyaya və ümumiyyətlə milli resursların mənisənilməsinə və ya səmərəsiz istifadəsinə geniş imkanlar yaranır. Bu imkanları yaradan amillər ilk növbədə, hüquqi aktlarda bir sıra müvafiq hüquqi anlayış-

ların verilməməsi və ya dolaşq verilməsi, hüquqi və fiziki şəxslərin statusunun qeyri-dəqiq müəyyənləşdirilməsi, dövlət orqanları, təşkilatları və qulluqçularının müvafiq fəaliyyət prosedurlarının verilməməsi, müxtəlif hüquqi normaların cəmiyyətdə formalaşmış və digər qanunvericilik aktlarında təsbit olunmuş an-lamlardan fərqli mənalarda təkrarlanması və s. kimi xüsusiyyətlər olur.

Sadalanən xüsusiyyətlərin aradan qaldırılmadığı təqdirdə qanunvericiliyin tətbiqində yarana biləcəyi mümkün nəticələr bunlardır: tənzimlənmədə və fəa-liyyətdə qarışıqlıq və ya uyğunsuzluq; qeyri-leqal fəaliyyət; səlahiyyət dairəsi-nin özbaşına genişləndirilməsi və qeyri-sabit iş rejimlərinin mövcudluğu; qərar qəbulunda özbaşınalıq halları; sui - istifadə və ya maddi zərər vurmaq imkanları; səlahiyyətdə qarışıqlıq və ya qanunların pozulması; qanunvericiliyin düzgün şərh və izah olunmaması; hüquqi aktların və normaların tətbiqində ardıcılığın pozulması və s.

Mühüm əhəmiyyət kəsb edən məsələlərdən biri də qanunların mətnindəki bəzi ifadələrin problemli, “nöqsanlara yol açan” xarakterə malik olması ilə bağ-lıdır. Məsələ burasındadır ki, AR qanunvericiliyində imperativ xarakterli ifadə-lər (məsələn, “etməlidir”, “ləğv olunmalıdır” və s.) əvəzinə diskresion xarakterli ifadələr (məsələn, “edə bilər”, “nəzərə alır” və s.) çoxluq təşkil edir. Belə hallar yaxşı idarəetmə prinsiplərinin təmin edilməməsinə maneələr yaradır.

Növbəti problemli məsələ qanunlarda və məcəllələrdə abstrakt yönümlü normaların üstünlük təşkil etməsi ilə bağlıdır. Məsələ burasındadır ki, qanunun konkret tələbləri, icra mexanizmi, icra müddəti, nəzarət kimi vacib əhəmiyyətli elementlər icra strukturlarının səlahiyyətinə verilir, o cümlədən bu və ya digər qanunun əsas predmeti dairəsinə daxil olan fəaliyyətlə bağlı səlahiyyətlər, pro-sedur qaydaları və onların icra müddətləri onun icraçısı olacaq müxtəlif səviy-yəli icra orqanları tərəfindən müəyyənləşdirilir.

Digər bir problemli məsələ ondadır ki, bir çox qanunlar uzun müddət öncə qəbul edilsə də, onların realizə mexanizmləri hələ də qeyri-müəyyəndir və ya yoxdur. Bəzi qanunlarda təsbit edilən qadağanedici tədbirlərə görə sanksiyalar nəzərdə tutulsa da, bu sanksiyanı kimin icra etməsi hələ də müəyyən edilmə-mişdir.

Fikrimizcə, yaxşı idarəetmə hüququ əsasında dövlət idarəçiliyinin təkmil-ləşdirilməsi yollarından biri əhaliyə göstərilən dövlət xidmətlərində elektron re-surslardan, İKT imkanlarından geniş istifadə və ümumilikdə elektron dövlət qu-ruculuğunun inkişaf etdirilməsidir. Bunu müasir dövrün qaçılmaz bir tələbi kimi də qiymətləndirmək olar. Elektron dövlət konsepsiyasının meydana çıxması ilə dövlət idarəçiliyinin informasiya cəmiyyəti texnologiyalarına uyğunlaşması baş verir, elektron dövlət dövlət idarəçiliyində islahat aparma aləti rolunu yerinə yeti-rir. İnformasiya cəmiyyətinin texnologiyaları özləri elə dövlət idarəetməsinin mo-dernizasiyası üçün vasitə rolunda çıxış edir. Bundan əlavə, bir çox inkişaf etmək-də olan ölkələr elektron dövlətin tətbiqi vasitəsilə inkişaf etmiş ölkələrdəki həyat səviyyəsinə yaxınlaşmağın mümkünliyünü müəyyən etmişlər. Bununla belə, elektron dövlətin formalaşması sferasında zəruri işlərin görülməsinə baxmayaraq, informasiya bərabərsizliyinin aradan qaldırılması olmadan nə qloballaşma prosesi,

nə informasiya cəmiyyətinin effektiv inkişafı, nə də ki, elektron dövlət konsepsiyasının kütləvi tətbiqi və realizəsi mümkün deyildir [10].

Respublikamızda elektron dövlət quruculuğu prosesi Ümummilli Lider Heydər Əliyevin 17 fevral 2003-cü il tarixli 1146 nömrəli sərəncamı ilə təsdiq edilmiş "AR-in inkişafı naminə informasiya və kommunikasiya texnologiyaları üzrə Milli Strategiya (2003-2012-ci illər)" ilə başlamışdır. AR Prezidentinin 2010-cu il 11 avqust tarixli, 1056 nömrəli Sərəncamı ilə təsdiq edilmiş "AR-də rabitə və informasiya texnologiyalarının inkişafı üzrə 2010-2012-ci illər üçün Dövlət Proqramı" (bəzən Elektron Azərbaycan 2 də adlanır) AR-də elektron dövlət quruculuğu sahəsində, xüsusilə də elektron hökumət konsepsiyasının tətbiqi imkanlarının üzə çıxarılması işində mühüm addım idi. Elektron dövlət quruculuğu istiqamətində görülmüş işlərin davamı olaraq, 2011-2012-ci illərdə e-imza dövrüyyəyə buraxılmış, bir pəncərə prinsipi əsasında elektron hökumət portalı (www.e-gov.az) fəaliyyətə başlamışdır. Belə ki, 2012-ci ilin yazında Rabitə və Yüksək Texnologiyalar Nazirliyi podratçı qismində AR-Estoniya şirkəti "Best Solution" MMC və Estoniyanın digər partnyor "Cybernetica AS" və "OÜ Aktors" şirkətləri ilə əməkdaşlığa başlamış və nəticədə AR-də EHDİS (Elektron hökumət dövlət informasiya sistemi) yaradılmışdır [11].

Hazırda Respublikamızda "Elektron hökumət" portalı (www.e-gov.az) fəaliyyətdədir və gündən-günə onun fəaliyyətinə əhali tərəfindən diqqət artır. Nəzərdə tutulduğu kimi, 41 mərkəzi icra hakimiyyəti orqanı bu portala qoşulub. Təqribən bu qurumlar tərəfindən 453 elektron xidmət vətəndaşlarımıza göstərilir [12]. Bütün dövlət qurumları, mərkəzi icra hakimiyyəti orqanlarının bu prosesə qoşularaq daha geniş şəkildə "e-xidmət"ləri göstərməyə başlayıblar. Bütövlükdə, elektron dövlət, bütövlükdə demokratiyanın inkişafı üçün yeni imkanlar yaradır. O, əhali və vətəndaş cəmiyyəti institutları ilə hakimiyyət orqanlarının qarşılıqlı informasiya əlaqəsini təmin edən İKT-nin imkanlarına əsaslanır. Elektron dövlət internet vasitəsi ilə vətəndaşlar, vətəndaş cəmiyyəti və biznes-strukturları ilə icra hakimiyyəti strukturlarının qarşılıqlı əlaqə sistemini təşkil edir. Müxtəlif ölkələrdə hökumətin fəaliyyətinə İKT-nin tətbiqi, dövlət informasiyasının şəffaflığı və əlverişliliyi, əhali və hakimiyyət orqanları arasında əks əlaqə prinsipi, qəbul edilən qərarlar üçün dövlətin məsuliyyəti və s. kimi məsələlər elektron dövləti səciyyələndirən əsas xüsusiyyətlərdir [13].

Beləliklə, qeyd edilənləri yekun vuraraq belə qənaətə gəlmək olar ki, yaxşı idarəetmə hüququ əsasında dövlət idarəçiliyinin və qanunvericiliyinin təkmilləşdirilməsi yolları və xüsusiyyətləri dövlətdən dövlətə fərqli olsa da, ümumi başlanğıclar eynidir. Bu ümumi başlanğıclar isə yaxşı idarəetmə hüququnun özünün təbiətindən irəli gəlir. AR praktikasında bu istiqamətdə beynəlxalq və milli səviyyədə kifayət qədər işlər görülmüşdür və bu hakimiyyətin bütün sferalarını əhatə etmişdir. Mövcud problemlərin həlli istiqamətində isə dövlətimiz tərəfindən beynəlxalq qurumlarla aparılan danışıqlar isə yüksək qiymətləndirilməlidir.

İstinadlar:

1. Rzayev Ə. Dövlət idarəetmə mexanizmi: mahiyyəti və prinsipləri. Dövlət idarəçiliyi // №3 (23), 2008, s.160
2. Денисов А. П. Государственное управление и государственная служба: взаимосвязь, проблемы и перспективы // Право: история, теория, практика: материалы Междунар. науч. конф. (г. Санкт-Петербург, июль 2011 г.). СПб., 2011, с.52
3. Габричидзе Б.Н., Чернявский А.Г. Курс административного права Российской Федерации. В трех частях: Учебник для вузов. М., 2003, с.23
4. Bağırov S., Musabəyov R. Milli yaxşı idarəetmə gündəliyi. İslahatların 10 mühüm istiqaməti. İqtisadi və Siyasi Araşdırmalar Mərkəzi. Bakı, 2009. 23s.
5. <http://vxside.gov.az/az/page/agentlik-haqqinda>
6. <https://www.asan.gov.az/az/about>
7. <http://azadmedia.az/gundem/58908-sumqaytdak-asan-xidmtin-acindan-fotolar.html>
8. https://az.wikipedia.org/wiki/ASAN_xidm%C9%99t#M%C3%BCkafatlar
9. <https://www.president.az/az/articles/view/55243>
10. Балюков А.С., Р.А. Логун, В.А. Ружников. Проблематика электронного правительства в работах отечественных и зарубежных авторов. Вестник СамГУ. 2014. № 6 (117), с.36
11. <http://transparency.az/alac/files/Elektron%20xidmet%20son%20hesabat%20TI%20AZ.pdf>
12. <https://www.e-gov.az/az/content/read/2>
13. Əliquliyev R., Yusifov F. Elektron demokratiyanın formalaşdırılması mexanizmləri və elektron vətəndaş problemləri. “Elektron dövlət quruculuğu problemləri” I Respublika elmi-praktiki konfransı, 4 dekabr, 2014, s.208

ПУТИ СОВЕРШЕНСТВОВАНИЯ ГОСУДАРСТВЕННОГО УПРАВЛЕНИЯ И ЗАКОНОДАТЕЛЬСТВА НА ОСНОВЕ ПРАВА ХОРОШЕГО УПРАВЛЕНИЯ

Ляман Аббаслы*

Резюме

В статье подробно анализируются пути совершенствования государственного управления и законодательства на основе права надлежащего управления, исходя из существующего разнообразия мнений в юридической литературе, международно-правовых нормах и национальном законодательстве, включая международную и национальную практику. Отмечается, что, хотя пути и особенности совершенствования государственного управления и законодательства, основанного на праве на надлежащее управление, различаются от государства к государству, общие принципы одинаковы. Эти общие начала вытекают из самой природы права на надлежащее управление. В практике Азербайджанской Республики в этом направлении проделана достаточная работа на международном и национальном уровнях, охватившая все сферы власти. В направлении решения текущих проблем следует высоко оценить переговоры, которые ведет наше государство с международными организациями.

Ключевые слова: право хорошего управления, государственное управление, практика управления, правовые реформы, совершенствование управления, электронное государство.

* докторант Бакинского государственного университета

WAYS TO IMPROVE STATE ADMINISTRATION AND LEGISLATION ON THE BASIS OF THE RIGHT TO GOOD GOVERNANCE

Laman Abbasli*

Abstract

The article broadly analyzes the ways to improve State administration and legislation on the basis of the right to good governance based on the diversity of opinions existing in the legal literature, international law and national legislation, including international and national practice. It is noted that although the ways and features of improving public administration and legislation on the basis of good administrative law differ from State to State, but the general principles are the same. These general principles derive from the nature of the right to good governance itself. In the practice of the Republic of Azerbaijan, sufficient works have been done in this direction at the international and national levels, which covered all spheres of power. The negotiations conducted by our State with international bodies in the direction of solving existing problems should be highly appreciated.

Keywords: right to good governance, state administration, practice of administration, legal reforms, improvement of administration, electronic State.

* Ph.D Candidate, Baku State University

DÖVLƏT VƏ HÜQUQ TARİXİ

PLATON FƏLSƏFƏSİNDƏ İDEAL DÖVLƏT VƏ TƏBİİ HÜQUQUN NİSBƏTİ, ETİK XÜSUSİYYƏTLƏRİ, OXŞAR VƏ FƏRQLİ CƏHƏTLƏRİ

Əntiqə Paşayeva*

Xülasə

Platon fəlsəfəsində daha çox təhlil olunan mövzulardan biri də ideal dövlət və təbii hüquqdur. *İdeal dövlətin təbii hüquqla əlaqəsi, etik xüsusiyyətləri, oxşar və fərqli cəhətləri onun fəlsəfəsinin əsasını təşkil edir. Platonun vəsf etdiyi ideal dövlət təkcə ictimai-siyasi rifahı deyil, həm də mənəvi-ruhi rahatlığı ifadə edir. Onun nəzərində ideal dövlətdə ruhi rahatlıq və sağlamlıq o zaman mümkündür ki, yuxarı təbəqə aşağı təbəqəyə diqqət etməklə yanaşı, həm də ona layiqli rəhbər olsun. Belə olan halda dövlət etik dəyərlərə - ədalətə əsaslanacaq və ideal dövlət mütləq şəkildə ədalətin təzahürü olacaqdır; ən yaxşı qanun və ideal dövlət qüsuru və çatışmazlığı az olan qanun və dövlətdir. Qeyd olunması zəruridir ki, Platon təbii qanunu “təbii ədalət” adlandıraraq bunu ideal dövlətdə qanuni və siyasi ədalətin təməli hesab etmişdir.*

Hazırkı tədqiqatda Platon fəlsəfəsinə istinad edərək ideal dövlətin əsas prinsipləri, ideal dövlətdə təbii hüquq və ictimai-siyasi funksiya, ideal dövlət və ədalət prinsiplərinin nisbəti, oxşar və fərqli cəhətləri, həmçinin ideal dövlətdə iqtisadi ədalət və digər mövzular tədqiqatın əsasını təşkil edir.

Açar sözlər: *Platon, ideal dövlət, təbii hüquq, əxlaq, ədalət, iqtisadi ədalət, ictimaiyyət.*

Giriş

Məlum olduğu kimi hər bir elmin ən mühüm məsələlərindən biri də həmin elmin metodu ilə məşğul olmaq və tədqiq etməkdir. Əgər fəlsəfə bir növ düşün-cədirsə deməli, həmin düşüncənin məqsədi həqiqəti tapmaq və kəşf etməkdir. Elə buna görə də metoddan istifadə etmək zəruridir. Platon fəlsəfəsinə əsasən apardığımız təhlillərdə də ideal dövlət və təbii hüquq məfhumlarında xüsusi metodun nəyə əsaslandığının şahidi olacağıq. Platon fəlsəfəsində ideal dövlət və təbii hüququn nisbəti, etik xüsusiyyətləri, oxşar və fərqli cəhətlərindən bəhs edərkən demək lazımdır ki, dövlət və təbii hüquq məfhumları təkcə Platon fəlsəfəsində deyil, Aristotelin də fəlsəfəsində geniş və ətraflı şərh olunmuşdur. Ümumiyyətlə, Platon və Aristoteli təkcə qədim yunan fəlsəfəsinin deyil, həm də qərbin siyasi fəlsəfəsinin atası hesab etmək heç də yanlış fikir olmaz, hətta müasir siyasi fəlsəfənin də bunlardan təsirləndiyini desək şişirdilmiş bir fikir irəli sürməmiş oluruq. Bu iki böyük şəxsiyyətin fəlsəfəsində qəbul olunan və bəyənilən bir hökumət, yəni filosofun nəzərində dövlətin necəliyi, necə idarə olunması, qanunun əsasları, siyasət elminin üstünlükləri, vətəndaşın qanunla əlaqəsi, bu məsələlərdə etik normaların insan həyatında müsbət təsiri ən çox araşdırılan mövzulardır. Təbii ki, siyasi fəlsəfədən geniş və ətraflı bəhs edən “Respublika”

* fəlsəfə üzrə fəlsəfə doktoru, AMEA Fəlsəfə və Sosiologiya İnstitutunun “Heydər Əliyevin siyasi irsi və azərbaycançılıq fəlsəfəsi” şöbəsinin aparıcı elmi işçisi

(Republic) və “Nikomaxusun Əxlaqı” (Nicomachean Ethics) kitablarını nümunə göstərmək olar.

Hazırkı tədqiqatda əsas hədəf Platon fəlsəfəsinə istinad edərək ideal dövlət və təbii hüququn nisbəti, etik xüsusiyyətləri, həmçinin ideal dövlət və ədalət prinsiplərinin uyğun və fərqli cəhətləri, ictimai-siyasi funksiyalarını araşdırmaq və bunların üzərində təhlillər aparmaqdır. Bundan əlavə, diqqəti cəlb edən suallardan biri də budur ki, Platonun nəzərində dövlət nə deməkdir və dövləti yaradan əsas amillər hansılardır? Nəzərə almaq lazımdır ki, Platonun siyasi fəlsəfəsində siyasət və əxlaq bir-birindən ayrı deyil, o, insan necə yaşamalıdır sualına cavab tapmağa çalışırdı. Bunun üçün insanşünaslıq, etik xüsusiyyətlərlə bağlı olan bütün məsələlər, siyasi sistemlər və ədalət barəsində dərinlən düşüncəyə sahib idi. Bu suallarla yanaşı həmçinin səy göstərmişik ki, Platonun siyasi fəlsəfəsində qeyd olunan mövzuları araşdırmaqla yanaşı həm də bunların oxşar və fərqli aspektlərini köklü şəkildə tədqiq və bəzi hallarda təhlil edək.

Platon və ideal dövlətin əsas prinsipləri

Məlum olduğu kimi Platon Yunanistanın mədəniyyət mərkəzi olan Afinanın ən şiddətli siyasi, sosial və intellektual böhran yaşadığı bir dövrdə yaşamışdır. Platonun fəlsəfəsi əsasən bu böhranların həlli yollarının tapılmasına və bu kimi məsələlərə cavab verməli idi. Belə bir şəraitdə, yəni Afinanın düşüncə ictimai-siyasi böhranı, Spartanın qalib olması, Sokratın edam edilməsi, demokratiyanın tənəzzülü, qeyri-sabitlik və getdikcə böyüyən fərdiyyətçilik prinsipləri özünü açıq-aşkar göstərirdi. Eyni zamanda Platonun fəlsəfəsi Sokratın başladığı plan üzrə davam edirdi və bundan da əsas məqsəd elm və gücün vahidliyi yaratmaq, daha da inkişaf etdirmək idi; ən yüksək siyasi elmə, biliyə və fəzilətə sahib olan, cəmiyyəti firavanlığa doğru apara bilən şəxslərin vasitəsi ilə sağlam və möhkəm bir hökumətin qurulması idi. Məhz buna görə də Platon cəmiyyəti müxtəlif təbəqələrə, siniflərə ayırır və inanırdı ki, cəmiyyət əsas üç hissədən (hakimlər, mühafizəçilər və istehsalçılar) ibarətdir. Əgər bu üç hissə öz işini layiqli və yaxşı formada yerinə yetirərsə, nəticədə sağlam mühit və ən yaxşı cəmiyyət yaranacaqdır; hakimin üstünlüyü onun hikmət sahibi olmasıdır, yəni məsələni dərinlən - elm və ağıl əsasında araşdırıb ədalətli qərar verməsidir. Mühafizəçilərin üstünlüyü şücaətli və cəsarətli olmalarındadır. İstehsalçıların üstünlüyünə gəldikdə isə bunların özlərini idarə etməsindədir. Platonun nəzərində tam və ideal dövlətdə ruhi rahatlıq və sağlamlıq o zaman mümkündür ki, yuxarı təbəqə aşağı təbəqəyə diqqət etməklə yanaşı, həm də ona layiqli rəhbər olsun. Belə olan halda dövlət etik dəyərlərə - ədalətə əsaslanacaq və təbii ki, ideal dövlət mütləq şəkildə ədalətin təzahürü olacaqdır. Platon, “Respublika” adlı əsərində nəzərdə tutduğu dövləti bir model olaraq formalaşdırdıqdan sonra digər kitabında (Laws) mövcud və real dövlətləri önə çəkir. Burada onun əsas məqsədi əsil ideal dövlət məfhumunu, onun prinsiplərini təqdim etsin. Elə buna görə də Platon tam və ideal dövləti birdən artıq hesab etmir, onun nəzərində ideal dövlət bir dövlətdən artıq olmur, əksinə qüsurlu və natamam dövlətlər (nisbi, dəyərli və mükəmməl olmayan, dərəcə baxımından tam olmayan) çoxlu saydadır ki, bu dövlətləri bir

neçə kateqoriyaya ayırır; natamam dövlət tam və ideal dövlətdən ayrı olaraq bunlardan ibarətdir: timokratiya (timocracy); oliqarxiya (oligarchy); demokratiya və məcburi timokratiya (democracy and coercion) və ya təkəbbürlü dövlət (xəstə və müalicəyə ehtiyacı olan dövlət nəzərdə tutulur). Ancaq burada qürur duyulan bir dövlət də vardır ki, bu dövlətin ideal dövlətlə fərqli xüsusiyyətləri olduğu kimi oxşar cəhətləri də mövcuddur. Bu, Spartanın (kübar - yuxarı təbəqə) dövlət modeli sistemidir. [1, s.40-43] Platonun fikrincə, Spartanın nəzərində üç element - qızıl, mis və dəmir mühüm yer tutur. Burada qızıl onu fəzilətə doğru aparır, mis mülkiyyətə, dəmir isə pula və qənaətli olmağa sövq edir. O, zərərliyi ruhun yoxsulluğu hesab edir. Platona görə timokratiya oliqarxiya və demokratiya dövlətləri arasında bir həddir. Platon oliqarxiya dövləti quruluş baxımından timokratiyadan aşağı hesab edir, çünki timokratiya müsbət dəyərləri özündə qoruyub saxlamışdır; timokratiyada dövlət rəhbərlərinə ehtiram vardır ki, bu məsələ demokratiyada özünü göstərmir. Platon timokratiyanın tənəzzülə uğramasında əsas səbəb olaraq gənc Spartanın sərvətə meyli olmasını göstərir. Bu meylliliyin nəticəsində timokratiya tədricən zəifləməyə başlayır və oliqarx bir sistem olaraq özünü tanıdır. Çünki oliqarx sistemin üstünlüyü ancaq pula və sərvətə əsaslanır; onların dili ilə desək: “aristokratiyanın mahiyyəti puldur”. Məhz buna görə də Platon yazır: pul o zaman ki, üstünlük təşkil edir fəzilətin (etik dəyərlər) dəyəri aşağı düşür. [1, s.43-45] Platonun nəzərində oliqarx cəmiyyətdə dörd əsas xüsusiyyət vardır: pul hər bir şey üçün əsas meyardır; cəmiyyət iki qütbə ya topluya bölünür; hər kəs müxtəlif və ya bir çox işlərlə məşğuldur; bir şəxs soyunu (kökünü) və hətta varidatını itirəndə də cəmiyyətin üzvü olaraq qalır. Oliqarx cəmiyyətin sərvətə olan hərisliyinin (xəstəliyinin) təsirindən, həmçinin kasıbların, cinayətkarların, oğruların və quldurların pul hərisliyi cəmiyyəti inqilaba və demokratiyaya doğru sürükləyir. Buna görə də demokratiya tənəzzülün üçüncü dərəcəsinə qərar tutur. Platona görə demokratik sistem insanları hakimiyyətə gətirir, lakin bunlar unudurlar ki, hökumət sistemi heç də düşündükləri kimi yaxşı və uğurlu ola bilməz; demokratiyanın eybi ondadır ki, azaddır və hərc-mərcliyə səbəb olur. Belə bir şəraitdə böyüklərə hörmət olunmur; övladlar valideynlərinə, cavanlar qocalara və şagirdlər müəllimlərinə etinasız yanaşırlar; özbaşınalıq hər yerdə baş alıb gedir, həmçinin zülmkar və qəddar bir şəxsin hakimiyyətə gəlməsinə zəmin yaranır ki, bu da öz növbəsində müxtəlif dəyişikliklərə, süquta gətirib çıxarır. Platonun demokratiyaya belə bədbin yanaşmasının əsas səbəbi onun aristokratik və epistemoloji baxışlarına əsaslanır; yəni məhdud sayda olan insanların istedad və qabiliyyətlərinin özünəməxsus inamı, bu insanların ən yüksək bilik səviyyəsinə yüksəldilməsi, onların idarəçiliyinə ehtiyac duyulması və cəlb olunması demokratiya ilə ziddiyyət təşkil edirdi. Platon nəzərdə tutduğu hakimə qarşı əvvəlcədən müəyyən edilmiş hər hansı bir məhdudiyyəti qəbul etmir. Onun nəzərində hakimiyyəti idarə edən hakim (filosof) bir növ həkim - cəmiyyəti sağlam ruha doğru aparən təbibdir, elə bir təbib ki, insanların mənən və ruhən sağlamlığında təşəbbüs göstərsin, “xəstə” olan hər hansı bir fərd onun dediklərini şərtsiz qəbul etsin. Bu həkim (hakim – filosof) qanundan da öndədir, əsil həqiqətdə belə bir hakim qanunvericidir. Di-

gər tərəfdən isə Platon insan qəlbinin çox güclü və hər şeyə qadir olduğunu bildirir. Onun fikrincə, insan özünün daxili qüvvəsi ilə hər şeyə qadirdir; dövlətin vətəndaşı mənsub olduğu ölkəni və cəmiyyəti hər cür təhlükələrdən müdafiə etməlidir. [2, s.152]

Platonun natamam dövlətlər barədə fikirlərinə gəldikdə isə o, natamam dövlətlərdə (hansı ki, həmin dövlətlərdə filosof hakim deyil) cəmiyyət üzərində qanunun aliliyini zəruri hesab edir. Belə dövlətlərdə qanunun mövcudluğu müxtəlif dövlətləri bir-birindən ayırır və dövlətlərin natamamlığını, çatışmazlıqlarını açıq-aşkar göstərir. Əgər dövlət qanuna əsaslanarsa onda vahid bir hakim olaraq ən yaxşı dövlət hesab olunacaq; əgər dövlət bir neçə aristokrat hakimdən ibarət olarsa belə olan halda həmin dövlət ikinci yerdə; ancaq bütün insanların hakimiyyəti - demokratik hakimiyyət mövcud olarsa belə hakimiyyət üçüncü yerdə qərar tutur; zülm və zorakılığa əsaslanan hakimiyyət (viranedicilər xarakter daşıyan hakimiyyətdən söhbət gedir) qəbul edilməz və çox pis hesab olunur. Bu çox zaman qanunsuz sistemlərdə özünü göstərir, həmçinin bir neçə insandan ibarət olan hakimiyyət (oligarxiya) və böyük bir qrupa (ictimai) mənsub olan hakimiyyət də pislik baxımından ikinci və üçüncü sıradadır. Platona görə qanunsuz hakimiyyətdə insanların çoxluq təşkil etdiyi hakimiyyət (ictimai hakimiyyət) məhdud və bir neçə insandan ibarət olan hakimiyyətdən (viranedicilər və oligarx hakimiyyət) daha yaxşıdır. [1, s.40-61]

Mövzunu təhlil edərkən mühüm sual qarşımıza çıxır: demokratik dövlət dedikdə konkret olaraq hansı dövlət nəzərdə tutulur? Qeyd etmək lazımdır ki, müasir dünyada bir sıra dövlətlər mövcuddur ki, demokratik adı ilə tanınır və bunlar kommunist və diktator dövlətlər qarşısında olan demokratik dövlətlər hesab olunur. [3, s.128-129] Ümumiyyətlə, nəinki qədim yunanda hətta hazırkı dövrdə də demokratik dövlətə malik olmaq üçün bir neçə mühüm məsələyə diqqət olunmalıdır. Burada əsas məsələ ondan ibarətdir ki, demokratik dövlət prinsiplərinə sahib olmaq üçün ilk növbədə zəhn, düşüncə demokratik formada gücləndirilməlidir. Bu, cəmiyyətdəki demokratik mədəniyyətin tədricən ortaya çıxmasına səbəb olur. O zaman ki, demokratiya və ya demokratik mədəniyyət sözün əsl mənasında mövcud olarsa, bunu zəngin və ya inkişaf etmiş demokratiya adlandırmaq mümkündür. Məlum olur ki, Platon zəngin və inkişaf etmiş demokratiyanın tərəfdarı olmuşdur, nəinki zahiri, yəni təkcə adı olan demokratiyanın. Çünki onun nəzərində belə bir demokratiyanın - zəngin və inkişaf etmiş demokratiyanın mövcudluğu ideal dövlətin yaranmasında əsas şərtlərdən biridir. Təbii ki, belə bir sistemin - demokratik sistemin ölkələrdə mövcudluğu illər, bəlkə də əsrlər tələb edir. Platonun nəzərində əgər hər bir fərd qanuna əsasən (Respublika əsərində olduğu kimi) özünü rəhbərlər səviyyəsində olan ağıl və bilik dərəcəsinə yüksəldərsə, belə olan halda cəmiyyət alim insanlardan - düşünən insanlardan ibarət olmuş olur ki, bu da demokratik mədəniyyətin yaranmasına səbəb olar. Ancaq bununla belə demokratik sistem yarandığı vaxtdan həlli çətin olan məsələlərlə qarşılaşır. Həlli çətin olan məsələlərdən biri də budur ki, insanlar arasında azadlıq ideyalarını əxlaq dəyərləri ilə birlikdə irəli sürsünlər; yəni necə etmək lazımdır ki, azadlıq prinsipləri insanların ümumi mənafeyinə uyğunlaşsın və ən

əsası onlara xidmət etsin? Bundan əlavə, mühüm məsələlərdən biri də budur ki, necə etmək olar ki, azadlıq prinsiplərindən sui-istifadə etmək cəhdlərinin qarşısı alınsın? Başqa bir sual: sadə və tez aldanan insanlara qarşı olan xaos və istismarın qarşısını necə almaq olar? Digər tərəfdən, necə ola bilər ki, əmin-amanlığa əsaslanan bir sistem yaransın və bu sistemdə ümumi mənafeyə zidd olan və azadlıq prinsiplərinin qarşısını alan diktator rejim olmasın? Bunlar dövlət idarəçiliyində təkcə dövlət rəhbərlərinin, hakimlərin deyil, eyni zamanda alimlərin də düşüncələri və həlli yollarını axtardıqları mühüm məsələlərdir. Məhz bu səbəbdən Platon Afina demokratiyasının əsas zəif tərəflərini müşahidə edir və çalışırdı ki, ictimai əxlaqın yeni bir təməlini yaratsın, həmçinin tarixi mərhələlər nəticəsində yunan cəmiyyətinin itirilmiş etibarını, adət-ənənələrini özünə qaytar-sın və özünün ideal dövlət nəzəriyyəsini bəyan etsin.

Demokratiya hakimiyyətin bir növü olaraq həm də idarəetmənin xüsusi bir formasıdır. Demokratiyanın əsas hədəfi azlığın əksəriyyətə tabe olmasıdır ki, bunu rəsmi şəkildə elan edir. Bu da vətəndaşların hüquq və azadlıqlarının rəsmi olaraq tanınması deməkdir. Demokratiya qanunun aliliyi və istibdadın – zülmün qarşısının alınması deməkdir, amma qanunun aliliyi xalqın mühakimə institutları olmadan ictimaiyyətdə demokratik prinsipləri həyata keçirə bilməz. Demokratiyanın əsas hədəflərindən biri də bərabərlikdir ki, burada əxlaq dəyərləri daha çox önə çəkilir və əxlaqın komponentlərinə istinad olunur. Demokratik cəmiyyətdə bərabərlik dedikdə, yəni bütün insanlar insanlıq baxımından bərabərdirlər və heç biri digərindən üstün deyil. Lakin siyasi baxımdan - bərabərliyin əsası dedikdə, burada vətəndaşların hüquq və azadlıqları eynidir, yəni qanuna əsasən biri digəri ilə bərabərdir. Ən əsası isə demokratiyanın əsas vacib prinsipi azadlıqdır, yəni insanların haqqı olan azadlıq - müqəddəs azadlıq. Bu, humanizm - fərdiyyətçilik, bərabərlik və azadlıq demokratiya üçbucağının üç tərəfi olaraq ideoloji fəlsəfəyə əsaslanır.

İdeal dövlətdə təbii hüquq və ədalət anlayışı

İdeal dövlətdə təbii hüquq və ədalət anlayışını təhlil etməzdən əvvəl qeyd etməliyik ki, Platon ideal dövlətin mövcudluğunu məhz təbii hüququn prinsiplərinə riayət etməklə əlaqələndirir. Platonun təbii hüquq barədə olan fikirləri onun bütün fəlsəfəsinin ən mühüm hissələrini təşkil edir ki, bu daha çox “Qanunlar” (Νόμοι, Nómoi) adlı əsərində öz əksini tapmışdır. Ancaq onun “Siyasət” - Siyasət adamı (Πολιτικός) və “Respublika” (Πολιτεία) adlı digər əsərlərində də təbii hüquq (Natural Right & Natural Law) anlayışı, mahiyyəti və cəmiyyətdə rolu geniş izah olunur.

Qeyd: nəzərə almaq lazımdır ki, Platon özündən əvvəlki yunan filosofları kimi hüquq üzrə mütəxəssis olmamışdır, yəni sistematik olaraq hüququ araşdırmamışdır, ancaq hüquqla bağlı olan bir sıra ideyaları bəyan etmişdir ki, bu da tarix boyu öyrənişmiş və mühüm əhəmiyyət kəsb edən məsələlərdən biri kimi tədqiq olunmuşdur. Məhz bu səbəbdən də Platonun düşüncələri hüququn həm nəzəri, həm də əməli (praktik) aspektlərində təsir qoymuşdur. Hətta Roma hüquqşünasları bir çox fikirlərində Platona istinad etmişlər, çünki Platonun Yunan

və Roma hüququnda təsiri açıq-aşkar özünü göstərir. Budan əlavə, onun müasir hüquqa olan müstəqil və qeyri müstəqil təsiri də mövcuddur ki, bu hələ tam olaraq araşdırılmamışdır.

İdeal dövlətdə təbii hüquq anlayışını və mahiyyətini təhlil etmək üçün ilk olaraq diqqəti təbii hüquq anlayışına yönəltmək istərdik. Platon “Respublika” adlı əsərində təbii sözünü “normal” və “sağlam” (normal and healthy) mənasında işlətməmişdir. Onun nəzərində ədalətli və yaxşı olan hər bir şey təbii bir varlıq hesab olunur (4. IV, 444d, VI, 501b). Platonun təbii hüquq barədə olan fikirlərini köklü şəkildə araşdırmaq üçün ilk növbədə onun reallıq barədə olan fəlsəfi düşüncələrinə diqqəti yönəltmək lazımdır. Bunun üçün ondan əvvəl yaşamış filosofların nəzəriyyəsinə baxmaq olduqca zəruridir. Çünki ondan əvvəl yaşamış Heraklit (Ἡράκλειτος) bildirirdi ki, bütün varlıqlar hamısı daim dəyişən və hərəkətdədir, digər tərəfdən isə Parmenides (Παρμενίδης) bütün varlıqların dəyişməyən və həmişə sabit olduğunu iddia edirdi. [5, s.87-88] Təbii ki, Platon da çalışırdı ki, bu ziddiyyətli fikirləri aradan qaldırsın və bunu həll etsin. Buna görə də “İdeyalar” (The theory of Forms or theory of Ideas) nəzəriyyəsini bəyan etdi və o, burada bütün varlıqları iki dəstəyə - sabit və qeyri sabit, dəyişməyən və dəyişən hissələrə ayırdı. Dəyişməyən varlıqları “surət”, “ideya” və “misal” (forma or ideas) adlandırdı. Platonun ontoloji (ontological) nəzəriyyəsində ideya qeyri-maddi bir varlıqdır ki, bunları hiss etmək mümkün deyil, bu cür varlıqlar ancaq ağıl vasitəsi ilə dərk oluna bilər və bunlar əzəli və tam kamil varlıqlardır. [6, s.48-49] Ancaq maddi varlıqlar isə dəyişən, qeyri sabit olaraq yalnız qeyri-maddi varlıqların kölgəsində mövcuddurlar; bu cür varlıqlar ideya adlandırılan varlıqların vasitəsi ilə yarana bilər və onlar olmadan mövcudluqları mümkün deyil. Çünki Platonun ideya adlandırdığı varlıqlar haldan-hala düşən və dəyişkən deyildir. [6, s.61, 62-78] Platon ideal dövlətdən və təbii hüquqdan bəhs edərkən bunların birlikdə olmasını zəruri hesab edir. Onun fikrincə, ən yaxşı qanunlar və ideal dövlətlər həmin qanunlar və dövlətlərdir ki, onlarda qüsurlar və çatışmazlıqlar daha az olmuş olsun və bunlar təbii qanunla və ideal dövlətlə daha çox bağlılığı olsun. Buna görə də Platonun ideal dövlətdə zəruri hesab etdiyi “yaxşı” (goodness) nümunəsi ən vacib və bəyənilən nümunədir ki, bu, həm əxlaqi, epistemoloji və həm də ontoloji cəhətdən digər nümunələrdən üstün hesab olunur. Çünki onun nəzərində ən yaxşı insan həmin insandır ki, yaşadığı həyatda yaxşı əməlləri yerinə yetirsin və daha yaxşı əməllərə sahib olsun [7, s.247-248]. Beləliklə, əxlaq dəyərlərinə malik olan insan pisliliklərdən, qəbul olunmayan əməllərdən kənarlaşaraq özünü fərdi və ictimai kamillik dərəcəsinə çatdırır və “yaxşı” əməllərə sahib olmaqla əsil insan (ideal insan) nümunəsini yaradır.

İdeal dövlətdə təbii hüquq və ədalət anlayışını təhlil edərkən mühüm bir məsələni nəzərdən qaçırmamalıyıq. Bu ondan ibarətdir ki, Platon öz əsərlərinin heç birində “təbii qanun” və ya “təbiət qanunu” deyilən termindən istifadə etməmişdir [8, s.565], ancaq bunun yerinə “təbii ədalət” terminindən istifadə edərək bunu ideal dövlətdə qanuni və siyasi ədalətin təməli hesab etmişdir [9, s.32]. Platona görə maddi aləmdə olan dövlət gərək ideal aləmdə mövcud olan əzəli və ideal dövlətlə uyğunluq təşkil etsin; yəni burda olan qanunlar gərək ideal aləmdə

(forma or ideas) ideal qanunları əks etdirsin ki, bunlar əsil həqiqətdə həqiqi və real qanunlar hesab olunur. Platonun əsaslandığı ideal aləmdə “qanun” və “ədalət” heç bir ziddiyyət təşkil etmir. Buna görə də Platonun düşüncəsində qanun və ədalət arasında olan təzadların yaranması məhz maddi aləmdə həmin varlıqlar arasında mövcud olan ziddiyyətlərin nəticəsidir. [10, s.17] Platona görə əməli ağıl (experimental intellect) aqlın ən üstün mərtəbəsi və hüququn mənbəyidir. O, ən üstün və ali qanunu hiss ilə deyil, məhz ağıl ilə əlaqələndirir. Onun fikrincə, maddi aləmdə olan bütün qanunlar gərək ağıla əsaslanan qanunla yarasın və heç bir qanun bunudan üstün tutulmamalıdır. Elə buna görə də qanunverici hakim cəmiyyət üçün doğru və düzgün qanunları tanımaq qabiliyyətinə malikdir. Bunları deməklə Platon səy göstərirdi ki, təbii hüququn müxalifləri qarşısında bu hüququn üstün cəhətlərini göstərsin. Amma təbii hüquq müxalifləri iddia edirdilər ki, hüquq yalnız tədqiqi hüquqdur (positive of law); doğru və düzgün qanun təbiət tərəfindən deyil, məhz sonradan yazılan qanunlardır və burda təbiətin heç bir təsiri yoxdur. Ancaq Platon bunun əksinə olaraq qanunun kökünü təbiətlə bağlayır və təbiətin ilk qüvvəsini - əsas hərəkətverici qüvvəsini bəşər, insan ruhu ilə əlaqələndirirdi. Məhz bu səbəbdən də insan ruhunun məhsulu olan ilk qanunlar təbiətin özü kimi, digər qanunların da kökü hesab olunur. [8, s.564-565] Platon təkid edir ki, ən yaxşı qanun həmin qanundur ki, insan onun vasitəsi ilə əxlaqi dəyərlərə, xüsusi ilə fəzilətə, hikmətə, özünü idarə etməyə, şücaətə, insafa və ədalətə sahib olsun. [8, s.561] Belə bir qanun maddi aləmdə ən üstün qanun olmaqla yanaşı həm də ideal (təbii) bir qanundur. Platon yazır: “qanunvericilik, siyasi nizam-intizamın yaranması fəzilətə sahib olmaq üçün ən yaxşı vasitədir. Çünki qanunlar insanı xoşbəxtliyə qovuşdurmaq və fəzilətlər qazanmaq üçün etibarlı vasitədir”. [11, s.1300]

İdeal dövlət və təbii hüquq məfhumları arasında oxşar və fərqli cəhətlərə gəldikdə isə demək olar ki, Platonun təbii hüquq (və ya təbii qanunlar) barəsində dediyi hər hansı bir fikri ideal dövlətin əsas göstəricisi hesab olunur. O, ideal dövləti təbii hüququn (təbii qanunun) xidmətçisi kimi təqdim etmişdir. [11, s.715] Belə olan halda bu iki məfhum arasında bağlılıq yaranır. Əgər tədqiqi hüquq (positive of law) əsas götürülsə, əlbəttə bu ideal dövlətlə təzad təşkil edəcək, ancaq dövlət təbii hüquqa əsaslanarsa onda hüquq və dövlət arasında təzad olmayacaq və fərqli funksiyanın da mövcud olması mümkün deyil, çünki həm təbii hüququn, həm dövlətin (ideal dövlət) hədəfi eynidir. Platon yazır: “ən yaxşı dövlət o dövlətdir ki, hüquq həmin dövlətdə bütün səlahiyyətlərə nəzarət etsin; dövlət də həmin hüquqa təvazökarlıqla xidmət göstərsin”. [11, s.715] Beləliklə, cəmiyyət üzvləri - vətəndaşlar cəmiyyətdə özlərini xoşbəxt hiss edəcək və tam olaraq özlərinin həqiqi səadətə nail olmaları üçün səy göstərəcəklər. Qanunverici orqan qanuna uyğun olaraq qanunvericilikdəki real ədaləti, elmi faktları nəzərə almalı, buna səy göstərməli və tam ciddi şəkildə bunlara əməl etməlidir [12, s.1070-1071].

İdeal dövlət və ədalət prinsiplərinin nisbəti, oxşar və fərqli cəhətləri

Məlum olduğu kimi qərb siyasi fəlsəfəsinin əsas başlanğıcı və təlimləri Sokratın və onun ən yaxşı şagirdi olan Platonun vasitəsi ilə əsas qoyulmuşdur. Platonun fikirlərini təhlil etdikcə şahidi oluruq ki, mühüm bir sual həmişə onu düşündürmüşdür: hansı dövlət ən yaxşı dövlətdir və hansı sistem ədalətli sistemdir? Hansı keyfiyyətlərə sahib olan şəxs insanlar üzərində hakim ola bilər? Kimlər dövləti idarə etmək səlahiyyətinə qadirdir? Əgər diqqət etsək görərik ki, bu kimi suallar təkcə o zaman deyil, hazırkı dövrümüzdə də daha çox dövlətləri maraqlandıran və çox düşündürən suallardır. Təbii ki, Platon belə bir sistemin mövcudluğunu yalnız ideal dövlətin ədalətli prinsiplərində axtarırdı. İdeal dövlətin ədalətli prinsipləri daha çox Platonun “Dövlət” (ing. State, yun. Πολιτεία) əsərində öz əksini tapmışdır. Ümumiyyətlə, “dövlət” termininə nəzər salsaq məlum olar ki, dövlət dedikdə əsas konstitusiya, hökumətin idarəetmə qaydaları nəzərdə tutulur, nəinki “kral hökumət” sistemi, bunlar tamami ilə fərqli sistemdir. Platonun əsaslandığı ideal dövlətin ədalətli prinsipləri məhz dövlət adından başlayır. Lakin “siyasət” (politics) sözü hər cür konstitusiyaya və idarəetmə qaydalarına şamil oluna bilər. Platona görə ədalət hissi insanda bir növ daxili istedad və istəkdir; bu elə bir istəkdir ki, insanın xüsusi tələblərinə, mənafeələrinə olan şiddətli duyğularının və motivasiyasının qarşısını alır, həmçinin insanı təkcə öz mənafeyini düşünməsi və bunun uğrunda çarpışması kimi hədəflərdən çəkindirir, onu öz vicdanı qarşısında tək qoyur. [3, s.42] Platonun ilk dəfə tərif etdiyi ədalət məfhumu daha çox diqqəti cəlb edir: “ədalət dostlarla yaxşı və düşmənlərlə pis rəftar etmək deməkdir”. [13, s.801] Ancaq nəzərə almaq lazımdır ki, Platonun nəzərində ədalət müxtəlif mənalara dəlalət edir. O, bəzən ədaləti dürüstlük, başqalarının haqqına riayət etmək kimi tərif edir və bəzən isə əməlin nəticəsi ilə əlaqələndirir. Məsələn, əldə olunan nəticə faydalıdır ya xeyirlidir? Digər bir hissədə isə ədaləti bəyənilmiş xüsusiyyətlərin bir hissəsi və insana mənsub olan fəzilət hesab edir ki, məhz bu fəzilətin əsasında insan cəmiyyətdə yaxşı və sevilən bir insana çevrilə bilər. O, insanda fəzilətin əsaslarının dörd hissədən ibarət olduğunu yazır: ağıl, şücaət, təmkinlik (mülayimlik) və ədalət. Bu sifətlərə sahib olan insan ən layiqli və dəyərlı bir insan simasını yaradır. Platon bu sifətləri insanın fəziləti hesab etməklə yanaşı, həm də belə xüsusiyyətlərə sahib olan insanı digər insanların ictimaiyyətə yararlı olmalarının səbəbkarı hesab edir. Çünki onun nəzərində fəzilətli insan buna qadirdir, onun üstünlüyü ondadır ki, bu xüsusiyyətlərə sahib olmaqla ictimai əlaqələrin yaranmasında və bərqərar olunmasında təsir qoysun və dövlətlər arasında çox mühüm əlaqə yaratsın [14, s.331-333]. Təbii ki, bütün bunlar Platonun siyasi fəlsəfəsində ən mühüm məsələlərdən biri olaraq təhlil olunur.

İdeal dövlət və ədalət prinsiplərinin nisbəti, oxşar və fərqli cəhətləri dedikdə, ədalət məfhumuna xüsusi diqqət olmalıdır. Platona görə ədalət ideal bir məfhumdur, yalnız fəlsəfə sahibləri (filosoflar) bunu dərk etmək qüdrətinə malikdirlər. Ədaləti təcrübə və ya hiss etməklə dərk etmək mümkün deyil. İctimai ədalət o zaman bərqərar olur ki, hər kəs bacardığı, layiq olduğu bir işi yerinə yetirsin və digərlərinin işinə müdaxilə etməsin. Əgər tacir orduya başçılıq edərsə və ya bir nəfər hökumət qüvvələrini əla alarsa, onda ictimai nizamsızlıq, hərc-mərclik

yanacaq və bunun da nəticəsində zülm ədaləti əvəz edəcəkdir [15, s.35]. Dövlətin idarəçiliyi müdrik, ağıllı və savadlı insanlara həvalə olunmalıdır. Bu, ədalətin göstəricisidir ki, belə insanlar öz mövqelərində möhkəm və sabit dayanırlar. Belə olan halda pul və güc əvəzinə ictimaiyyəti ağıl və müdriklik idarə edəcəkdir. Ədalətin tələbi odur ki, müdrik insanlar hakimiyyətə rəhbərlik etməlidir və adi bir insan hakimiyyəti idarə etmək gücünə qadir deyil. Platon ədaləti ictimaiyyət və fərd arasında olan bağlılıq hesab edərək məsələni hökumət dairələrinə qədər gətirib çıxarır [16, s.89-91]. Platona görə, ideal dövlətin ədalətli prinsipləri dedikdə, yəni hər bir insan ona həvalə olunan vəzifələri digərləri ilə əlaqəli və mükəmməl bir harmoniyada layiqincə yerinə yetirməlidir. Çünki ideal dövlətdə özünə nəzarət, özünə hakim olmaq müdriklik, cəsarət əxlaqın xüsusiyyətlərindən hesab olunur ki, bu da dövlət və insanlar arasında əlaqələri daha da möhkəmləndirir, bütün hallarda ədalət prinsipinə riayət olunur. Ədalətli dövlətin mövcudluğunda təbii ki, ağıl və müdriklik başlıca məna kəsb edir. Necə ki, baş bədənə əmr edir, müdrik və ağıllı başçı da bunu etməlidir; müdrik və ağıllı insanlar bir növ cəmiyyətin əmr göstəricisi - komandiri olmalıdırlar. Məlum olduğu kimi Platon dövründə baş verən bəzi siyasi uğursuzluqlardan sonra məşhur “Qanunlar” (Νόμοι, Nómoi) adlı əsərini yazdı və bu əsərində göstərir ki, ideal və ədalətli dövlətin varlığını nəzərə almasaq, yəni bundan keçsək onda şərti dövlət ən yaxşı hökumət növü olacaqdır [17, s.111-112], yəni burada daha mütləq hakimiyyətdən - ideal dövlətdən və ədalət prinsiplərindən söhbət gedə bilməz.

İdeal dövlət və ədalət prinsiplərinin oxşar və fərqli cəhətlərinə gəldikdə isə, ədalət məfhumunun digər aspektlərinə diqqət etmək zəruridir. Ümumiyyətlə, ədalət məfhumu qədim yunan mədəniyyətində çox geniş mənaya dəlalət edir. Ancaq göründüyü kimi Platon fəlsəfəsində ədalət həm məfhum, həm də məna baxımından tamami ilə fərqli bir aspektdədir. Platon ədalət kəlməsi üçün yunan sözü olan “Dikaiousune” (δικαιοσύνη) terminini işlətməmişdir. Onun da qeyd etmək lazımdır ki, yunan mətnlərində işlədilən “Dikaiousune” (ədalət) terminin mənası çox əhatəli və genişdir. O, ədalətin mənasını belə izah edir: “hər kəs ona aid olan və öhdəsində olan vəzifəsini yerinə yetirməlidir” [18, s.28]. Onun fikrincə, ədalət təkcə ictimai məsələlərə aid deyil, bu həm də əxlaqi və siyasi məsələlərlə bağlılığı vardır. Əgər diqqət etsək görürük ki, Platon burada müstəqil olaraq təbii hüququn (latural law) mövcudluğunu və qanunvericilikdə olan ideal prinsipləri irəli sürmüşdür. Amma bu o demək deyildir ki, Platon dövlətin mövcud qərarlarını hüquqi hesab etmir, bəlkə onun nəzərində hüquq və ədalət təbii məfhum olduğu üçün bunların bir-birinə bağlılığı mövcuddur; yəni dövlət qanunlarını bu iki məfhumsuz təəvvür etmək qeyri-mümkündür. Çünki qanunlar və qərarlar məhz hüquqa əsasən yaranır və dövlət tərəfindən tənzimlənir. Platonun görə ədalətli insan özünün ən yaxşı hislərini zalım insan qarşısında göstərir və çalışır ki, onu peşman edib pis əməllərdən çəkindirsin, ancaq zalım insan isə bu hislərdən istifadə edərək, bunları həm özünün müxalifləri, həm də tərəfdarları qarşısında göstərir. Bu, yaxşılıq və pislilik fərqi ədalətli və zalım insan arasında olan ən böyük fərqlə göstəricisidir. [19, s.80-84] Platon davam edərək yazır: “öz vəzifəsini yerinə yetirmək, başqalarının işinə qarışmamaq ədalətin eynidir, yəni

ədalətin özüdür. Mənim fikrimcə, hər bir şəxs əgər öz işini layiqincə yerinə yetirirsə, bundan əlavə, müdriklik, özünü idarəetmə və cəsarətli əməllərlə bir-birləri ilə rəqabət aparırlarsa, təbii ki, bu da ideal və ədalətli bir dövlətin yaranmasına səbəb olacaqdır ki, bu xüsusiyyətlər əsil ədalətin göstəricisidir” [19, s.237]. Platon dəfələrlə təkrar edir ki, kimsə bir-birinin işinə qarışmasın və müdaxilə etməsin. Burda qarışmamaq və müdaxilə etməmək dedikdə çox sadə bir misal çəkir və bildirir ki, əgər usta yamaqçının işinə müdaxilə edərsə, onun işini mənimsəyirsə və ya əksinə olarsa, belə olan halda dövlətə çox böyük ziyan dəymiş olur. Əslində hər kəs layiq olduğu, bacardığı işi yerinə yetirməlidir; digərlərinin işinə qarışmaq, təcavüz etmək, həmçinin müxtəlif fərqli iş sahiblərinin bir-birinə qarışması dövlətin təkcə zərərinə deyil, həm də iflasına gətirib çıxaracaq; bu, real bir cinayətdir, elə bir cinayətdir ki, insanın öz dövlətinə qarşı edə biləcəyi ən böyük zülm hesab olunur. Ancaq ədalətə riayət etmək, ədalətli olmaq, ideal dövlətin qorunması və tam şəkildə tamamlanması əxlaqın ən üstün göstəricisidir.

İdeal dövlətdə iqtisadi ədalət: ideal dövlət və ədalət prinsiplərindən bəhs edərkən iqtisadi ədalətə diqqət etmək zəruridir. Çünki ideal dövlətin ədalətli prinsiplərindən biri və ən başlıcası iqtisadi ədalətdir. İqtisadi ədalət cəmiyyətin həyatı üçün önəmli və nəzəri məsələlərdən biri olaraq uzaq keçmişdən bu günə kimi iqtisad alimlərinin xüsusi marağına səbəb olmuşdur. Qeyd olunduğu kimi uzaq keçmişdən bu günə kimi araşdırılan iqtisadi ədalət Platon fəlsəfəsinə əsaslanır. Platon fəlsəfəsinə əsasən iqtisadi ədalətin ictimai həyatda zəruriliyindən bəhs etməklə yanaşı, həm də təbəqələr arasında ədalətli bölgüyə, həmçinin hökumət və ictimaiyyət arasında qarşılıqlı hüququn mövcudluğuna və bununla bağlı digər məsələlərə diqqəti yönəltməyi zəruri hesab edirik. Platon sosial-iqtisadi ədaləti izah etmək üçün diqqəti cəmiyyətin yaranma mənşəyinə, insan varlığının yaranmasına, insanların ictimai əlaqələrinə çəkir, daha sonra isə ictimai əlaqələri dəyərləndirməklə ədalətin ictimaiyyətdə yaranma səbəblərinə çalışır. Digər tərəfdən baxsaq görürük ki, sosial həyatın mənşəyi ilə əlaqədar olaraq bəzi insanlar təbiətinə görə sivil hesab olunurlar və burada belə bir fikir yaranır ki, insanlar əks cinsə meylli olduqları üçün məhz bu səbəbdən onun nəfsani təbiəti (animal nature) birlikdə yaşamağı tələb edir. Buna görə də insan sosial həyatda mövcud olan mənfəət və zərərdən asılı olmayaraq bu cür həyat tərzinə meyllidir. Ancaq Platona görə bu yanaşma düzgün deyil və buna görə də bildirir ki, heç bir fərdin ehtiyacları yetərinə deyil, bəlkə insan daha çox şeylərə ehtiyacı vardır, məhz bu səbəbdən də ideal dövlətin yaranması zəruridir. Ehtiyac bir insanın başqa bir insanla ortaqlaşmasına səbəb olur, sonra başqa bir ehtiyac onu digər bir insanla bağlamağa məcbur edir. Bu minvalla, ehtiyacların çoxluğu səbəb olur ki, insan kütləsindən ibarət olan böyük bir toplu yaransın və burada olan insanlar bir-birləri ilə ünsiyyətdə olmaqla yanaşı, həm də əlaqələr yaratsınlar, bir-birlərinə dəstək olsunlar [19, s.114].

Bəli, göründüyü kimi Platon cəmiyyətin formalaşmasında insanların bir-birinə olan ehtiyaclarını əsas göstərici hesab edir. Məhz bu ehtiyaclardır ki, bir sıra məsələləri yaradır və burada ən əsas məsələlərdən biri də iqtisadi münasi-

bətlərdir, daha aydın desək, ideal dövlətdə əmək bölgüsü məsələsinə xüsusi diqqət yetirilir. Çünki sosial həyatın ən əsas məqsədi cəmiyyət üzvlərinin qarşılıqlı ehtiyaclarını ödəməkdir, qarşılıqlı ehtiyacları ödəmək də əmək bölgüsü olmadan mümkün deyil. Ədalət cəmiyyətdə olan ümumi vəzifələri - əmək bölgüsünü bir-birindən ayıraraq müxtəlif hissələrə bölür, çünki hər bir fərd doğulduğu andan özünə xas istedadla malikdir. Platona görə hər bir insan həmin istedad və qabiliyyət əsasında peşəsini seçməlidir və bacardığı işi yerinə yetirməlidir; yəni hər bir fərd öhdəsindən gələ biləcək işi yerinə yetirməlidir ki, onda olan bacarıq və qabiliyyət özünü göstərsin və bunun da nəticəsində təbii ki, keyfiyyətli iş ortaya çıxacaq. Belə bir nizam-intizamlı cəmiyyətdə - ideal dövlətdə ədalətli bölgü yaranır ki, bu da iqtisadi məsələlərin əsasını təşkil edir. [15, s.612] Beləliklə, hakim və mühafizəçi təbəqədən başqa, hər bir insanın işi və qazandığı gəlir onun sahib olduğu təbəqə əsasında müəyyən edilir, çünki hər bir fərdin cəmiyyətdəki təbəqəsi bacarığına və istedadına görə təyin olunur. Cəmiyyətin ən yaxşı, üstün təbəqəsi (hakimlər, mühafizəçilər) sahib olduqları vəzifələrlə müəyyənləşir. Onlar özlərinin maddi ehtiyaclarını təmin edə bilirlər, ancaq çoxlu sərvət, mal-mülkə sahib olmaq yolverilməzdir və onların xüsusi mülkləri ləğv edilməlidir. Platonun nəzərində xüsusi sərvət, mal-mülk tamahkarlıq, acgözlük hərisliyin yaranmasına səbəb olur ki, bunun da nəticəsində yuxarı təbəqə - hakimlər və mühafizəçilər öz hakim qüvvələrindən sui-istifadə edirlər. Məhz bu səbəbdən də cəmiyyətdə varlı, zəngin, yoxsul, fəqir təbəqə arasında çəkişmələr, müharibələr başlanır.

Nəticə.

Platon fəlsəfəsinə əsasən ideal dövlət və təbii hüququn funksiyasını təhlil edərkən nəticə olaraq demək olar ki, Platona görə müxtəlif təbəqələrdə fərqi olmasına baxmayaraq sadə insanların hakimiyyəti qəbul olunur. Bu fərqlilik daha çox ictimai məsələlərdə, yəni zəhmətsevər insanların mövqeyində, insani dəyərlərin üstünlüyündə, həmçinin sosial fərqlilikdə də özünü göstərir. Bundan əlavə, əgər dövlət öz siyasi təşkilatlarını ölkənin ən yaxşı və seçilmiş insanlarına həvalə edərsə, belə olan təqdirdə bu, ideal dövlət olaraq özünün var olma və ya varlıq fəlsəfəsini hakimiyyətdə təcəssüm etdirmişdir. Bir az da dərinlən düşünsək məlum olur ki, Platonun ideal dövlət nəzəriyyəsində iki fərqli və daha çox nəzərə çarpan mühüm məsələ vardır ki, nəticə olaraq qeyd olunması zəruridir. Bunlardan birincisi dövlət tərəfindən həyata keçirilən vəzifə və fəaliyyət mexanizmləridir ki, dövlətin davamlı olaraq mövcudluğuna, möhkəmliyinə inamın olmasını göstərir. İkinci mühüm məsələ isə, dövlət tərəfindən həyata keçirilən vəzifə və fəaliyyət mexanizmləri müstəsna olaraq həmin dövlət təşkilatlarında mövcud olan xüsusi təbəqə tərəfindən həyata keçirilməsidir. Burada Platon bir növ demokratik dövlət prinsiplərini önə çəkmişdir.

Tədqiqatın digər mühüm mövzusu ideal dövlət və ədalət prinsiplərinin nisbəti, oxşar və fərqli cəhətlərdir. Bu mövzunu ümumiləşdirib belə nəticəyə gəlmək olar ki, ədalət o qədər geniş bir məfhumdur ki, biz çalışdıq onun ictimai-siyasi və hüquqi aspektlərinə daha çox diqqəti yönəldək. Platonun nəzərində ədalət fəzilətdir, fəzilətlərin toplusudur. Ədalət insan və dövlət, hakimiyyət ara-

sında əlaqələri yaratmaqdan əlavə, həm də bunları tənzimləyir. Platona görə hətta oğruların və zalım insanların arasında da ədalətin və nizam-intizamın mövcud olması zəruridir. Çünki oğruların, pis niyyətli insanların etdiyi hərəkətlər (hətta zülm sahibləri olsalar belə) davamlı ola bilməz. Elə buna görə də irəli getmək və inkişaf etmək üçün bütün qruplar arasında ədalət, fəzilət və nizam-intizam olmalıdır. Əgər insanlar ədalətə riayət etsələr faydalı və daha yaxşı nəticələr əldə etmiş olacaqlar. Çünki zülm və pis əməllər insanlar arasında ixtilaf, çəkişmə, nifrət, kin və ziddiyyətlərin yaranmasına səbəb olur, amma ədalət isə dostluq və birliyə çağırır. Deməli, ədalətli bir insanın həyatı zalım, təcavüzkar bir insanın həyatından daha yaxşı, vicdanlı və insaflıdır. Ədalət ruhun fəzilətlərindən biri, amma zülm isə ruhun mənfi cəhətlərindən biridir; ədalətli ruha sahib olan insan mənən yaxşı yaşamaqla yanaşı həm də həyatı çox zəngin və rahat olacaq, amma ədalətsiz insan isə pislik içərisində çabalayacaq və təbii ki, pisləkdə də heç bir fayda yoxdur, əksinə bütün fayda və yaxşılıqlar xoşbəxtlikdədir; xoşbəxt həyata sahib olmaq üçün ədalətə riayət olunmalıdır. Burada ədalətli və zalım insan arasında böyük bir fərq mövcuddur. Beləliklə, Platonun ideal dövlət və ədalət prinsiplərini aşağıdakı sıralama ilə göstərmək olar. Ədalət bir neçə kateqoriyadan ibarətdir:

- Ədalət dürüstlük və öz vəzifəsini yerinə yetirməkdir;
- Ədalət, yəni insanların haqqını yerinə yetirməkdir;
- Ədalət, yəni haqlı insanla dost olmaq və haqsız insanla mübarizə aparmaqdır;
- Ədalət elə bir əməldir ki, hakim təbəqənin deyil, məhz haqqı itirilmiş insanın mənafeyinə xidmət etməkdir. Bəzi hallarda isə ədalət məhkum olunmuş və zəif insanların davranışını, rəftarını da ifadə edir; burada hakimiyyət zülmə əlaqələndirilir. Əgər cəmiyyət hakim qüvvəyə sahib olarsa, onda heç vaxt ədalət axtarmaz.

İdeal dövlətdə iqtisadi ədalətə gəldikdə isə, Platonun nəzərində iqtisadi ədalət iki əsas amildən ibarətdir:

1. Aşağı təbəqələr arasında əmək bölgüsü; yəni hər bir şəxs gücü müqabilində bir işi başqasının öhdəsinə qoymayaraq özü yerinə yetirməlidir. Təbii ki, öhdəsinə götürdüyü işi yerinə yetirdiyi halda gəlir əldə edir.
2. Hakim təbəqənin, hökmdarların arasında xüsusi mülkiyyətin (sərvətin) ləğv olunması. Platonun nəzərində hakim təbəqə ola bilər xüsusi mülkiyyətdən istifadə edərək iqtisadi zülmə, təbəqələr arasında müharibəyə və cəmiyyətin zərərinə olan hər hansı bir vəziyyətin yaranmasına zəmin yaratmış olsun. Platona görə iqtisadi ədalət fərdlər arasında olan nisbəti təyin etməklə yanaşı, hər bir fərdin nəyə qadir olduğunu göstərir, həmçinin fərdlərin bacardığı işin bölgüsünü təyin edərək ədalətlə yerinə yetirilməsinə israr edir. Digər tərəfdən isə, iqtisadi ədalət hakimiyyət və ictimaiyyət arasında qarşılıqlı hüquqların həyata keçirilməsini təkid edir. Burada əsas üç məsələyə diqqət olunmalıdır: birinci əsas məsələ ondan ibarətdir ki, ədalət və hüquq arasında məcburi bir bağlılıq vardır; ikinci məsələ, hakimiyyət və ictimaiyyət arasında qarşılıqlı hüquqların ümumi cəhətləri heç bir fərdə həvalə olunmamışdır, yəni burada əsas aparıcı qüvvə fərd de-

yıl, məhz hakim strukturdur; üçüncü, hakimiyyət və ictimaiyyətin qarşılıqlı hüquqlarının tətbiqi, həmçinin iqtisadi ədalətin mövcudluğu tələb edir ki, iqtisadiyyatın müxtəlif sahələrində olan ləngimələr və icarələr ləğv olunsun. Təbii ki, Platon hakimiyyət və ictimaiyyət arasında olan qarşılıqlı hüququn mövcudluğunu bəyan etmiş, ancaq bunların izahını və əldə olunacaq nəticələri gələcək nəsillərin öhdəsinə buraxmışdır.

İstinadlar:

1. Poladi. Qərbdə siyasi fikir tarixi - Sokratdan Makiavelliyə qədər. Tehran: Mərkəzi. h.ş. 1393/2014 m., 212 s.
هش. مرکز: تهران. ماک. یاولی تا سقراط از-غرب در سیاسی اندیشه تاریخ. پ. ولادی کمال. ص. 212 م. 1393/2014.
2. Qurbanov H. Cəmiyyət və sosio – hüquqi problemlər. Bakı: Elm, 2018, 272 s.
3. Michael Bresford Foster. Siyasi düşüncə tanrıları: Platon, Aristotel. Fars dilinə tərcümə edən: Cavad Şeyx əl-İslami, c. I. Tehran: Əmirkəbir, h.ş. 1394/2015 m., 308 s.
جواد ترجمه اول، جلد. ارسطو اف لاطون،: سیاسی دی شهان خداوندان. فاسد تر برسد فوردمای کل. ص. 308 م. 1394/ 2015. هش. امیرک. پیران. تشارات موسسه: تهران. الا سلامی شیخ
4. Plato. The Republic. (c.375b.c.), in p. Shorey trans., in E. Hamilton and H. Cairns eds., The Collected Dialogues of Plato, Including the Letters. Princeton, Princeton University Press, 1961, IV, 444d, VI, 501b. 1808 p.
5. Guthrie, W. K. The Greek Philosophers. University Press, Cambridge 1985, 538 p.
6. Plato. Phaedo (c.398b.c.), in H. Tredennick trans., in E. Hamilton and H. Cairns eds., The Collected Dialogues of Plato, Including the Letters (Princeton, Princeton University Press, 1961, 65d & 66a. 1808 p.
7. Gerasimos Santas. The Form of the Good in Plato's Republic. In G. Fine ed., Plato I Metaphysics and Epistemology. Oxford University Press, 1999, 248 p.
8. Glenn, M. Plato's Cretan City: A Historical Interpretation of the Laws. Princeton, Princeton University Press, 1960, 709 p.
9. Weinreb, Lloyd L. Natural Law and Justice. Harvard University Press, 1990, 320 p.
10. Friedrich, C. J. The Philosophy of Law in Historical Perspective. Chicago: The University of Chicago Press, 1969, 305 p.
11. Plato. Laws (c.350b.c.), in A.E. Taylor trans., in E. Hamilton and H. Cairns eds., The Collected Dialogues of Plato, Including the Letters. Princeton, Princeton University Press, 1961, p. 1300 & 708d. 1808 p.
12. Plato. Statesman (c.351b.c.), in J.B. Skemp trans., in E. Hamilton and H. Cairns eds., The Collected Dialogues of Plato, Including the Letters (Princeton, Princeton University Press, 1961, 1070-1071 pp. & 300c-e. 1808 p.
13. Platon. Platonun əsərlərinin külliyyatı. Fars dilinə tərcümə edən: Məhəmməd Həsən Lütifi, c. IV, Tehran: Xarəzmi, h.ş. 1380/2001 m., 612 s.
هش. خوارزمی: تهران. جلدی چهار لطفی، محمدحسن: ترجمه. ن. اف لاطو آذر دوره. اف لاطون. ص. 612 م. 1380/2001.
14. Plato. The Republic. (c.375b.c.), in p. Shorey trans., in E. Hamilton and H. Cairns eds., The Collected Dialogues of Plato, Including the Letters. Princeton, Princeton University Press, 1961, IV, 444d, VI, 501b. 1808 p.
15. Nasser Katozian. Hüququn fəlsəfəsi: hüququn tərfi və mahiyyəti. C. I-II. Tehran: Nəşriyyat Səhmdar Cəmiyyəti, h.ş. 1388/2009 m., 706 s.
شرکت: تهران دوم، و اول جلد. حقوق ماهیت و تعریف: حقوق سلفیل. کاتوزیان ناصر. ص. 706 م. 1388/2009. هش. انتشار سهامی
16. Villiam T. Bluhm. Siyasi sistemin nəzəriyyələri. Fars dilinə tərcümə edən: Əhməd Tadayon. Tehran: Aran, h.ş. 1373/1994 m., 1000 s.

م. 1373/1994. هس. آران: تهران. ت. دین احمد: ترجمه. سیاسی نظام های نظریه. ت. ثودور ب لوم، ص. 1000.

17. Jostein Gaarder. Sofi dünyası: fəlsəfə tarixi haqqında hekayə. Fars dilinə tərcümə edən: Həsən Kamşad. Tehran: Nilufər, h.ş.1379/2000 m., 608 s.

کامشاد حسن: ترجمه. ف. ل. س. ف. ت. ا. ر. ی. خ. د. ر. ب. ا. ر. ه. د. ا. س. ت. ا. ذی. س. و. ف. ی. د. ز. ی. ی. و. س. ت. ن. گ. ر. د. ر.، ص. 608. م. 1379/2000. هس. ت. د. ی. ل. و. ف. ر. : تهران.

18. Cairns H. Leqal Philosophy from Plato to Hegel. USA-Baltimore: The Johns Hopkins Press, 1966, 583 p.

19. Platon. Respublika. (Republic). Fars dilinə tərcümə edən: Fəad Ruhani. Tehran: Kitab Tərcümə və Nəşriyyat Şirkəti, h.ş. 1393/2014 m., 648 s.

СООТНОШЕНИЕ ИДЕАЛЬНОГО ГОСУДАРСТВА И ЕСТЕСТВЕННОГО ПРАВА В ФИЛОСОФИИ ПЛАТОНА, ЭТИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ, СХОДСТВА И РАЗЛИЧИЯ

Антига Пашасва*

Резюме

Одной из наиболее анализируемых тем в философии Платона является идеальное государство и естественное право. Соотношение идеального государства с естественным законом, этическими характеристиками, сходными и различными аспектами составляют основу его философии. Идеальное государство, воспетое Платоном, выражает не только социальное и политическое благополучие, но и духовный и душевный комфорт. По его мнению, душевный комфорт и здоровье в идеальном состоянии возможны тогда, когда верхний слой не только обращает внимание на низший класс, но и становится для него достойным лидером. В таком случае в основе государства будут этические ценности - справедливость, а идеальное государство обязательно будет проявлением справедливости; необходимо отметить, что Платон называл естественное право «естественной справедливостью» и считал его основой правовой и политической справедливости в идеальном государстве. В настоящем исследовании рассматриваются основные принципы идеального государства, естественного права и общественно-политической функции в идеальном государстве, соотношение идеального государства и принципов справедливости, сходство и различие, а также экономическая справедливость в идеальном государстве и другие темы составляют основу исследования.

Ключевые слова: Платон, идеальное государство, естественное право, мораль, справедливость, экономическая справедливость, общество.

THE RATIO OF THE IDEAL STATE AND NATURAL LAW IN PLATO'S PHILOSOPHY, ETHICAL FEATURES, SIMILARITIES AND DIFFERENCES

Antiga Pashayeva**

Abstract

One of the most analyzed topics in Plato's philosophy is the ideal state and natural law. The relationship of the ideal state with natural law, ethical characteristics, similar and different aspects form the basis of his philosophy. The ideal state praised by Plato expresses not only

* доктор философии по философии, ведущий научный сотрудник, доцент института Философии и Социологии НАНА

** PhD in philosophy, leading researcher and associate professor of the Institute of Philosophy and Sociology of ANAS

social and political well-being, but also spiritual and mental comfort. In his view, mental comfort and health in an ideal state is possible when the upper class not only pays attention to the lower class, but also becomes a worthy leader for it. In such a case, the state will be based on ethical values - justice, and the ideal state will necessarily be a manifestation of justice; the best law and ideal state is the law and state with few defects and deficiencies. It is necessary to note that Plato called the natural law "natural justice" and considered it the basis of legal and political justice in an ideal state.

In the current study, the main principles of the ideal state, natural law and socio-political function in the ideal state, the ratio of the ideal state and the principles of justice, similarities and differences, as well as economic justice in the ideal state and other topics are the basis of the research.

Keywords: Plato, ideal state, natural law, morality, justice, economic justice, society.

İNFORMASIYA HÜQUQU

İNFORMASIYA HÜQUQ POZUNTULARI VƏ İNFORMASIYA-HÜQUQİ MƏSULİYYƏT: QARŞILIQLI ƏLAQƏLƏRİN NƏZƏRİ VƏ TƏCRÜBİ ASPEKTLƏRİ

Hüseyn Əlizadə*

Xülasə

Hal-hazırda əksər dövlətlərin qanunvericiliyi informasiya texnologiyaları sahəsindəki pozuntuların qiymətləndirilməsinə vahid yanaşmanın olmaması ilə xarakterizə olunur. Bundan əlavə, elmi-texniki tərəqqinin nailiyyətlərinin tətbiqi və istifadəsini tənzimləyən qanunvericiliyin mükəmməl olmaması, texnoloji tərəqqinin müxtəlif aspektlərinin hüquqi tənzimlənməsinə yanaşmalarda tənzimləyici bazanın bölünməsi ümumi hüquqi problem olaraq qalmaqda davam edir. Bu da informasiya hüquq pozuntularının artmasına və bir çox hallarda latent qalmasına gətirib çıxarır. Məqalədə informasiya-hüquq pozuntuları və informasiya-hüquqi məsuliyyətlə bağlı problemlərin hüquqi və təcrübi aspektdən təhlili aparılmış, təklif və tövsiyələr irəli sürülmüşdür.

Açar sözlər: *informasiya hüquq pozuntusu, beynəlxalq normalar, milli qanunvericilik, İKT, informasiya-hüquqi məsuliyyət.*

İnformasiya-hüquq pozuntularının aktual problem olaraq tədqiqatı informasiya cəmiyyətinin formalaşmasından sonra başlandı. Yarandığı ilkin dövrlərdə uğurlu nəticələr əldə olunacağı gözlənilən bu cəmiyyətdə müxtəlif neqativ halların mövcud olması da qaçılmaz idi. Hələ XX əsrin 50-ci illərində informasiyanı bizim və hisslərimizin ətraf mühitə qarşı uyğunlaşması prosesində əldə olunan məlumatlar kimi müəyyənləşdirən [6, s.31] informasiya nəzəriyyəsinin banisi Norbert Viner avtomatlaşdırma və İKT-nin tətbiqi üzrə təhlükələrin mövcudluğu ilə bağlı problemlər ortaya qoydu. Vinerin söylədiyi həmin təhlükələr zaman keçdikcə informasiya hüquq pozuntuları olaraq geniş yayılmağa başladı.

İnternet bu gün gündəlik həyatın ehtiyaclarına uyğun olaraq bütün sahələrə nüfuz etmiş və dünyanın hər yerindən insanları əlaqələndirmişdir. Bir-birinə vahid qlobal şəbəkə ilə bağlı olan müasir dünyada kiberməkanın mövcudluğu dövlətlərin hökmranlığını itirmək riski ilə yanaşı, konkret sərhədlərin də olması artıq mübahisəli bir fakta çevrilmişdir. Çünki mərkəzi idarəetmənin olmadığı bu sahədə sui-istifadə hallarının qarşısını almaq və ya onlarla mübarizə aparmaq çox çətindir və bir dövlətin tənzimləməsi kifayət etmir. Amnesty International-ın hesabatına görə, Google və Facebook şirkətləri əşyaların interneti texnologiyası və ağıllı şəhər dizaynı infrastrukturunu olan ağıllı məişət texnikası vasitəsilə evlərimizdə vaxt keçirdiyimiz məkanları şəxsi bir məkana çevirirlər və bu yolla insanların fərdi məlumatları toplanır. [5] Ona görə də informasiya hüququ pozuntularının qarşısının alınması yalnız bir istiqamətdən vacib deyil, həmçinin digər insan hüquqlarının təminatı üçün mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

* Bakı Dövlət Universitetinin Hüquq fakültəsinin İnsan hüquqları və informasiya hüququ UNESCO kafedrasının doktorantı

İKT-nin inkişafı nəticəsində meydana gələn kibernetik pozuntuların səbəb olduğu və ya ola biləcəyi ziyanın aşkar edə bilməməsi, keyfiyyət və kəmiyyət baxımından hesablanmayan məlumatların miqdarı kimi səbəblər informasiya hüquq pozuntularının artmasına səbəb olur. Lakin bunu statistik rəqəmlərdə görmək də çox çətinidir. Çünki bir çox pozuntular hələ də kriminallaşdırılmadığı və yaxud aşkar edilməməsi səbəbindən latent qalır və rəsmi statistikada öz əksini tapmır. Bu səbəblərdən, informasiya hüquq pozuntuları kontekstində hüquqi tənzimləmələrin effektivliyi baxımından bir çox problemlər mövcuddur. Məsələn burasındadır ki, kiberməkanda törədilən əməllərin insan ölümü ilə nəticələnən hər hansı bir istintaq materialı və ya məhkəmə təcrübəsi ilə bağlı statistik məlumatlara rast gəlinmir. Heç bir dövlət informasiya müharibəsinə hüquqi anlayış verməmiş, rəsmi olaraq informasiya müharibəsi elan etməmiş və ya belə müharibəni dəstəklədiyini açıqlamamışdır. Lakin buna baxmayaraq, kiberməkanda günbəgün artan informasiya hüquq pozuntularının vurduğu ziyanın hesablanması hədsiz çətinliklər yaradır. Çünki bu cür pozuntular, xüsusilə də kibercinayətlər əksər hallarda bir şəxsə deyil, minlərlə, milyonlarla insana qarşı yönəlmiş olur. Burada ilk növbədə, müxtəlif kompüter və şəbəkələrin sıradan çıxmasına, məhvinə gətirib çıxaran əməllərin vurduğu iqtisadi ziyan qeyd olunmalıdır ki, bu ziyan hər il artan dinamika ilə dəyişir. Cyber-security Ventures-in məlumatına görə, global kibercinayətlər üzrə xərclərin 2015-ci ildə mövcud olmuş 3 trilyon ABŞ dollarından 2025-ci ilə qədər illik 10,5 trilyon ABŞ dollarına çatacağı, önümüzdəki beş il ərzində ildə 15 % artacağı gözlənilir. [3] Bu rəqəmlər vurulan və vurulacaq iqtisadi zərərin hansı səviyyədə böyük olacağını təsdiq edir. Həmçinin dövlət sirrini təşkil edən informasiya sistemlərinə qanunsuz daxil olmalar və s. bu kimi əməllər nəticə etibarilə müxtəlif dövlətlərə siyasi ziyan da vurmuş olur. Fərdi məlumatların oğurlanması ilə qeyri-qanuni yolla gəlir əldə olunmasına yönəlmiş müxtəlif informasiya hüquq pozuntuları bilavasitə insan hüquq və azadlıqlarına qəsd etdiyi üçün bu cür pozuntularla bağlı insan amili də ön plana çəkilməlidir. Qeyd olunan səbəblərdən, onların qarşısının alınması, məsuliyyət məsələsinin həlli aktual problem hesab olunur.

Hətta son dövəmdə Rəqəmsal İpək Yolunun çəkilişinə başlanılması özü də respublikamızda kiberməkanda hüquqi tənzimlənməsini, xüsusilə də informasiya hüquq pozuntularına görə məsuliyyət məsələlərinin hüquqi həllini zəruri edir. Region üzrə dövlətlərin internet bağlantısı tələbatının bu üsulla Azərbaycan vasitəsilə ödənilməsinə nəzərdə tutan layihə respublikamızın kiberməkanda tranzit ölkəyə çevrilməsinə şərait yaradacaqdır.

Kibercinayətkarlıqla mübarizə hər zaman İKT şəbəkəsi istifadəçilərinin sayı, Internetin transsərhəd xüsusiyyətləri və mərkəzləşdirilməmiş arxitekturası sayəsində kompleks bir məsələ olmuşdur. Həm ənənəvi, həm də yalnız onlayn fəaliyyət göstərən kiberməkanda mütəşəkkil cinayətkar qruplar qanunvericilərdən və hüquq-mühafizə orqanlarından bir neçə addım qabaqda qalırlar və ehtimal ki, qalmağa davam edəcəklər. Çünki kiberməkanda olan texnoloji yeni-

liklər heç də həmişə qanuni məqsədlər üçün istifadə olunmur. Hətta, 2019-cu ildə aparılmış hesablamalara görə, sorğuda iştirak edən mütəxəssislərin 69%-i internetdəki sui-istifadə hallarının, daha dəqiq desək informasiya hüquq pozuntularının artdığını qəti şəkildə təsdiq etmişdir. [4]

İnformasiya-hüquq pozuntuları ilə bağlı ziddiyyət bu pozuntuların ənənəvi şərhilə müasir izahı arasında mövcuddur. Ənənəvi olaraq, informasiya əsas etibarilə KİV və xəbərlərlə əlaqələndirildiyi üçün informasiya hüquq pozuntuları da bu kontekstdən şərh olunurdu. Müasir cəmiyyətdə kiberməkanın formalaşması informasiya hüquq pozuntularının yalnız bu məkanda törədildiyi və İKT ilə əlaqədar olduğu mövqeyini formalaşdırmışdır. Hesab edirik ki, belə dar yanaşma qəbul edilməyərək informasiya məkanının daha geniş anlayış olması məqbul sayılmalıdır. Çünki informasiya cəmiyyətində informasiya həyatımızın ayrılmaz hissəsinə çevrilmişdir. Belə olduğu halda, kibercinayətlərin özünün də dar mənada şərhli hüquqi baxımdan düzgün sayılmır. Kiberməkanda və İKT ilə əlaqəli pozuntuların fərqləndirilməsi bilavasitə obyektə asılı olaraq müəyyən olunmalıdır ki, bu obyekt müxtəlif sistemlərdə qeydə alınmış informasiya, yəni verilənlər təşkil edir. Ona görə də respublikamızın cinayət qanunvericiliyində kibercinayətlərə aid sanksiyaların nəzərdə tutulduğu fəslin adını bir qədər uğursuz saymaq olar. Bu, Budapeşt Konvensiyası müstəvisində də qarışıqlıq yaradır. Konvensiya kibercinayətləri qüsurlu olsa da, geniş mənada qəbul edərək, kiberməkanda törədilən əməllər kimi qiymətləndirir. Fikrimizcə, Konvensiyanın belə mövqeyi kiberməkanda törədilən əməllərin transsərhəd xarakter daşması və ümumilikdə onların yurisdiksiya məsələlərinin tənzimlənməsi üçün vahid beynəlxalq-hüquqi çərçivəyə ehtiyacın olmasından irəli gəlir. Lakin qeyd etdiyimiz fəsil bilavasitə verilənlərə qəsd edən əməlləri nəzərdə tutur. Ona görə də fəslin adının “Verilənlər (və yaxud da Kompüter verilənləri) əleyhinə cinayətlər” kimi adlandırmaq daha məqsədəuyğundur. Bir-birindən çox fərqli statusu olan cinayətlərin eyni sanksiya ilə cəzalandırılmasını tələb edəcəyi üçün bütün İKT-dən istifadə edilməklə törədilən bütün cinayətləri kibercinayət daxilində birləşdirmək düzgün olmazdı. Bundan əlavə, bu fərq qoyulmadıqda, kibercinayətlərin əhatə dairəsi o dərəcədə genişlənəcək ki, gələcəkdə təcrübə üçün çox böyük problemlər yaranacaqdır.

Ümumi olaraq, kibercinayətlərin anlayışı nə beynəlxalq, nə milli tənzimləmədə verilmədiyi səbəbi ilə hüquq ədəbiyyatında müxtəlif şərhilərin verilməsinə gətirib çıxarmışdır. Əksər tədqiqatçılar kibercinayətlər dedikdə, İKT-yə qəsd edən və İKT vasitəsilə törədilən əməlləri başa düşürlər. Lakin İKT vasitəsilə törədilən əməllərin də kibercinayət sayılması hüquq elminin ənənəvi baxışları üçün ciddi problemlərə gətirib çıxara bilər. İnformasiya sistemindən verilənlərin qanunsuz ələ keçirilməsi ilə kiberməkanda hər hansı bir şəxsin təhqir olunmasının eyni ad - kibercinayət altında birləşdirilməsi məntiqi və praktiki baxımdan düzgün deyil. Bu halı bir çox cinayətlərə tətbiq etmək olar. Ona görə də kibercinayət üçün ən vacib element qəsd obyektini götürülməlidir. Məsələn, bank məlumatlarını qanunsuz ələ keçirməklə talamanı kibercinayət kimi deyil, oğur-

luq kimi qiymətləndirmək lazımdır. Lakin əgər müvafiq əməli nəzərdə tutan dispozişiyada İKT-dən istifadə tərkib elementi kimi təsbit olunamışdırsa, o zaman əmələ cinayətlərin məcmusu kimi tövsiyə etmək lazım olacaqdır.

Fikrimizcə, bu məsələ BMT-nin Cinayətkarlığın qarşısının alınması və Cinayət Ədliyyəsi üzrə XIII Konqresində maraqlı və tutarlı əsaslandırma edilmişdir. Yeni cinayət formalarının müəyyənləşdirilməsi üzrə problemlərin, xüsusilə də terminologiya probleminin mövcudluğu qeyd olunur və “yeni yaranan cinayət formaları” ifadəsinə müraciət edilir. Kibercinayətlər də bu yeni cinayət formalarına daxil edilərək bildirilir ki, “kibercinayət” termini həm kompüter sistemlərinin və ya məlumatların cinayətin obyektı olduğu cinayətləri, həm də kompüter sistemləri və ya məlumatların cinayət vasitələrini təmsil etdiyi cinayətləri, məsələn şəxsiyyətlə əlaqəli cinayətin əksər formalarını əhatə edir. Yeni cinayət formaları yalnız yeni səbəb və ya cinayət üsullarını əhatə etmir, eyni zamanda aşkarlanması daha çətin ola biləcək yeni qurban növlərinə yönəldilə bilər. Kompüter zərərli proqramlarının paylanması kimi kibercinayətlər eyni zamanda çox sayda qurbana təsir edə bilər. Fərdi konkret qurbanın nümayiş etdirilməsini tələb edən cinayət ədalət sistemləri bu sahədə xüsusi çətinliklərlə üzləşə bilər. [2, s.4]

Nəticə

İnformasiya texnologiyaları sürətlə dəyişir və eyni zamanda informasiya sahəsində pozuntuların törədilmə üsulları, ümumilikdə təbiəti də dəyişir. Lakin qanunvericilik bu dəyişikliklərlə tam uyğunlaşa bilmir. Ona görə də informasiya sahəsində normalarda konkretliyə yol verilməməlidir ki, gələcək dəyişikliklərə cavab verə bilsin. “Kiberhücum”, “kibermüharibə”, “kibercasusluq”, “kibercinayət” kimi anlayışların beynəlxalq səviyyədə qəbul edilmiş vahid tərifləri yoxdur. Eyni zamanda, dövlətlərin qəbul etdiyi jus cogens qaydaları kiberhüquq sahəsində yaradılmamışdır. Əslində, inkişaf etmiş ölkələrin internetdən asılılığının artması nəticəsində internetdəki çatışmazlıqlar düşmənlər dövlətlərin hücumları üçün uyğun bir mühit yaratmışdır. Belə ki, internetin yaratdığı təhlükəsizlik boşluqları səbəbindən inkişaf etmiş dövlətlər daha az inkişaf etmiş dövlətlərə qarşı müxtəlif kiberpozuntular icra edir. Beynəlxalq hüquq sahəsində tərifin olmamasının nəticələrindən biri də budur. Dövlətlərarası münasibətlərə səbəb ola biləcək kiberhücumların beynəlxalq hüquqda heç bir ekvivalentinin olmaması əhəmiyyətli bir çatışmazlıqdır.

Digər bir vacib problem kiberməkanda törədilən pozuntuların internetin transsərhəd təbiətindən irəli gələrək, yurisdiksiya məsələlərini aşması ilə bağlıdır. Ona görə də belə pozuntuların qarşısının alınması üçün mövcud qanunvericilik bazasının möhkəmləndirilməsi, köhnə beynəlxalq və milli normaların yenilənməsi və uyğunlaşdırılması ilə yanaşı, həm də milli səviyyədə sektorlararası əməkdaşlıq, həm də elektron mühitdə törədilən cinayətlərin aşkarlanması, istintaqı və qarşısının alınması sahəsində beynəlxalq əməkdaşlığın inkişafı tələb olunur. Burada kibermühitdə törədilən əməllərin mütəşəkkilliyi də nəzərə alınma-

hıdır. Bir çox dövlətlərdə mütəşəkkil kibercinayətkarların fəaliyyətlərinə cavab vermək üçün lazımi tənzimətmə mövcud deyil. Ona görə də problemin həlli qlobal səviyyədə mümkün ola bilər. Çünki İnternet şəbəkəsi qlobal bir şəbəkədir. Qlobal strategiyanın olmaması ilə yaxın gələcəkdə problemin daha da dərinləşməsi ehtimalı çox yüksəkdir. Bu baxımdan, problemi həll etməyin yolu həm milli, həm də beynəlxalq səviyyədə səylərin koordinasiyası və uyğunlaşdırılmasını ehtiva edən uzunmüddətli tədbirlər planının hazırlanması ola bilər.

İstinadlar:

1. Əliyev Ə.İ., Rzayeva G.A., İbrahimova A.N., Məhərrəmov B.A., Məmmədrzalı Ş.S. İnformasiya hüququ. Dərslik. Bakı: Nurlar, 2019, 448 s.
2. Comprehensive and balanced approaches to prevent and adequately respond to new and emerging forms of transnational crime. Thirteenth United Nations Congress on Crime Prevention and Criminal Justice, Doha, 12-19 April 2015, Working paper prepared by the Secretariat, 20 p.
3. Cybercrime To Cost The World \$10.5 Trillion Annually By 2025. <https://cybersecurityventures.com/cybercrime-damages-6-trillion-by-2021/>
4. Dan Jerker B. Svantesson. Internet & Jurisdiction Global Status Report 2019. <https://digital-strategy.ec.europa.eu/en/library/internet-and-jurisdiction-global-status-report-2019>
5. Surveillance giants: How the business model of google and facebook threatens human rights. <https://www.amnesty.org/en/documents/pol30/1404/2019/en/>
6. Винер Н. Кибернетика и общество. Москва: Изд-во иностранной литературы, 1958, 200 с.

ИНФОРМАЦИОННО-ПРАВОВЫЕ НАРУШЕНИЯ И ИНФОРМАЦИОННО-ПРАВОВАЯ ОТВЕТСТВЕННОСТЬ: ТЕОРЕТИЧЕСКИЕ И ПРАКТИЧЕСКИЕ АСПЕКТЫ ВЗАИМООТНОШЕНИЯ

Гусейн Ализаде*

Резюме

В настоящее время в законодательстве большинства стран отсутствует единый подход к оценке нарушений в сфере информационных технологий. Кроме того, общей правовой проблемой остается несовершенство законодательства, регулирующего применение и использование достижений научно-технического прогресса, разделение нормативной базы на подходы к правовому регулированию различных аспектов технического прогресса. Это приводит к увеличению информационных нарушений и во многих случаях остается латентным. В статье анализируются проблемы, связанные с информационно-правовыми нарушениями и информационно-правовой ответственностью с юридической и практической точки зрения, даются предложения и рекомендации.

Ключевые слова: информационно-правовые нарушения, международные нормы, национальное законодательство, ИКТ, информационно-правовая ответственность.

* докторант Бакинского государственного университета

**INFORMATION OFFENCES AND INFORMATION-LEGAL LIABILITY:
THEORETICAL AND PRACTICAL ASPECTS RELATIONS**

Huseyn Alizade*

Abstract

Currently, the legislation of most countries is characterized by a lack of a unified approach to the assessment of violations in the field of information technology. In addition, the imperfection of the legislation governing the application and use of the achievements of scientific and technological progress, the division of the regulatory framework in approaches to the legal regulation of various aspects of technological progress remain a common legal problem. This leads to an increase in information violations and in many cases remains latent. The article analyzes the problems related to information offences and information-legal responsibility from the legal and practical point of view, makes suggestions and recommendations.

Keywords: *information offence, international framework, national legislation, ICT, information-legal responsibility.*

* Ph.D Candidate, Baku State University

KOMMERSİYA HÜQUQU

SAHİBKARLIQ FƏALİYYƏTİ SUBYEKTLƏRİNİN KORPORATİV SOSIAL MƏSULİYYƏTİNİN ƏLAMƏTLƏRİ

Nigar Hacızadə*

Xülasə

Məqalədə sahibkarlıq fəaliyyəti subyektlərinin korporativ sosial məsuliyyətinin əlamətləri təhlil edilmişdir. Məsuliyyət anlayışının sahibkarın son dərəcə sosial məsuliyyətli olmasını nəzərdə tutan sosial əsaslandırma çərçivəsindən çıxaraq sahibkarlıq fəaliyyəti subyektlərinin məsuliyyətini müəyyənləşdirməyə imkan verən vasitə olduğu göstərilmişdir. Vurğulanmışdır ki, korporativ sosial məsuliyyət əməkdaşlarla münasibətlərdə idarəetmə strategiyası qismində istifadə olunaraq, şirkətlə əməkdaşlar arasında münasibətlərin möhkəmlənməsinə zəmin yarada bilər.

Açar sözlər: korporativ hüquq, korporativ sosial məsuliyyət, sahibkarlıq fəaliyyəti, mərkəzi tərəflər, sosial kapital.

Korporativ hüquq qanunvericilik sahəsi olaraq korporasiyaların yaranması, fəaliyyətinin həyata keçirilməsi və ya dayandırılmasını tənzimləyən qanunların və digər normativ aktların məcmusudur. Qeyd etmək lazımdır ki, korporativ hüquq korporativ sosial məsuliyyətin yaranmasını şərtləndirir. Bu halda sosial korporativ hüquq biznes nümayəndələrinin cəmiyyət qarşısında məsuliyyətini nəzərdə tutmaqla onların fəaliyyət dairəsinin cəmiyyətə və sosial həyat sferasına necə təsir etdiyini açıqlayır.

Korporativ sosial məsuliyyət məhsulların istehsalı və satışı, həmçinin xidmətlər sahəsində müxtəlif növ fəaliyyət həyata keçirən təşkilatların fəaliyyətini tənzimləyən korporativ hüquqla sıx əlaqədə olmaqla məhz korporativ hüququn əsasında formalaşır.

Korporativ sosial məsuliyyətə aid əlamətləri xarakterizə etmək üçün “sahibkarlıq fəaliyyəti” və “sahibkarlıq fəaliyyəti subyekti” anlayışlarının kateqoriyalarını dürüst ifadə etmək lazımdır.

Sahibkarlıq fəaliyyəti, fəaliyyət növü olaraq, şəxsin müstəqil surətdə (öz riskinə) həyata keçirdiyi, əsas məqsədi əmlak sahibliyindən, malların satışından, işlər görülməsindən və ya xidmətlər göstərilməsindən sistematik mənfəət götürülməsi olan fəaliyyətdir. Qanunla digər şərtlər nəzərdə tutulmayıbsa, sahibkarlıq fəaliyyəti həyata keçirən şəxslər qanunla müəyyən edilmiş qaydada qeydiyyatdan keçməlidirlər.

RF MM-nin 23-cü maddəsinə görə, vətəndaş fərdi sahibkar qismində dövlət qeydiyyatına alındığı andan hüquqi şəxs yaratmadan sahibkarlıq fəaliyyəti ilə məşğul ola bilər [1].

* Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Dövlət İdarəçilik Akademiyasının doktorantı

Sahibkarlıq fəaliyyətinin ayrı-ayrı növlərinə münasibətdə bu cür fəaliyyətin vətəndaşlar tərəfindən dövlət qeydiyyatı olmadan fərdi sahibkar qismində həyata keçirilməsi şərtləri qanunla nəzərdə tutula bilər.

Sahibkarlıq fəaliyyəti subyekti - daimi peşəkar əsaslarla bilavasitə sahibkarlıq fəaliyyətini həyata keçirən şəxslərdir, bunlara sahibkarlıq fəaliyyətini həyata keçirmək iqtidarında olan kommersiya təşkilatları, fərdi sahibkarlar aiddir.

Ümumi məqamlardan daha konkret və şəxsi məqamlara keçərək, müxtəlif sahələrdə sahibkarlıq fəaliyyəti həyata keçirən şəxslərin korporativ sosial məsuliyyətini müəyyənləşdirən mühüm fərqləndirici əlamətləri nəzərdən keçirək.

Cəmiyyətin mədəniyyətindən, adət-ənənələrdən və zamandan asılı olaraq, şirkətlərin “sosial məsuliyyəti” anlayışı müxtəlif mənalarda şərh oluna bilər. Bu məqalədə biz şirkətlərin “sosial məsuliyyəti” tərifinə aydınlıq gətirməyə və maraqlı tərəflərin bu məsələdə rolunu müzakirə etməyə çalışacağıq. Maraqlı tərəflər arasında münasibətlər sosial kapitalın inkişafı kontekstində müzakirə olunur. Qeyd etmək yerinə düşər ki, maraqlı subyektlərə bağlılıq fəaliyyət bazarında tətbiq olunan strategiya ilə deyil, təşkilatın dəyərləri ilə diktə olunan şirkətin uzunmüddətli siyasəti ola bilər.

Müasir korporasiyanın hüquqi və tarixi kökləri on səkkizinci əsrə gedib çıxır, lakin məhz on doqquzuncu əsrin Sənaye inqilabı dövründə insan təşkilatının bu qeyri-adi forması öz hüquqlarını əldə edərək, iyirmi əsrdə yer üzündə üstünlük təşkil edən iqtisadi gücə çevrilmişdir. [2, s.436]

Korporasiyanın səciyyəvi əlamətləri aşağıdakılardır: idarəetmənin konsentrasiyası, kapital yığılımı, mülkiyyətin məsuliyyətdən qorunması və məkan və ya zamanla məhdudlaşdırılması vacib olmayan qanuni mövcudluğun təqdim edilməsi. Bununla belə hesabatlılığın olmaması, demokratik idarəetmənin çatışmaması, çox vaxt cəmiyyətin digər sektorları ilə qeyri-sivil qarşılıqlı rəqabət münasibətləri səbəbindən korporasiyanın həm “narahatedici” perspektivlərini, eləcə də həm milli suverenlik, həm də hüquqi yurisdiksiya üzərində müəyyən mənada üstünlüyünü də qeyd etmək lazımdır. [3, s.126]

Korporasiyaların davranışının etik qiymətləndirilməsi meyarlarından danışarkən biz, ilk növbədə, niyyətləri deyil, məhz məsuliyyəti, yəni sözün əsl mənasında reaksiya göstərmək bacarığını nəzərdə tuturuq.

Korporativ etika - korporativ şəxsi məsuliyyət yox, korporativ sosial məsuliyyət (bundan sonra - KSM) etikasındır.

Korporasiyanın məsuliyyəti iki reallıqla müəyyən edilir: cəmiyyətin aşağıdakılar vasitəsilə yaratdığı öhdəliklərlə:

- 1) qanun və dövlət siyasəti (hüquqi məsuliyyət);
- 2) korporativ mədəniyyətdən irəli gələn öhdəliklər, yəni maraqlı tərəflərin (müşərilərin, əməkdaşların, qonşuların, təbii mühitin) öhdəlikləri.

Bu iki amil bir birini tamamlayır və gücləndirir, amma onların həddləri şirkətin maddi imkanları ilə məhdudlaşır.

Altı milyarddan çox insanın yaşadığı dünyada insanları qida ilə təmin etmək, saxlamaq, müalicə etmək və əsas ehtiyaclarını qarşılamaq kimi vəzifələr daşıyan iri və mürəkkəb təşkilatların demək olar ki, alternativini yoxdur.

Bir çox hallarda sosial məsuliyyətin tətbiqi təcrübəsində şirkət bir və hətta bir neçə çox mühüm fəaliyyət növləri üzərində dayanıb bilər ki, bu da təşkilatın olduqca zəruri prinsip olan daxili yetkinlik prinsipinə məhəl qoymayaraq, həmin ideyanın dəyərli məzmununu tam mənimsəmədiyinə və öz fəaliyyətini inkişaf etdirdiyinə işarə edir. [4, s.287]

Cəmiyyət və biznesin dayananaqlı inkişafı həm sosial problemlərin, həm də insanın mövcudluğu üçün zəruri olan təhlükəsiz ətraf mühit problemlərinin həllində xüsusi düstur olmuşdur. Məhz bu kontekstdə də sosial məsuliyyət ideyaları ön plana çəkilir.

Korporativ sosial məsuliyyət ideyalarının yüz ilə yaxın tarixi olsa da, həm sosial məsuliyyət konsepsiyası, həm də maraqlı tərəflərlə qarşılıqlı münasibətlər alim və praktiklər üçün aktual müzakirə predmeti olaraq qalmaqdadır.

Təşkilatın əsas məqsədinin, ilk növbədə, səhmdarlar üçün mənfəət əldə etməkdən ibarət olduğunu nəzərə alaraq, korporativ sosial məsuliyyətə investisiyaların axını hələ sual altındandır.

Smit və Lenqfordun qeyd etdiyi kimi [2, s.428], korporativ sosial məsuliyyətə diqqət və resursların ayrılması heyətlə əsas iş metodlarının təkmilləşdirilməsinə yönəldilən investisiyalar kimi o qədər də faydalı olmaya bilər. Axı burada məqsəd əməkdaşların marağının və cəlb olunma səviyyəsinin artırılmasından ibarətdir.

Digər tədqiqatçıların daha optimist fikirlərinə rəğmən Aqinis və Qlavas [3] bildirirlər ki, korporativ sosial məsuliyyət vəzifə, iş, fərdi daxili, təşkilat-daxili və mənfəət perspektivi çərçivəsindən çıxaraq, “iş” anlayışını genişləndirir və işin mənasını axtarır tapmaq məqsədi ilə insanlar üçün ideal kanal təmin edir.

Digər tərəfdən, son onilliklər ərzində fərqli ölkələrdə aparılmış müxtəlif tədqiqatların nəticələri göstərmişdir ki, nə cəmiyyətlər, nə də ayrı-ayrı şirkətlər sosial məsuliyyət kontekstində bircins deyildir və bizneslə cəmiyyət arasında boşluq vardır. [5, s.106] Xüsusən ona görə ki, korporativ sosial məsuliyyət kapitalizm ruhunun (üslubunun) iki başlıca xüsusiyyətini - təhlükəsizlik və ədaləti qeyri-adekvat olaraq nəzərə almır, iş üsullarının qəbulunda həlledici rol oynayan işçilərin fərdi təhlükəsizliyinə və maddi mükafatlandırılmasına məhəl qoymur.

Bəzi tədqiqatçıların korporativ sosial məsuliyyətin tətbiqi təcrübəsinə tənqidi yanaşması və ya hətta bu ideyaların vədlərinə olan məyusluq konsepsiyaya yenidən baxılmasını, dəyərlərə [6, s.827] və maraqlı tərəflərlə münasibətlərin təşkilinə məsuliyyətin artırılmasına diqqət ayrılmasını labüd edir.

Korporativ sosial məsuliyyət barədə ilk dəfə Birinci dünya müharibəsindən sonra söz açılıb. Vindzor [7, s.227] bəyan etmişdir ki, 1920-ci illərdən etibarən biznes-liderlər sosial məsuliyyətin müəyyən qaydalarına (təcrübəsinə) əməl

etməyə başlamışlar. Lakin bu ideyaya daha geniş elmi maraq yalnız iyirminci yüzilliyin 50-60-cı illərində göstərilmişdir.

Bəzi müəlliflər korporativ sosial məsuliyyəti qərarların qəbulunda həmin siyasəti həyata keçirmək və cəmiyyətdə qəbul edilmiş dəyərlərə uyğun hərəkət etmək “sosial öhdəliyi” kimi dəyərləndirirlər. [8, s.13]

Tədqiqatçıların çoxu belə bir fikirdədir ki, sosial məsuliyyət təşkilatın (səhmdarların) xeyrinə və ictimai maraqların ahənginə yönəldilmiş insan dəyərlərini özündə ehtiva edir. [9, s.312]

Korporativ sosial məsuliyyət həmçinin korporativ idarəetmənin (sahibkarlar, menecer və direktorlar) qabaqcıl modeli kimi də təyin edilir. Korporativ sosial məsuliyyətin sahibkar qarşısında depozitar öhdəlikləri, şirkətin bütün maraqlı tərəfləri qarşısında analoji depozitar öhdəliklərin yerinə yetirilməsi kimi öhdəlikləri vardır.

Korporativ sosial məsuliyyət konsepsiyasının özəyini ümumi sosial fayda əldə etmək imkanlarını genişləndirmək, dayanıqlı iqtisadi və sosial inkişafı təmin etmək məqsədilə maraqlı tərəflər arasında ahəngdar münasibətlərin qurulması və fərdi fayda arasında kompromisə nail olunması təşkil edir. [6, s.837]

Təşkilatın maraqlı tərəflərlə münasibətlərinə dair müxtəlif yanaşmalar mövcuddur. Lakin ümumi mövqe ondan ibarətdir ki, təşkilatlar öz fəaliyyətlərini yalnız mövcud norma və standartlara deyil, həm də cəmiyyətdə müəyyən edilmiş dəyərlərə uyğunlaşdırmalıdır: bu amil birbaşa normativ öhdəlik yox, daha çox bir çağırışdır.

Korporativ sosial məsuliyyət maraqlı tərəflərin qanuni iştirakını təsdiq edərək, korporativ mənfəətliliyini sosial problemləri əks etdirən məsul strategiyalar tələb etməsi faktına istinad edir. [10, s.82]

Korporativ sosial məsuliyyətin idarəetmə sistemi şirkətlə maraqlı tərəflər arasında maraqlar münaqişəsinin balanslaşdırılması və etibarlı münasibətlərin yaradılması məqsədilə aidiyyəti maraqlı tərəflərin iştirakı ilə fərqlənir.

Keyfiyyətin ümumi idarə edilməsi baxımından müasir təşkilat uzunmüddətli perspektivdə elə fəaliyyət göstərməlidir ki, onun bütün maraqlı tərəflərinin ehtiyac və gözləntiləri təmin olunsun. Korporativ idarəetmə strukturlarının islahatı istiqamətində maraqlı tərəflərin etdiyi səylərə əsaslanaraq korporativ sosial məsuliyyət sosial dəyərləri, xüsusən də populyar və ya bazarı inkişaf etdirən dəyərləri özündə cəmləşdirən güclü brend identikliyi necə yaratmaq lazım olduğunu göstərir.

Maraqlı tərəflərə bağlılıq KSM kontekstində ən vacib amillərdən biridir, lakin etimadın təyini mexanizmlərinin korporativ praktikaya inteqrasiyası mürəkkəb məsələlər olaraq qalmaqdadır. Bu məsələnin həlli yalnız tətbiq üçün seçilmiş fəndən deyil, həm də bu və ya digər növ dəyərlərə daxili bağlılığı və şəxsi dəyərləri təşkilatın dəyərləri ilə, eləcə də maraqlı tərəflərin dəyər və gözləntiləri ilə əlaqələndirmə bacarığını ifadə edən şəxsi stimullardan asılıdır. [11, s.73]

Maraqlı tərəflərə bağlılıq şirkətin səhmdar və menecerlərinin bəyan edilən dəyərlərə mənəvi münasibətinə və onlara bağlılığa əsaslanan yazılmamış ictimai müqavilə kimi də nəzərdən keçirilə bilər ki, bu da ilk və ən mühüm aktdır. Sosial sahədə fəaliyyət göstərən subyektlərlə münasibətlərə və onlar arasında qarşılıqlı əlaqələrin keyfiyyətinə də məhz bu amildən (mənəvi öhdəlik) baxmaq olar. [12, s.34]

Bundan başqa, öhdəliklər mənəvi münasibətlərin təbiilik və möhkəmlik dərəcəsindən, formal və ya bəyan edilmiş, eləcə də qeyri-rəsmi olub-olmamasından asılı olaraq, şirkətin mənəvi təzahürü kimi (ünsiyyətdə formal strukturlar əldə etməsi mütləq deyildir) maraqlı tərəflərin qarşısında yaranır.

KSM-nin sosial kapitalın inkişafına bağlılığı da xüsusi xarakter daşıyır. Bu halda fənnin formalaşmış ehtimallardan irəli gələn təşkilati idarəetmə yanaşmalarına olan təhlükələrə diqqət yetirmək, yəni nəyi nəzərə almaq və nəyə əhəmiyyət verməmək məsələsi önəm kəsb edir.

Bu səbəbdən də həmin seçilmə prinsipi rəhbər tutulduqda, oriyentasiya şirkətlərin KSM sahəsində özünü daha çox büruzə verir. [13] Təcrübə (misal üçün, yalnız ətraf mühitin mühafizəsində, yalnız xeyriyyəçilikdə və s.) KSM sahəsində çox mühüm və dəyərli yetkinliyin olmadığını göstərir ki, bu da, öz növbəsində, bağlılıq əsasında güclü sosial kontrakta başlamağa və maraqlı şəxslərdən adekvat, güclü və stabil cavab gözləməyə imkan vermir.

Belə olan halda biz yenə də sosial kapitalın əsasında dayanan psixoloji və sosial mexanizmlər barədə düşünməli və onları nəzərə almalıyıq. KSM müxtəlif maraqlı tərəflərlə münasibətləri formalaşdıran çoxölçülü hadisə kimi açıqlanır. Təşkilatın vəzifələrinin də analoji əks əlaqəsi ola bilər.

Güclü bağlılıq maraqlı tərəflərlə pozitiv münasibətləri inkişaf etdirir, eləcə də müştərilər və digər maraqlı tərəflərlə münasibətlərin dəyərini endirir. Bununla yanaşı, KSM əməkdaşlarla münasibətlərdə idarəetmə strategiyası qismində istifadə olunaraq, şirkətlə əməkdaşlar arasında münasibətlərin möhkəmlənməsinə zəmin yarada bilər. KSM-nin davam etməkdə olan təcrübəsi əməkdaşların etimadı, məqsədlərə yönəlmə və işdən məmnunluq kimi aspektlərlə müsbət mənada bağlıdır [8, s.12].

KSM sahəsində təşəbbüs maraqlı tərəflərin ondan hansı faydalar götürəcəyindən asılıdır. Öhdəlik çox vaxt maraqlı tərəflərin müəssisələrin fəaliyyət göstərdikləri sahədəki gözləntiləri ilə bağlı olur.

Korporasiyanın əsas məqsədi səhmdarlar üçün dəyərlərin maksimallaşdırılmasından ibarət olduğundan, biznes əməliyyatlarına aidiyyəti olmayan uzunmüddətli proqramlar üçün xeyriyyə ianələri və kapital tələb edən KSM proqramlarının hazırlanması, icrası və xidməti kifayət qədər mürəkkəb prosesdir. Lakin səhmdar dəyərinin uzunmüddətli perspektivdə uğurlu artımı tədricən sosial məsuliyyətli davranışla daha sıx bağlı olur. [6, s.840-853]

Başlanğıc nöqtəsi kimi təsnifatı korporativ və ya korporativ sosial məsuliyyətin dörd əsas nəzəriyyəsi, yəni instrumental, siyasi, integrasiya və etik nəzə-

riyyə üzrə qəbul edərək bəyan edilməlidir ki, bu nəzəriyyələrin izləri hüquq ədəbiyyatında aydın sezilir. Beləliklə, mütəxəssislərin təqdim etdikləri müxtəlif “bəraət”lərin aydın mənzərəsi açılır. Sosial korporativ məsuliyyətin biznesə münasibətdə etika kimi nəzərdən keçirtirdiyi maraqlar qrupunun normativ nəzəriyyəsi öz əməli (tətbiqi) versiyalarını irəli sürərək, sonuncunu daha səmərəli və məqbul şəkildə təsvir edir. Beləliklə, məsuliyyət anlayışı son dərəcə sahibkarın sosial məsuliyyətli olmasını nəzərdə tutan sosial əsaslandırmacları çərçivəsindən çıxaraq (çünki bu onu qane edir), deontologiyayı korporativ hüquqa aid olanları tənzimləyən alət kimi nəzərdən keçirməyə və həmçinin sahibkarlıq fəaliyyəti subyektlərinin məsuliyyətini müəyyənləşdirməyə imkan verir.

İstinadlar:

1. Гражданский кодекс Российской Федерации (ГК РФ) от 30 ноября 1994 года N 51-ФЗ // Собрание законодательства Российской Федерации, N 32, 05.12.1994, ст.3301
2. Смит В., Лэнгфорд П. Ответственный или лишний? Привлечение рабочей силы через корпоративную социальную ответственность. Австралийский журнал менеджмента, 2017. № 36(3).
3. Агинис Х., Глаvas А. О корпоративной социальной ответственности, создании смысла и поиске смысла в работе. Журнал менеджмента, 2017. №21.
4. Корпоративное право: учебник / отв. ред. И. С. Шиткина; Московский государственный университет им. М. В. Ломоносова, Юридический факультет. Москва: Статут, 2018.
5. Инь Дж. Институциональные факторы корпоративной социальной ответственности в развивающейся экономике: исследование китайских руководителей бизнеса с использованием смешанных методов // Китайский бизнес-журнал, 2020. № 132 (12).
6. Кротти Дж. Корпоративная социальная ответственность в Российской Федерации: контекстуальный подход // Бизнес и общество, 2016. №55.
7. Виндзор Д. Будущее корпоративной социальной ответственности// Международный журнал организационного анализа, 2021. № 9.
8. Томас Г., Новак М. Корпоративная социальная ответственность: определение // Рабочий документ GSB, 2017. 62:2.
9. Корпоративные правоотношения: общая теория и практика ее применения в хозяйственных обществах / Д. В. Ломакин. - Москва: Статут, 2008. 509 с.
10. Андреев В.К., Лаптев В.А. Корпоративное право современной России. М.: Проспект, 2017.
11. Сингх А., Маджумдар С., Сайни Г.К. Корпоративная социальная ответственность и социальное предпринимательство: индийский контекст. Журнал о предпринимательстве и инновациях в развивающейся правовой системе, 2018. №3(1).
12. Скотт С. Корпоративная социальная ответственность и оковы прибыльности // Социальная ответственность Журнал, 2019. №3(5).
13. Котчен М.Я. Корпоративная социальная ответственность за безответственность // Рабочий документ, 2018.
14. Томас Г., Новак М. Корпоративная социальная ответственность: определение // Рабочий документ GSB, 2017. 62:2

ПРИЗНАКИ КОРПОРАТИВНОЙ СОЦИАЛЬНОЙ ОТВЕТСТВЕННОСТИ СУБЪЕКТОВ ПРЕДПРИНИМАТЕЛЬСКОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ

Нигяр Гаджизаде*

Резюме

В статье показаны признаки корпоративной социальной ответственности хозяйствующих субъектов. Показано, что понятие ответственности является инструментом, позволяющим определить ответственность субъектов предпринимательской деятельности, выходя за рамки социальных обоснований, подразумевающих исключительную социальную ответственность предпринимателя. Подчеркнуто, что корпоративная социальная ответственность может использоваться как управленческая стратегия в отношениях с работниками и может создать основу для укрепления отношений между компанией и работниками.

Ключевые слова: корпоративное право, корпоративная социальная ответственность, предпринимательская деятельность, заинтересованные стороны, социальный капитал.

SIGNS OF CORPORATE SOCIAL RESPONSIBILITY OF SUBJECTS OF BUSINESS ACTIVITY

Nigar Hajizade**

Abstract

In this article analyzed the signs of corporate social responsibility of business entities. It has been shown that the concept of responsibility is a tool that allows determining the responsibility of the subjects of entrepreneurial activity, leaving the framework of social justifications that imply the entrepreneur is extremely socially responsible. It is emphasized that corporate social responsibility can be used as a management strategy in relations with employees and can create a basis for strengthening relations between the company and employees.

Keywords: corporate law, corporate social responsibility, business activity, stakeholders, social capital.

* Докторант Академии государственного управления при Президенте Азербайджанской Республики

** Ph.D Candidate, Academy of Public Administration under the President of the Republic of Azerbaijan

CİNAYƏT HÜQUQU

MÜASİR TERRORÇULUĞUN ƏSAS TENDENSİYALARI VƏ METODLARI

Hafiz Musayev*

Xülasə

Məqalə terrorizmin tarixi inkişafından bəhs edir. Xüsusilə müasir dövrdə terrorizmin inkişaf tendensiyalarına toxunulub. 21-ci əsrdə terror təşkilatlarının istifadə etdiyi bir sıra üsul və üsullara diqqət çəkilir. Məqalə terrorizmin təsir üsullarını qruplaşdırır. Müasir şəraitdə terrorizmin separatizm, mütəşəkkil cinayətkarlıq, narkotik vasitələrin qanunsuz dövriyyəsi, silah və insanlarla sıx əlaqəsinə diqqət yetirilir. Siyasi, milli və dini terrorizm təhlil edilir. Dövlət və beynəlxalq terrorizmin təzahürləri araşdırılır. Bu sahədə tədqiqatçıların fikirləri ilə bağlı fikirlər səsləndirilir. Ölkəmizdə qanunvericilik bazasına da diqqət yetirilir. Sonda müvafiq nəticələr çıxarılır.

Açar sözlər: *terrorçuluq, terror təşkilatları, beynəlxalq terrorçuluq, dini ekstremizm, kəşfiyyat və əks-kəşfiyyat fəaliyyəti, dövlət terrorçuluğu.*

Bəşəriyyət XXI əsrə terrorçuluğun daha da güclənməsi, geniş əraziləri əhatə etməsi, terror metodlarından istifadə edən təşkilatların sayının və onların maliyyə imkanlarının artması şəraitində qədəm qoymuşdur. Terror, terrorçu, bununla əlaqədar digər terminlər və ifadələr, praktiki olaraq hər gün dünyanın kütləvi informasiya vasitələrində öz əksini tapır. Bu gün 70-dən artıq ölkədə fəaliyyətlərində terrorçuluq metodlarından istifadə edən 1000-dən çox təşkilat və qrup mövcuddur. Tədqiqatlar göstərir ki, terrorçuluq XIX əsrin axırlarında və XX əsrin əvvəllərində cinayətkarlığın bir növü kimi meydana çıxmışdı. [10, s.280]

Terror latın sözü olmaqla, qorxu, vahimə, təlaş mənasını ifadə edir. Terrorçuluq anlayışının dəqiqləşdirilməsində çətinlik ondan ibarətdir ki, tərəflər müxtəlif şəraitlərdə bu cinayətkar fəaliyyəti fərqli mövqelərdən qiymətləndirirlər. Məsələn, hər hansı bir təşkilat üçün terror fəaliyyəti milli azadlıq mübarizəsidirsə, ölkənin rəsmi dairələri və əhalisi üçün isə bu, qanunçuluğun kobud şəkildə pozulması və cinayət hadisəsidir. Bəzən terrorçuluq quldurluqla məhdudlaşdığından bu və ya digər dövlətin daxili işi olaraq qalır. Digər hallarda, terrorçuluq beynəlxalq mütəşəkkil cinayətkar strukturları tərəfindən istifadə olunur və ümumi təhlükəli hal kimi çıxış etdiyinə görə, onu qabaqlamaq üçün birgə səylər tələb olunur.

Azərbaycan Respublikasının Cinayət Məcəlləsində göstərilir: “Adamların həlak olması, əhəmiyyətli əmlak ziyanının vurulması, habelə başqa ağır nəticələrin baş verməsi təhlükə törədən partlayışların, yanğınların və ya digər hərəkətlərin edilməsi bu hərəkətlər ictimai təhlükəsizliyi pozmaq, əhalini qorxutmaq, yaxud təqsirkarların tələbinə əsasən hakimiyyət orqanlarının qərar qəbul edilmə-

* hüquq üzrə fəlsəfə doktoru

sinə təsir göstərmək məqsədilə, habelə həmin məqsədlə bu hərəkətlərin edilməsi hədəsi ilə törədilən cinayətlər terrorçuluq adlanır”. [1]

Azərbaycan Respublikasında terrorçuluğa qarşı mübarizənin hüquqi bazasının formalaşdırılması istiqamətində də mühüm işlər görülmüşdür. Milli təhlükəsizlik siyasətinin və strategiyasının hüquqi əsaslarının yaradılmasına yönəlmiş Azərbaycan Respublikasının “Milli təhlükəsizlik haqqında” qanununda terror təhdidi və ona qarşı səmərəli mübarizə vəzifəsi haqqında konseptual müddəalar əksini tapmışdır. Qanunda beynəlxalq terrorçuluq Azərbaycan Respublikasının milli təhlükəsizliyinə əsas təhdidlər kimi nəzərdə tutulmuş, müvafiq olaraq, beynəlxalq terrorçuluğa və transmilli cinayətkarlığa qarşı mübarizə sahəsində beynəlxalq əməkdaşlığın həyata keçirilməsi Azərbaycan Respublikasının milli təhlükəsizliyinin təmin olunması üçün əsas təhdidlər qismində müəyyən edilmişdir [3].

Terrorçuluqla mübarizə məsələləri üzrə Azərbaycan Respublikasının qanunvericiliyi beynəlxalq hüquq sənədlərinə uyğunlaşdırılmış və onun təkmilləşdirilməsi istiqamətində işlər aparılır. Bu sahədə ən mühüm dövlətdaxili normativ-hüquqi akt Azərbaycan Respublikasının 1999-cu il 18 iyun tarixli “Terrorçuluqla mübarizə haqqında” Qanunu hesab olunur. Bu qanun Azərbaycan Respublikasında terrorçuluqla mübarizənin hüquqi və təşkilati əsaslarını müəyyənləşdirir, bu mübarizəni həyata keçirən dövlət orqanlarının fəaliyyəti istiqamətlərini və vəzifələrini dəqiq ifadə edir “Terrorçuluqla mübarizə haqqında” Qanunu hesab olunur. [5]

Terrorçuluğa və digər transmilli cinayətlərə qarşı mübarizədə əks-kəşfiyyatın rolu əvəzsiz olmaqla günü-gündən fəallaşır.

“Kəşfiyyat və əks-kəşfiyyat fəaliyyəti haqqında” Azərbaycan Respublikası Qanununda əks-kəşfiyyat fəaliyyəti belə müəyyənləşdirilir: “Əks-kəşfiyyat fəaliyyəti - Azərbaycan Respublikasının müvafiq dövlət orqanları tərəfindən xarici xüsusi xidmət orqanlarının, təşkilatların və ayrı-ayrı şəxslərin Azərbaycan Respublikasının müstəqilliyinə, suverenliyinə, ərazi bütövlüyünə, konstitusiya quruluşuna, iqtisadi, müdafiə, elmi-texniki potensialına və digər milli maraqlarına zərər vura biləcək kəşfiyyat, terror-təxribat və sair pozuculuq əməllərinin aşkarlanması, qabaqlanması və qarşısının alınması məqsədi ilə həyata keçirilən xüsusi fəaliyyətdir” [2].

Terrorçuluq separatçılıq, mütəşəkkil cinayətkarlıq, narkobiznes, silah və insan alveri ilə sıx əlaqəlidir. Münaqişəli, xüsusən zəbt olunmuş və nəzarətdən kənar ərazilərin mövcudluğu terrorçu və cinayətkar qruplaşmaların “çiçəklənməsi” üçün əlverişli zəmin yaradır.

Bəzən terrorçuluğu milli-azadlıq hərəkəti və partizan hərəkəti adı altında pərdələməyə çalışırlar [7, s.237].

Məqsədinə görə konkret terrorçuluq formalarını fərqləndirmək olar. Bunlardan biri siyasi terrorçuluqdur. Siyasi terrorçuluq siyasi və sosial məqsədlərə çatmaq üçün, hökumətin kursunu dəyişdirmək və qorxutmaq məqsədilə dinc əhaliyə və ya onun bir qrupuna, mülkiyyətə şəxsiyyətə qarşı qanunsuz zorakılıqdan istifadə etməkdir [8, s.154] .

Siyasi terrorçuluğun təcrübəsi göstərir ki, onlar tərəfindən yerləşdikləri ölkənin xüsusi xidmət orqanlarının təlim keçərək hazırladıqları yarım hərbişdirilmiş silahlı qruplaşmalar yaradılır və sonradan hər hansı bir ölkədə arzu olunmayan hökumətin devrilməsinə istiqamətlənmiş qiyamlar və üsyanlar təşkil etmək üçün gizli şəkildə həmin ölkəyə göndərilir.

Məqsədinə görə terrorçuluğun digər bir forması milli terrorçuluqdur. Millətçi terrorçular özlərinin etnik qrupları üçün ayrıca, bəzən ikinci dövlətin yaradılmasını qarşılarına məqsəd qoyurlar. Onlar bunu “milli qurtuluş”, yaxud millətlərin öz müqəddəratını təyin etmə adlandırırlar. Bir çox millətçi terrorçular iddia edirlər ki, onlar terrorçu deyil, öz xalqının azadlığı uğrunda mübarizə aparan mücahidlərdir. Bu növ terrorçu təşkilatların çirkin fəaliyyəti nəticəsində yüz minlərlə insan həyatını itirmişdir. Təkcə Türkiyədə Kürdistan fəhlə partiyasının törətdiyi əməllər nəticəsində 30 mindən çox adam həlak olmuşdur.

Müasir şəraitdə dini terrorçuluq anlayışı da tez-tez işlədilir. Dini separatçılıq, yaxud dini ideyalar məqsədilə həyata keçirilən terrorçuluq dini terrorçuluq adlanır. [4, s.81] Bu müxtəlif dinə itaət edənlər (məsələn, müsəlman və iudistlər), yaxud da eyni dinə itaət edənlər (məsələn, müsəlmançılıqda sünni-şiə, xristianlıqda katolik-provaslav-protestant) arasında mübarizə ilə əlaqədar olan terrorçuluqdur. Bu növ terrorçuluq digər terror növlərinə nisbətən daha geniş yayılmışdır. Belə ki, 90-cı illərin ortalarında ən məşhur 56 terror təşkilatından demək olar ki, yarısı dini motivlərlə bağlı olduqlarını bəyan etmişlər. Dini terrorçular nəinki kiçik sektalara, hətta çox yayılmış dini konfessiyalara aiddir. [6, s.61]

Dini terrorçuluq dini ekstremizmlə sıx əlaqəlidir. Dini ekstremizmin ən qorxulu cəhətlərindən biri ondan ibarətdir ki, o dinlərarası anlaşılmazlıqları özünəməxsus, təhrif olunmuş formada təqdim edir və qızıqsındır, dini zəmində müxtəlif millətlər və xalqlar (eyni millətin müxtəlif təşəkkürlü qrupları) arasında ni faq salır, dinlərarası dözümsüzlük yaradır ki, bu da nəinki ayrı-ayrı ölkələr, hətta bəşər sivilizasiyasına təhlükəlidir.

Müasir şəraitdə KQS (Kütləvi Qırğın Silahları) terrorçuluğu anlayışı da tez-tez işlədilir. Yüksək təhlükə potensialı ilə əlaqədar olaraq, bu terror təhdidin və onunla mübarizənin sahəsi çox genişlənmişdir. Əgər əvvəllər bu cür təhdidlərin mənbəyini müəyyən dövlətlər təşkil edirdisə, indi isə söhbət başlıca olaraq dövlət nəzarətindən kənar şəxslərdən və təşkilatlardan gedir.

Hazırda terrorçuluğun daha mühüm bir qolu dövlət terrorçuluğudur. Dövlət terrorçuluğu hər hansı bir dövlətə, hərəkətlərə və ya konkret şəxslərə qarşı dövlətin terror aktlarından istifadəsini müəyyən edən terrorçuluğun formasıdır. XX əsrin sonunda terrorçuluq problemi xüsusilə genişlənməyə və diqqət çəkməyə başladı. O nəinki ekstremist təşkilatlar və cinayətkarlar tərəfindən, hətta bir sıra totalitar dövlətlərdə - onların xüsusi xidmətləri tərəfindən də həyata keçirilirdi. Dövlətlər özünün xarici siyasət aləti kimi beynəlxalq terrorçuluqla fəal əməkdaşlıq edir və dövlət terrorçuluğu siyasətini həyata keçirirlər.

Beynəlxalq terrorçuluğu dəstəkləyən dövlətlər terror təşkilatlarına maliyyə və ideoloji yardım, hərbi və texniki kömək göstərirlər.

Beynəlxalq terrorçuluq həm də hər hansı bir obyekti dağıtmaq, yaxud da onu dağıtmağa cəhd etmək şəklində də təzahür edə bilər: təyyarələrin, inzibati binaların, yaşayış evlərinin, gəmilərin partladılması, həyatı təmin edən obyektlərin dağıdılması və s.

Beynəlxalq terrorçular üçün məqsədə çatmağın başlıca vasitələrindən biri - hədə-qorxu yolu ilə əhali arasında həyacan atmosferi yaratmaq, özünün və yaxınlarının həyatının təhlükəsizliyinə əmin olmaq hissi yaratmaqdır. Terrorist qruplar tərəfindən hətta insan tələfatına səbəb olmayan, lakin əmlakın məhv edilməsinə yönəldilmiş hallarda terrorizm kimi təsnifləşdirilir.

Terrorçuluğun formalarından biri də bioterrorçuluqdur. Bioterrorçuluğun milli təhlükəsizliyə təhdid kimi nəzərdən keçirilməsi aşağıdakı amillərlə bağlıdır:

- bioloji silah yaratmaq üçün onun tərkib hissələrinin asan tapılması;
- bioterrorçuluğun həyata keçirilməsi üçün vasitələrin və obyektlərin geniş yayılması;
- terror aktının törədildiyi vaxt ilə onun nəticəsi arasında uzun müddətin olması və s.

Müasir şəraitdə terrorçuluğun formalarından biri də kiberterrorçuluqdur.

Ümumilikdə kiberterrorçuluğu insanların həyat fəaliyyətinə, sağlamlığına təhlükə yaradan vətəndaşlara təzyiq göstərilməsi və münafişəyə təhrik edilməsi məqsədilə kompüterdə yerləşən məlumatla, kompüter sisteminə və ya şəbəkəyə törədilən hücum kimi xarakterizə etmək mümkündür.

Kiberterrorçu - kiberterrorçuluğu həyata keçirən və ya bu işdə iştirak edən şəxs, yəni xüsusi təyinatlı xakerdir.

Müasir terrorçuluq özünün yeni "mutasiyaları" ilə inkişaf edir, bu baxımdan ona qarşı da yeni metodlar işlənib hazırlanmalıdır. [9, s.181]

Müasir dövrdə terrorçuluq fəaliyyətinin həyata keçirilməsi zamanı bir sıra metodlardan istifadə edilir. Beləliklə, terrorçuluğun təsir metodlarını aşağıdakı şəkildə qruplaşdırmaq olar:

- fiziki zorakılığın (ayrı-ayrı şəxslərin və hətta bütöv qrupların həyatdan məhrum edilmələri, şikəstliklərin və digər bədən xəsarətlərinin yetirilməsi, azadlığın məhdudlaşdırılması) istifadəsi ilə həyata keçirilən terrorçuluq;
- maddi obyektlərin (yanğın, dövlət obyektlərinin, ictimai, kollektiv və ya xüsusi mülkiyyətin dağıdılması) məhvi ilə əlaqədar terrorçuluq;
- mənəvi-psixoloji zorakılıq (təhdidlər, şantaj, güc nümayiş etdirilməsi, ultimativ tələblər, çaxnaşma, şaiyələrin yayılması və s.) metodlarının tətbiqi ilə həyata keçirilən terrorçuluq.

İstinadlar:

1. Azərbaycan Respublikasının Cinayət Məcəlləsi. Bakı: "Hüquq ədəbiyyatı" nəşriyyatı, 2014.
2. "Kəşfiyyat və əks-kəşfiyyat fəaliyyəti haqqında" Azərbaycan Respublikasının Qanunu. 2004.

3. Milli təhlükəsizlik haqqında Azərbaycan Respublikasının qanunu. 2004
4. Qasimov C.Ə, Nağıyev N.M. Milli təhlükəsizliyin əsasları. Dərslik. Bakı: 2015
5. “Terrorçuluqla mübarizə haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanunu. 1999
6. Musayev H. Beynəlxalq terrorçuluğa qarşı mübarizədə xüsusi xidmət orqanlarının fəaliyyətinin prinsip və xüsusiyyətləri. Bakı, Çəşioğlu, 2009
7. Nağıyev N. Milli və beynəlxalq təhlükəsizlik. Monoqrafiya. Bakı-2010. 255 s.
8. Метелев. С.А. Национальная безопасность приоритеты развития Россия. Москва-2006. 223 с.
9. Баранов В.П., Журавель В.П. 2016. Противодействие терроризму. М.: Институт Европы РАН. 2018. 408 с.
10. Горбунов, К.Г. Терроризм: социально-психологическое исследование: монография / Омск: Изд-во Ом. гос. ун-та, 2010. 384 с.

ОСНОВНЫЕ ТЕНДЕНЦИИ И МЕТОДЫ СОВРЕМЕННОГО ТЕРРОРИЗМА

Хафиз Мусаев *

Резюме

В статье рассматривается историческое развитие терроризма. В частности, затронуты тенденции развития терроризма в современное время. Обращается внимание на ряд методов и приемов, используемых террористическими организациями в XXI веке. В статье группируются методы воздействия терроризма. В современных условиях уделяется внимание тесным связям терроризма с сепаратизмом, организованной преступностью, незаконным оборотом наркотиков, оружием и людьми. Анализируются политический, национальный и религиозный терроризм. Расследуются проявления государственного и международного терроризма. Высказываются мнения о взглядах исследователей в данной области. Также уделяется внимание законодательной базе в нашей стране. В конце делаются соответствующие выводы.

Ключевые слова: терроризм, террористические организации, международный терроризм, религиозный экстремизм, разведывательная и контрразведывательная деятельность, государственный терроризм.

THE MAIN TRENDS AND METHODS OF MODERN TERRORISM

Hafiz Musayev**

Abstract

The article deals with the historical development of terrorism. It touches on the development trends of modern terrorism, as well. The attention is paid to a number of methods and techniques used by terrorist organizations in XXI century. The influence methods of terrorism are classified in the article. In modern conditions, the focus is on the close connection between terrorism and separatism, organized crime, drug trafficking, weapons and human trafficking. Political, national and religious terrorism are also analyzed. The manifestations of state and international terrorism are being investigated. Opinions of the researchers in this field are taken into consideration. The legislative base in our republic is also taken into account. In the end, the relevant conclusions are drawn.

Keywords: Terrorism, terror organizations, international terrorism, terrorist, religious extremism, intelligence and counter-intelligence activities, state terrorism

* доктор философии по юридическим наукам

** Ph.D in Law

İNSAN HÜQUQLARI

AZƏRBAYCANDA ƏLİLLİYİ OLAN ŞƏXSLƏRİN HÜQUQLARI SAHƏSİNDƏ MİLLİ QANUNVERİCİLİK VƏ ONUN İNKİŞAFI

Səbinə Əliyeva*

Xülasə

Məqalədə əlilliyi olan şəxslərin hüquqları sahəsində əsas beynəlxalq müqavilə hesab olunan BMT-nin “Əlilliyi olan şəxslərin hüquqları haqqında” Konvensiyasına əsasən hazırlanaraq qəbul olunmuş, sahəvi qanunvericilik aktı və hüquqi tənzimləmə vasitəsi olan eyni adlı qanun, habelə mövcud milli qanunvericilik aktlarının təkmilləşdirilərək həmin beynəlxalq sənədə uyğunlaşdırılması ilə bağlı irəli sürülən bəzi təkliflər barədə qısa məlumat verilir.

Açar sözlər: *əlilliyi olan və ya əlilliyi müəyyən edilmiş şəxs, ayrı-seçkilik, əlilliyin tibbi modeli, əlilliyin sosial modeli, Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası*

Əlilliyi olan şəxslərin hüquqları sahəsində milli qanunvericilik Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyadan, referendumla qəbul edilmiş aktlardan, qanunlardan, fərmanlardan, Nazirlər Kabinetinin qərarlarından, mərkəzi icra hakimiyyəti orqanlarının normativ aktlarından, habelə yerli icra hakimiyyəti orqanlarının öz səlahiyyətləri daxilində qəbul etdikləri və qanunvericilik sisteminə daxil olan həmin aktlara zidd gəlməyən normativ xarakterli aktlardan ibarətdir. Eyni zamanda ölkəmizin tərəfdar çıxdığı beynəlxalq müqavilələr, o cümlədən, “Əlilliyi olan şəxslərin hüquqları haqqında”, “Dərc olunmuş əsərlərin görmə qabiliyyəti tam məhdud, görmə pozuntusu və ya çap məhsullarını oxumaqla bağlı başqa əlilliyi olan şəxslər üçün əlçatanlığını asanlaşdırmağa dair Mərkəş Müqaviləsi” onun qanunvericilik sisteminin ayrılmaz tərkib hissəsidir və həmin müqavilələrdə əks etdirilmiş normaların tətbiqi üçün dövlətdaxili normativ hüquqi aktın qəbul olunmasını tələb edən hallar istisna olmaqla, birbaşa tətbiq edilir.

Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası ölkəmizin yurisdiksiyası altında olan hər kəsin, o cümlədən əlilliyi olan şəxslər də daxil olmaqla əhalinin bütün sosial qruplarının doğrulduğu andan toxunulmaz, pozulmaz və ayrılmaz hüquqlara və azadlıqlara malik olmasını tanıyır və onların heç bir ayrı-seçkiliyə yol verilmədən qorunmasına təminat verir.

Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının 25-ci maddəsinin III və VI hissələrinə əsasən dövlət irqindən, milliyyətindən, dinindən, dilindən, cinsindən, mənşəyindən, əmlak vəziyyətindən, qulluq mövqeyindən, əqidəsindən, siyasi partiyalara, həmkarlar ittifaqlarına və digər ictimai birliklərə mənsubiyyətindən asılı olmayaraq hər kəsin, yəni həm də əlilliyi olan şəxslərin hüquq və azadlıqla-

* hüquq üzrə fəlsəfə doktoru, Azərbaycan Respublikasının İnsan Hüquqları üzrə Müvəkkili (Ombudsman)

rının bərabərliyinə təminat verir. Sağlamlıq imkanları məhdud olanlar, onların məhdud imkanlarına görə həyata keçirilməsi çətinləşən hüquq və vəzifələrdən başqa, bu Konstitusiyada təsbit olunmuş bütün hüquqlardan istifadə edir və vəzifələri daşıyırlar [1].

Azərbaycan Respublikası beynəlxalq hüququn hamılıqla qəbul edilmiş prinsip və normalarının üstünlüyünü tanıyır və milli qanunvericiliyinin onlara uyğunluğunu təmin edir. Müasir beynəlxalq təcrübəyə uyğun olaraq ölkəmizdə milli qanunvericilik bazasının əlilliyi olan şəxslərin hüquqlarının səmərəli təmini baxımından təkmilləşdirilməsi istiqamətində həyata keçirilən hüquqi islahatlar da məhz həmin zərurətdən irəli gəlmişdir.

Belə ki, son dövrlər əlilliyi olan şəxslərin hüquqlarının müdafiəsi və təmininə xidmət edən bir sıra mühüm əhəmiyyətə malik beynəlxalq müqavilələr ratifikasiya edilmiş, müasir dövrün çağırışlarına cavab verən yeni qanunlar qəbul olunmuş, habelə mövcud qanunlar əlavə və dəyişikliklər edilməklə təkmilləşdirilmişdir. Davam etməkdə olan bu müsbət tendensiya Azərbaycan Respublikasının Prezidentinin, Nazirlər Kabinetinin, mərkəzi və yerli icra hakimiyyəti orqanlarının aktlarında da müşahidə olunmaqdadır.

Təbii ki, hazırkı məqalə çərçivəsində əlilliyi olan şəxslərin hüquqları sahəsində qüvvədə olan milli qanunvericilik aktlarının hər biri haqqında ətraflı məlumat vermək mümkün deyil. Bunu nəzərə alaraq, müasir dövrün əlilliyi olan şəxslərin hüquqları sahəsində əsas beynəlxalq müqaviləsi hesab olunan və artıq ölkəmiz tərəfindən 2008-ci il 2 oktyabr tarixində ratifikasiya edilmiş BMT-nin “Əlilliyi olan şəxslərin hüquqları haqqında” 2006-cı il 13 dekabr tarixli Konvensiyasına (ƏŞHK) əsasən hazırlanaraq qəbul olunmuş eyniadlı qanun, habelə əlilliyi olan şəxslərin hüquqi vəziyyəti ilə bağlı ictimai münasibətləri tənzimləyən mövcud milli qanunvericilik aktlarının təkmilləşdirilərək həmin beynəlxalq sənədə uyğunlaşdırılması üzrə irəli sürülən bəzi təkliflər barədə qısa məlumat vermək istərdik.

Əsas məqsədlərindən biri də əlilliyi olan şəxslərin ləyaqətinə hörmət edilməsini təşviq etməkdən ibarət olan ƏŞHK-nin müddəalarına əsasən, əlilliyi olan şəxslərə qarşı bütün ayrışeçkilik formaları ləğv olunmalı, onların hüquq və azadlıqları təmin olunmalı, ləyaqətləri və dəyərləri qorunmalıdır. [2] Bu mənada ölkəmizin milli qanunvericiliyinə görə əlilliyi olan şəxslərə qarşı ayrı-seçkilik qadağandır və qanunla təqib edilir. Bununla belə, onların faktiki bərabərliyinin sürətləndirilməsi və ya buna nail olunması üçün zəruri olan konkret tədbirlər ayrı-seçkilik hesab edilmir.

Məlum olduğu kimi, əlilliyin fərdi (tibbi) modeli diqqəti əlilliyi olan şəxslərin hüquqlarının təmini problemlərindən yayındırır və insan hüquqlarının müdafiəsi ilə bağlı müasir təsəvvürlərlə uzlaşmır. [3]

ƏŞHK-nin qəbulu dünyada əlillik anlayışını köklü şəkildə dəyişmiş, əlilliyin tibbi modelindən sosial modelinə keçidlə bağlı təklifləri özündə ehtiva edən hüquqi islahatların həyata keçirilməsi ilə onların həyatında yeni dönmə formalaşmağa başlamışdır.

Bu baxımdan ƏŞHK-ya uyğun olaraq ölkəmizdə sosial modelin tətbiqi ilə əlaqədar hüquqi bazanın yaradılması əlilliyi olan şəxslərin cəmiyyətin bərabər-hüquqlu üzvü kimi qəbuluna öz töhfəsini verməkdədir.

Müvafiq terminlər əlilliyi olan şəxslərin hüquqi statusunun müəyyən olunması, habelə onlar üçün nəzərdə tutulan hüquq, imtiyaz və güzəştlərin təminatı və yerinə yetirilməsi baxımından mühüm əhəmiyyət kəsb edir. [4] Buna görə də ƏŞHK-da “əlilliyi olan şəxs” termininə üstünlük verilməsi ilə əlaqədar son dövrlər ƏŞHK-nın iştirakçısı olan ölkələrdə milli qanunvericilik aktlarına dəyişikliklər edilməklə həmin qəbildən olan şəxslərə münasibətdə qeyri-məqbul hesab edilən terminlərin daha məqbul terminlərlə əvəz edilməsi tendensiyası müşahidə edilir.

Artıq ƏŞHK-dən irəli gələn öhdəliklər, BMT-nin Əlilliyi olan şəxslərin hüquqları üzrə Komitəsinin (BMT-nin Komitəsi) tövsiyələri və bununla bağlı irəli sürdüyümüz müvafiq təkliflər də nəzərə alınmaqla Azərbaycan Respublikasında sahəvi milli qanunvericilik aktı və hüquqi tənzimləmə vasitəsi kimi çıxış edən “Əlilliyi olan şəxslərin hüquqları haqqında” 2018-ci il 31 may tarixli yeni Qanunun qəbul edilməsidir.

Bu Qanun əlilliyi olan şəxslər barəsində dövlət siyasətinin əsaslarını və onların hüquqlarının müdafiəsi sahəsində dövlətin vəzifələrini müəyyən edir, əlilliyə səbəb olan risklərin, əlillik əlamətinə görə ayrı-seçkiliyin bütün formalarının aradan qaldırılmasını, əlilliyi olan şəxslərin reabilitasiyasını, cəmiyyətin həyatında tam həcmdə iştirakını və sosial integrasiyasına şərait yaradılmasını, onlara aid olan strategiya və proqramlara dair qərarların qəbulu prosesinə fəal cəlb olunmasını, əlilliyi olan şəxslərin hüquq və azadlıqlarının tam və bərabər səviyyədə həyata keçirilməsini, onların şərəf və ləyaqətinin müdafiəsi sahəsində yaranan münasibətləri tənzimləyir [5].

Əlilliyi olan şəxslər üçün “sosial model” və “insan hüquqlarına əsaslanan yanaşma” kontekstində islahatların dəstəklənməsini təşviq edən həmin Qanuna görə əlillik anlayışı müxtəlif maneələrlə qarşılaşdığı zaman şəxsin digər şəxslərlə bərabər səviyyədə cəmiyyət həyatında tam və səmərəli iştirakına mane olan sabit fiziki, psixi, əqli və ya hissiyyat pozuntularının olması mənasını ifadə edir. Əlilliyi olan şəxs isə müxtəlif maneələrlə qarşılaşdığı zaman digər şəxslərlə bərabər səviyyədə cəmiyyət həyatında tam və səmərəli iştirakına mane olan sabit fiziki, psixi, əqli və ya hissiyyat pozuntuları olan şəxs kimi xarakterizə olunur.

Əlilliyi olan şəxslərin xüsusiyyətlərinə hörmət, inklüzivlik, integrasiya, bərabərlik, əlillik əlamətinə görə ayrışdırılığa yol verilməməsi əlilliyi olan şəxslər barəsində ölkəmizdə dövlət siyasətinin əsas prinsiplərini təşkil edir.

Adıçəkilən Qanunda əlilliyi olan şəxslərin sağlamlığı, reabilitasiyası, təhsili və peşə hazırlığı, sosial müdafiəsi, məşğulluğunun təmini, onlar üçün müvafiq şəraitin yaradılması, onların siyasi həyatda və ədalət mühakiməsində iştirakı ilə bağlı dövlət təminatları təsbit olunmuşdur.

BMT-nin Komitəsinin Azərbaycan Hökumətinin Konvensiyanın icrası ilə bağlı ilk hesabatı ilə əlaqədar 2014-cü il 10 aprel tarixli iclasında qəbul edilmiş

Yekun Müşahidələrində əlilliyi olan şəxslərin ləyaqətini alçaldan ifadələrin aradan qaldırılması məqsədilə ölkəmizə milli qanunvericiliyə müvafiq dəyişikliklər edilməsi tövsiyə edilmişdir [6].

Bununla əlaqədar qüvvədə olan milli qanunvericilik bazasının ƏŞHK-ya uyğunlaşdırılması və həmin qəbildən olan şəxslərə münasibətdə qeyri-münasib hesab olunan bəzi aşağılayıcı ifadələrin dəyişdirilərək neytral sözlərlə əvəz edilməsi ilə bağlı Azərbaycan Respublikasının İnsan Hüquqları üzrə Müvəkkili (Ombudsman)təsisatı tərəfindən təkliflər irəli sürülmüşdür.

Artıq “Əlilliyi olan şəxslərin hüquqları haqqında” Qanunda və bundan sonra qəbul edilmiş digər milli qanunvericilik aktlarında əlilliyi olan şəxslərə münasibətdə qeyri-məqbul hesab edilənsözlərin etik baxımdan məqbul sözlərlə əvəz edilməsiməqsədilə qüvvədə olan normativ hüquqi aktlara dəyişikliklər edilməkdədir.

Azərbaycan Respublikasının Mülki, Mülki-prosessual, Cinayət, Cinayət-prosessual, Cəzaların icrası, İnzibati Xətalər, Əmək, Torpaq, Ailə, Vergi, Gömrük, Şəhərsalma və Tikinti, Miqrasiya və Seçki məəcəllələrində, eyni zamanda “Çernobil qəzasının ləğvində iştirak etmiş və həmin qəza nəticəsində zərər çəkmiş vətəndaşların statusu və sosial müdafiəsi haqqında”, “Sağlamlıq imkanları məhdud şəxslərin təhsili (xüsusi təhsil) haqqında”, “Uşaq hüquqları haqqında”, “Dağınıq skleroz xəstəliyinə tutulmuş şəxslərə dövlət qayğısı haqqında”, “Yoluxucu xəstəliklərin immunoprofilaktikası haqqında”, “Sağlamlıq imkanları məhdud şəxslərin təhsili (xüsusi təhsil) haqqında”, “Şəkərli diabet xəstəliyinə tutulmuş şəxslərə dövlət qayğısı haqqında”, “Qanın, qan komponentlərinin donorluğu və qan xidməti haqqında”, “Hemofiliya və talassemiya irsi qan xəstəliklərinə düçar olmuş şəxslərə dövlət qayğısı haqqında”, “Onkoloji yardım haqqında”, “Sosial xidmət haqqında”, “Uşaqların icbari dispanserizasiyası haqqında”və digər müvafiq qanunlarda, habelə bir çox qanun qüvvəli aktlarda edilmiş dəyişiklikləri buna misal göstərə bilərik. [7]

Məlum olduğu kimi, BMT-nin “Əlilliyi olan şəxslərin hüquqları haqqında” Konvensiyasının 33.2-ci maddəsində iştirakçı dövlətlər tərəfindən hüquqi və inzibati quruluşlarına müvafiq olaraq bu Konvensiyanın həyata keçirilməsinin təşviqi, müdafiəsi və monitorinqi üçün müstəqil mexanizmlərdən ibarət strukturun dəstəklənməsi, möhkəmləndirilməsi, təyin və ya təsis edilməsi nəzərdə tutulmuşdur.

Qeyd etmək lazımdır ki, ölkəmizdə həmin funksiyaların həyata keçirilməsiMüvəkkilə tövsiyə olunduğundan tərəfimizdən Ombudsman Aparatında Əlilliyi olan şəxslərin hüquqlarının müdafiəsi sektoru yaradılmışdır. [8]

Eyni zamanda xarici ölkələrin bu sahədə təcrübəsini nəzərə alaraq, “Əlilliyi olan şəxslərin hüquqları haqqında” və “Uşaq hüquqları haqqında” konvensiyaların həyata keçirilməsinin, bərabərlik hüququnun təmin edilməsinin, ayrı-seçkiliyin qarşısının alınmasının təşviqi və monitorinqi üzrə müstəqil mexanizm funksiyalarının icrası ilə bağlı “Azərbaycan Respublikasının İnsan Hüquqları üzrə Müvəkkili (Ombudsman) haqqında” Konstitusiya Qanununa müvafiq dəyi-

şikliklərin edilməsi təkliflərimizi artırıq ali qanunvericilik orqanı olan Milli Məclisin müzakirəsinə çıxarılmışdır. [9]

Fikirimizcə, əlilliyi olan şəxslər sahəsində milli qanunvericiliyin təkmilləşdirilməsi kontekstində inklüziv təhsilin keyfiyyətinin yüksəldilməsi və əhatə dairəsinin genişləndirilməsi, habelə dövlət dilinin şifahi şəkildə istifadə edildiyi sferalarda eşitmə və ya nitq pozuntusu olan şəxslər üçün işarət (jest) dilinin rəsmi olaraq ünsiyyət dili kimi tanınmasının təmin edilməsi məqsədilə mövcud normativ hüquqi bazanın daha da təkmilləşdirilməsi, “Əlilliyi olan şəxslərin hüquqlarının müdafiəsinə dair Milli Fəaliyyət Proqramı”nın, habelə “Bina və qurğuların layihələndirilməsində əlilliyi olan şəxslər üçün zəruri olan fəaliyyət şəraitinin yaradılması Qaydaları”, əlilliyi olan imtiyazlı şəxslərin mənzil uçotuna alınması ilə bağlı hüquqi boşluqların aradan qaldırılması üçün “Dövlət mənzil fondunun yaşayış sahələri ilə təmin edilmə məqsədləri üçün uçot norması”, “Vətəndaşların yaşayış sahəsinə ehtiyacı olan qismində uçotunun aparılması qaydası” layihələrinin təsdiqinin sürətləndirilməsi, ünvanlı dövlət sosial yardımını təyin edilərkən ailə üzvü olan birinci dərəcə əlilliyi olan şəxslərin ailənin tərkibində nəzərə alınmaması məqsədilə müvafiq qaydalara dəyişikliklərin edilməsi üzrə təkliflərin də nəzərə alınması məqsədmüvafiqdir.

Hesab edirik ki, əlilliyi olan şəxslər bilavasitə özləri və ya təmsil olunduqları vətəndaş cəmiyyəti institutları vasitəsilə müvafiq milli qanunvericilik aktları layihələrinin hazırlanması prosesində fəal iştirak edərək onların həyatına təsir göstərən məsələlər üzrə təkliflər irəli sürməklə hüquqları və mənafeələrinə uyğun qərarların qəbul olunmasına öz töfələrini verməlidirlər.

Sonda qeyd etmək istərdim ki, milli qanunvericiliyin Konvensiyaya uyğunlaşdırılması istiqamətində aparılan hüquqi islahatlar əlillik sahəsində indiyə qədər dominantlıq təşkil edən ənənəvi tibbi modeldən, insan hüquqlarına əsaslanan sosial modelə keçidin təmin edilməsi baxımından mühüm əhəmiyyət kəsb edir və cəmiyyət tərəfindən yüksək qiymətləndirilir.

İstinadlar:

1. Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası. Hüquq Yayın Evi. Bakı, 2021
2. “Əlillik məsələləri üzrə terminlərin izahlı lüğəti”. Bakı, 2016, 6s.
3. Лушникова М.В., Лушников А.М. Международное и сравнительное трудовое право и право социального обеспечения. М.: Юрлитинформ, 2011, с. 259
4. Əliyeva S.Y. Əlillərin hüquqlarının müdafiəsi sahəsində beynəlxalq hüquq normalarının Azərbaycan Respublikasının qanunvericiliyinə implementasiyası. Bakı, 2019, 27 s.
5. Azərbaycan Respublikasının Qanunvericilik Toplusu, 2018, № 7 (I kitab), maddə 1386
6. Əlilliyi olan şəxslərin hüquqları üzrə Komitənin Azərbaycanın ilk hesabatı üzrə yekun tövsiyələri. <https://bit.ly/3rQ8Qnc>
7. Azərbaycan Respublikasının Ədliyyə Nazirliyi Hüquqi aktların vahid elektron bazası. e-qanun.az
8. Əliyeva S.Y. “Qloballaşan dünyada insan hüquqlarının müdafiəsi və təbliği beynəlxalq hüquqi fenomen kimi”. “Respublika” qəzeti, 17.06.2022. <https://bit.ly/3Vn0xge>

9. “Ombudsman haqqında qanuna təklif edilən dəyişikliklərin səbəbi açıqlanıb”. APA İnformasiya Agentliyi. 07.10.2022. <https://bit.ly/3yxzdIB>

НАЦИОНАЛЬНОЕ ЗАКОНОДАТЕЛЬСТВО И ЕГО РАЗВИТИЕ В СФЕРЕ ПРАВ ИНВАЛИДОВ В АЗЕРБАЙДЖАНЕ

Сабина Алиева*

Резюме

В статье рассмотрены основной международный договор в области прав инвалидов, подготовленный и принятый на основе Конвенции ООН о правах инвалидов, одноименного закона, являющегося отраслевым законодательным актом. нормативно-правового акта, а также совершенствуются и адаптируются к этому международному документу действующие национальные законодательные акты, дается краткая информация о некоторых выдвинутых предложениях.

Ключевые слова: инвалид или лицо с установленной инвалидностью, дискриминация, медицинская модель инвалидности, социальная модель инвалидности, Конституция Азербайджанской Республики.

NATIONAL LEGISLATION AND ITS DEVELOPMENT IN THE SPHERE OF THE RIGHTS OF THE DISABLED IN AZERBAIJAN

Sabina Aliyeva**

Abstract

The article provides brief information about the sectoral legislative act and the law of the same name, which was prepared and adopted based on the UN Convention on the Rights of Persons with Disabilities which is considered the main international agreement in the field of the rights of persons with disabilities, as well as some proposals put forward to improve existing national legislative acts and adapt them to that international document.

Keywords: invalid or person with established disability, discrimination, medical model of disability, social model of disability, Constitution of the Republic of Azerbaijan..

* доктор философии по юридическим наукам, Уполномоченный по правам человека (Омбудсмен) Азербайджанской Республики

** Ph.D in Law, Commissioner for Human Rights (Ombudsman) of the Republic of Azerbaijan

TİBBİ HÜQUQ

GENETİK DİAQNOSTİKA VƏ MÜALİCƏNİN METODLARI, ETİK VƏ HÜQUQİ ASPEKTLƏRİ

Pərvinə İsmayılova*

Xülasə

Məqalədə göstərilir ki, müasir tibbdə tibbi genetikanın bir çox üsullarından istifadə olunur. Geneoloji təhlil, test, redaktə, skrining, genetik terapiya, klonlaşdırma və genetik passport cəmiyyətdə birmənalı qarşılanmır. Belə ki, bu cür proseslərin aparılması birbaşa dövlətlərin və insanların populyasiyası və genofonduna təsir edir. Bu üsulların hər birinin tətbiqi həm mənəvi-etik, həm də hüquqi problemlərin yaranmasına yol açır. Beynəlxalq qanunvericiliklə məsələlərin yalnız bir hissəsinin tənzimlənməsi digər hüquqi dilemmaların açıq qalması səbəbi kimi qeyd edilir.

Açar sözlər: *genetika, genetik skrining, gen mühəndisliyi, Oviedo konvensiyası, insan hüquqları, klonlaşdırma.*

Tibbi genetikada bir çox üsullardan istifadə edilir, lakin müzakirə olunan etik problemlərlə bağlı olaraq genetik patologiyaların aşkar edilməsi və müalicəsi üçün əsasən - geneoloji təhlil, test, skrining və genetik terapiya daha böyük mərhələyə uyğundur. Bu üsulların hər birinin tətbiqi müəyyən mənəvi problemlərlə bağlıdır. Genetik test - mövcud xəstəliyin genetik yaranma əsasının təsdiq edilməsini təmin edir.

Simptomdan əvvəl aparılan test - insanda irsi, genetik xəstəliyin simptomları özünü biruzə verməzdən əvvəl testin aparılmasını nəzərdə tutur. Belə ki, bəzi genetik xəstəliklər özünü yalnız 40 yaşdan sonra biruzə verir. Məsələn, Hentinqton xoreyası xəstəliyi. [1]

Xəstəliyə genetik meyillilik testi - insanda multifaktorial pozuntunun, xəstəliyin genetik olmasının təsdiqi haqda məlumatın alınmasını təmin edir. Məsələn, əgər insanda BRCA1 və BRCA2 genin mutasiyası aşkar olunarsa, 50 yaşdan sonra süd vəzi xərçənginin yaranması - 40 və 20 faizdir. [2]

Genetik daşıyıcı olmasını müəyyənləşdirən test - insanın simptomatik olaraq xəstə olmamasına baxmayaraq, genetik olaraq müəyyən xəstəliyin daşıyıcısı olduğunu müəyyən edən testdir. Məsələn, Beta-Talassemiya xəstəliyi.

Tibbi genetikada genetik testin aparılmasının bir neçə səviyyəsi vardır: Genetik problemlərin müzakirəsi, həkim genetikin konsultasiyası, testin aparılmasının razılığın verilməsi, orqanizmdən nümunələrin götürülməsi, genetik analiz- DNT və ya xromosomlar tədqiq edilməsi, DNT-nin tədqiq edilməsi, mutasiyaların araşdırılması, nəticələrin təfsiri, həkim genetikin konsultasiyası. Əvvəldə də qeyd etdiyimiz kimi, bütün bu proseslər zamanı bioetikanın tələbi odur ki,

* doktorant, Bakı Dövlət Universiteti

məxfilik, şəxsin ləyaqəti və fərdiliyi mütləq şəkildə qorunmalıdır, bu da zərər yetirmə prinsipinə uyğundur.

Genetik testlərin aparılması müasir dünyada əhaliyə göstərilən ən vacib xidmətlərdən biridir. Genetik test şəxsin könüllü razılığı əsasında aparılır, şəxs istənilən vaxt razılıq cavabından imtina edə bilər. Tibbi personal genetik testlərin həm pozitiv, həm də neqativ tərəfləri haqqında pasiyentə məlumat verməlidir. Bütün məlumatlar konfidensial olmalıdır və həkim tibbi sirri mütləq şəkildə qorunmalıdır və analiz nəticəsində cavabdan asılı olmayaraq pasiyentə hər cür dəstəyi göstərməlidir.

Simptomdan əvvəl aparılan test zamanı həkim aldığı məlumatın konfidensiallığını qorumaq, pozitiv cavab nəticəsində pasiyentə xəstələnmək yaşını və xəstəliyin ağırlığının müəyyən edilməsinin mümkünsüzlüyü, konsultasiya və psixoloji dəstək proqramlarının möv-cudluğu barədə ətraflı məlumat verməlidir. Yetkinlik yaşına çatmayan və potensial xəstə sayıla biləcək pasiyentlərin testdən keçirilməsi uşaq hüquqlarına ciddi ziyan vura biləcəyi üçün ÜST-nin tövsiyələrində qeyd olunur ki, bu cür testlər uşaq yetkinlik yaşına çatana qədər aparılmasın. [3]

Xəstəliyə genetik meyillilik testi xüsusilə xəstəliyin mümkün inkişafının qiymətləndirilməsinə və profilaktik müalicə və ya qabağının alınmasına yönələn testdir. Həkim bu zaman pasiyentə testin mümkün variantlarını başa salaraq xəstəliyin inkişafı və profilaktik müalicə metodları barədə ətraflı məlumat verməlidir. ÜST multifaktorial xəstəliyə meyillilik testinin könüllü razılıq və testin cavablarının xəstəliyin effektiv şəkildə müalicə olunması və profilaktikasına kömək edəcəyi təqdirdə aparılmasını tövsiyə edir.

Genetik skrining - kütləvi şəkildə insanların genetik müayinəsini nəzərdə tutan tibbi genetik diaqnostikadır. Bu zaman irsi patologiyaların, uşağın embrional mərhələsində cinsinin, süni mayalandırma zamanı uşağın cinsinin, və mayalandırılmış uşağın prenatal diaqnostikası kimi məsələlərin həlli nəzərdə tutulur. İrsiyyət - uşağın ultrasəs cihazı vasitəsilə görünməsindən xeyli əvvəl, hələ mayalanma zamanı əsas qoyulmuş bir çox daxili (genotip) və xarici (fenotip) xüsusiyyətlərin birləşməsidir. İrsi xəstəliklər hüceyrənin genetik aparatının quruluşundakı kobud dəyişikliklərin (mutasiyaların) nəticəsidir. Genetik dəyişikliklər dölnün valideynlərində heç bir şəkildə özünü biruzə vermir, lakin gələcək nəsillərdə ciddi irsi xəstəliklərə səbəb ola bilər. Bu məsələlərin bir çoxu prenatal müayinə zamanı müəyyən edilə bilər. “Perinatal” (“prenatal”) “doğumdan əvvəl” deməkdir və hamiləliyin bütün dövrünü əhatə edir. Əlbəttə ki, bu diaqnostik əməliyyat uşaq hələ ana bətnində ikən bir sıra ağır xəstəliklərin qarşısını almağa imkan yaradır, lakin digər tərəfdən də insanlara mənəvi və etik cəhətdən düzgün olmayan prosedurların keçirilməsinə şərait yaradır. Məsələn, uşaq cinsinin seçilməsi prenatal və preimplantasion diaqnostika nəticəsində mümkündür. Döl və embrionların seleksiyası isə doğulan şəxsin fundamental şəxsi hüquqlarının pozulmasıdır və gələcəkdə cəmiyyətdə cinsiyyət nisbətinin pozulmasına gətirib çıxarır. [4] Avropa Şurasının 1997-ci ildə qəbul etdiyi Oviedo Konvensiyası da

öz növbəsində (maddə 14), heç bir əsas olmadan uşağın cinsinin seçilməsini qadağan edir. [5]

Populyasiyanın genetik skriningi ağır irsi xəstəliklərin gen daşıyıcılarını müəyyən etmək məqsədilə aparılır. Skrining proqramının klassik nümunələrindən biri kimi, yeni doğulan körpələrdə fenilketonuriya irsi xəstəliyinin (FKU) aşkar olunmasını göstərmək olar. Bu xəstəlik öncə baş və onurğa beyni zədələyən ağır irsi xəstəlikdir. Vaxtında aparılmış genetik qüsurların diaqnostikası istisna edən xüsusi dietanın tətbiqi, həmçinin psixoloji korreksiya terapiyası və sosial adaptasiya üsullarının birgə istifadə olunması bir çox hallarda müsbət nəticə əldə etməyə imkan verir. FKU-nun aşkar edilməsi üçün skrining üsulunun sadəliyi və nisbi etibarlılığı onun tibbdə geniş tətbiqinə imkan yaratdı. Tibbi yoxlamada olduğu kimi, skrining proqramının tətbiqi zamanı da münasibətlərdə mənəvi konfliktin yaranması mümkündür. Bu münaqişənin əsasında isə məxfilik prinsipi və ağır xəstəliyin yaranmasının qarşısını almaq üçün əvvəlcədən xəbərdarlıq etmə vəzifəsi bir-biri ilə ziddiyyət yaradır.

Tibbi-genetik yoxlama proseduru zərər vurma təhlükəsi daşıdıqda spesifik problemlər meydana çıxır. Məsələn, dölün bir sıra irsi xəstəliklərinin diaqnozu anabətni daxilində amniosintez sayəsində qoyula bilər. Bu isə hamiləliyin təsadüfən pozulması riski ilə bağlıdır. Əgər uşağın genetik patologiya ilə doğulma ehtimalı böyük olduğunu təsdiq edən tibbi-genetik göstəricilər varsa, hesab edilir ki, həkim bu riski (uşağın düşmə riskini) gözə ala bilər. Lakin uyğun göstəriciləri olmayan, irsi patologiya riski az olan sağlam qadın döldə amniosentez və yoxlamanın aparılmasını şəxsən özü xahiş edərsə, bu zaman ciddi mənəvi problem meydana çıxır. Anadan olmayan körpə qanunla müdafiə olunmasa da, mənəvi cəhətdən o, yaşamaq hüququna malikdir və bu halda riskləri nəzərə alaraq onun maraqları da nəzərə alınmalıdır.

Gen terapiyasının etik və hüquqi problemlərindən danışdıqda, gen terapiyasının tibbin inkişafının ən yeni istiqamətlərindən birini təşkil etdiyini vurğulamalıyıq. Bugünə qədər yüzlərlə xəstəyə tətbiq olunan bu metod bir çox hallarda kifayət qədər yaxşı nəticələr vermişdir. Metod virus və ya faq vektorlarının (daşıyıcıların) köməyi ilə ya bilavasitə xəstənin qan və toxumasına, ya da xəstənin əvvəlcə laboratoriyaya şəraitində təcrid olunub sonradan yenidən xəstəyə nəql edilən hüceyrələrinə genetik materialın köçürülməsinə əsaslanır. Gen terapiyasının tətbiqi monogen irsi xəstəliklərin müalicəsi üçün daha perspektivli hesab olunur. Bununla da ehtimal olunur ki, tərkibində normal fəaliyyət göstərən gen olan genetik materialın orqanizmə daxil edilməsi həlledici terapevtik effekt verəcək. Bədxassəli şişlərin gen terapiyasının metodlarının hazırlanması da perspektivlidir. QİÇS-in gen terapiyasının effektiv metodlarının hazırlanması ilə bağlı böyük ümidlər var. Ürək-damar xəstəlikləri kimi multifaktoral pozuntularla bağlı gen terapiyasının perspektivləri birmənalı deyil. Hal-hazırda, genetik materialın xəstənin orqanizminə köçürülməsinin mümkün mənfi nəticələrinin nəzərə alınması, həmçinin gen terapiyasının effektivliyi barədə qeyri-müəyyənlik mövcuddur. Buna görə də məsələn, insanın cinsiyyət hüceyrələrində gen terapiyası-

nın metodlarının sınaqdan keçirilməsi beynəlxalq hüquqla qadağan olunmuşdur. [6] Bununla, potensial mənfi genetik dəyişikliklərin gələcək nəsillərə ötürülməsinin və yayılmasının qarşısı alınır. Lakin nəzərə almaq lazımdır ki, cinsi hüceyrələr orqanizmdən təcrid olunmayıb. Buna görə də onlara somatik hüceyrələrin gen terapiyası zamanı genetik materialın vektorlarının təsir etmə ehtimalı qalır.

Gen terapiyası sahəsində kliniki sınaqların keçirilməsinə icazə üçün aşağıdakı şərtlər yerinə yetirilməlidir:

1. Heyvanlar üzərində sınaqlar zamanı sübut etmək lazımdır ki, lazımi gen uyğun nüvə-hüceyrələrə köçürülə bilər və burada kifayət qədər uzun müddət aktiv funksiyaya malik ola bilər;

2. Əmin olmaq lazımdır ki, yeni mühitə köçürülən gen effektivliyini saxlayacaq;

3. Köçürülən genin orqanizmdə mənfi nəticələr doğurmayacağına tam zəmanət verilməlidir.

Genetik fəaliyyətin beynəlxalq qanunvericiliklə tənzimlənməsindən danışdıqda, qeyd etməliyik ki, son onillikdə genetika sahəsində elmi tədqiqatların etik və hüquqi cəhətdən tənzimlənməsinin və genetik biliklərin tətbiqinin təkmilləşdirilməsinin vacibliyini nəzərə alaraq bir çox beynəlxalq və milli təşkilatlar müvafiq mənəvi və hüquqi normalar hazırlayırlar. Bununla bağlı olaraq, bir sıra beynəlxalq sənədləri vurğulamaq lazımdır: Ümumdünya Səhiyyə Təşkilatının - “ÜST insan genetikası proqramı”, Avropa Şurasının 1997-ci ildə qəbul etdiyi “İnsan hüquqları və biotibb haqqında” Oviedo Konvensiyasının müvafiq bölmləri, Beynəlxalq təşkilatın insan genomu üzrə tövsiyələri; Ümumdünya Səhiyyə Təşkilatının 1992-ci il Bəyannaməsi; UNESCO tərəfindən 1997-ci ildə qəbul olunmuş “İnsan genomu haqqında” Bəyannamə. [7]

Bu beynəlxalq sənədlərin hamısını ümumi bir fikir birləşdirir:

• tibbi-genetik yardım hər bir insanın dövlət tərəfindən müvafiq şəkildə zəmanət altına alınmış hüququdur.

- genetik məlumatın məxfiliyini təmin etmək zərurəti
- hər bir vətəndaşın şəxsi seçim azadlığını təmin etmək zərurəti
- fiziki və əqli məhdudiyyətli şəxslərin müdafiəsini təmin etmək zərurəti
- genetik məlumat vətəndaşların irqi, etnik, iqtisadi, siyasi və ya digər ayrı-seçkiliyi üçün əsas ola bilməməsi.

Beynəlxalq sənədlərdən ilk və ən vacib hüquqi sənəd Nobel mükafatı laureatı, gen mühəndisliyi və DNT sahəsində etik məsələlərin həllində öz töhfələrini verən dünya şöhrətli alim, amerikalı Pol Berq tərəfindən Azilomarda, Kaliforniya ştatında dünyanın məşhur mütəxəssislərinin iştirakı ilə təşkil edilib 1975-ci ildə molekulyar genetika sahəsində keçirilən konfransın rəyləri əsasında formalaşdırılmışdır. [8]

Bu konfransda ilk dəfə olaraq gen mühəndisliyi fəaliyyətində təhlükə dərəcələrinin təsnifatı, qadağan olunan eksperimentlərin siyahısı tərtib olunmuş, həmçinin bu sahədə hüquqi nəzarətin qanunvericiliklə tənzimlənməsinin zəruri-

liyi qeyd edilmişdir. Hazırda bu sahədə ən vacib hüquqi sənədlər aşağıdakılardır:

- 1997-ci ildə UNESCO-nun Baş Assambleyası tərəfindən qəbul edilmiş “İnsan genomu və İnsan Hüquqları haqqında Ümumi Bəyannamə”. Bu biologiya sahəsində ilk ümumhüquqi aktdır.

- Avropa Şurasının Biotibb və İnsan Hüquqları haqqında Oviedo Konvensiyası 1996–1997, burada insan genomuna VI fəslin 11-14-cü maddələri həsr olunmuşdur. Daha sonra Avropa Şurası Nazirlər Komitəsi tərəfindən qəbul edilmiş əlavə Protokol insan klonlaşdırılmasını daqadağan etmişdir.

UNESCO-nun “İnsan genomu və İnsan Hüquqları haqqında Ümumi Bəyannamə” bildirir ki, “insan genomu insan nəslinin bütün nümayəndələrinin dəyərli mənbəyi olaraq, insanın ayrılmaz hissəsi olan ləyaqətin və müxtəlifliyinin əsasında durur. “İnsan genomu - bəşəriyyətin sərvətidir” (maddə 1). Növbəti maddəsində qeyd olunur” a) Hər bir insan genetik xüsusiyyətlərindən asılı olmayaraq, onun ləyaqətə və hüquqlarına hörmət edilməsi hüququna malikdir. b) Bu cür ləyaqət qətiyyətlə deməyə imkan verir ki, hər bir insanın şəxsiyyəti onun genetik xüsusiyyətləri ilə eyniləşdirilməməli və insanın təkrarolunmazlığı və unikallığına hörmətlə yanaşılmalıdır”. [9]

Avropa Şurasının 1997-ci ildə qəbul etdiyi “İnsan hüquqları və biotibb haqqında” Oviedo Konvensiyası vurğulayır ki, “ayrı-ayrı insanın maraqları və rifahı cəmiyyətin və ya elmin maraqları üzərində üstünlük təşkil edir” (maddə 2). [10]

Konvensiyanın VI fəslə “İnsan genomu” adlanır və aşağıda verilmiş maddələri ehtiva edir:

Maddə 11. Ayırı-seçkilik, diskriminasiyanın qadağan olunması

- İnsanın genetik irsinə görə hər hansı bir ayırı-seçkiliyin tətbiq olunması qadağandır.

Maddə 12. Proqnoz xarakterli genetik testlərin aparılması

- Genetik xəstəliyin olması və ya mövcudluğu üçün

Digər bir üsul, Klonlaşdırma - gen mühəndisliyinin texnologiyalarından biri sayılır. Klon - sözü ilk dəfə Herbert J. Vebber tərəfindən elmə gətirilmişdir, qədim yunan sözü “κλών” (klōn), “twig” olub, “budaq”, “gövdə” mənalarını verir və hər şeydən əvvəl bitkilər arasında istifadə olunaraq vegetativ çoxalmanı nəzərdə tuturdu. [11] Bildiyimiz kimi, əsrlərdi kənd təsərrüfatında qələm vasitəsilə klonlaşdırma həyata keçirilir.

Klonlaşdırma - necə aparılır? Canlı məxluqun cinsi hüceyrəsi götürülərək onun daxilindən genetik məlumatın böyük hissəsini özündə saxlayan nüvəsi (nucleolus) çıxarılır və daha sonra onun yerinə, cinsi olmayan somatik hüceyrənin nüvəsi köçürülür. Klonlaşdırılan orqanizmin bütün somatik hüceyrələri özündə bütöv genetik məlumatı saxlayır. Daha sonra texniki təsir etmə vasitələri ilə (elektrik ötürmə) yeni nüvəli hüceyrənin qametə çevrilməsi baş verir. Süni yolla yaradılmış həmin bu ziqotun ana bətninə köçürülməsi nəticəsində isə, canlı orqanizmin yaradılması baş verir və o KLON adlandırılır. Bu hüceyrə -ziqota

özündə yalnız ona köçürülmüş nüvənin genetik materialını daşıyır. Tarixə nəzər salsaq, qeyd etməliyi ki, hələ 1952-ci ildə onurğa sütunluların ilk klonlaşdırılması aparılmışdır. 1996-cı ildə Kit Kembell və Yanq Uilmut süd vəzisi toxumasından alınan donor nüvəsindən istifadə etməklə klonlaşdırılmış canlı heyvan, “Dolli” adlandırılan dişi quzu klonunu yaradır. [12, s.1-3] Bununla da, fenotipi öz donorları ilə uyğunluq təşkil edən dişi quzu əmələ gəlir. “Dolli” inkişaf etmiş məməlinin somatik toxumaları vasitəsilə əldə edilən ilk klonal heyvandır. 2002-ci ildə Texass ştatında klonlaşdırma vasitəsilə pişik yaradılmışdır.

Teoretik olaraq insanı da klonlaşdırmaq olar. Bunun üçün qadından yumurtahüceyrə götürülür və artıq deyildiyi kimi, onun daxilindən nüvə çıxarılaraq əvəzinə qadının somatik hüceyrənin nüvəsi yerləşdirilir. Yaranan qamet bölündükdən sonra, ana bətninə yerləşdirilir və 9 aydan sonra nəticədə qadın özünü dünyaya gətirmiş olur, yəni öz kopyasını, klonunu. Bu zaman doğulacaq uşağın cinsini də seçmək olur. Qeyd etmək lazımdır ki, embrionların parçalanması yaranacaq klonun tamamilə identik olaraq oxşarını təkrarlamasını təmin etmir. [13, s.42] Lakin bu məsələnin etik və hüquqi problemləri göründüyündən daha dərinidir. Klonlaşdırmadan danışanda ilk olaraq onun növlərini ayırmaq lazımdır.

İnsanın reproduktiv klonlaşdırılması

Bu zaman klonlaşdırma haqlı olaraq cəmiyyətin qınağına və etirazına səbəb olur, çünki yaradılan klonun təbii yolla yaradılan insandan fərqi olmur, o da ölkənin vətəndaşı kimi, normal şəxs hesab edilə bilər. Lakin bu təqdirdə bəzi etik və ən əsası hüquqi məsələlər ortaya çıxır. Bunlardan: klon olan insanın hüquq və azadlıqları varmı? Digər tərəfdən, bu insan onun yaradıldığı “oxşarı” kimi, eyni vətəndaş hüquqlarına malikdirmi? Klonun hüquqi qəyyumları, valideynləri kimlərdir? Klonun gələcəkdə fizioloji olaraq hansısa şəxsə eynisi ilə oxşamasının gələcəkdə onun daxili mənəvi aləminə nə dərəcədə ziyan vuracağına kim cavabdeh olacaq? Klondan (uşaq yaradılmadan əvvəl) oxşar yaradılması ilə bağlı əvvəlcədən razılıq alınımı? Deyə bilərsiniz ki, insanın da təbii yolla yaradılmasından sonra onun ata və ya ananın bənzəri olmasını doğulan insan gələcəkdə valideynlərdən soruşmur, bunu təbii qəbul edir. Lakin burada böyük bir hüquqi dilemma, kazus ortaya çıxır, klonun valideyni olmadığından və onun həyatına süni laboratoriyada qərar verildiyindən, adıçəkilən məsələ ikincisindən xeyli fərqlənir.

İnsanın terapevtik klonlaşdırılması

Bu zaman yaradılan embrionun 14 gün ərzində fizioloji inkişafının dayanandırılması nəzərdə tutulur. Daha sonra embrion özü kök hüceyrələrin alınması üçün istifadə olunur. Lakin burada da etik və hüquqi məsələlər ortaya çıxır, əgər təbii yolla yaradılmış embrionun istənmədiyi üçün öldürülməsi abortların təsnifatı zamanı insan öldürməyinə bərabər tutulursa, deməli əvvəlcədən gələcəkdə öldürülməsi nəzərdə tutulan embrionun yaradılmasına nə ad vermək olar? Digər tərəfdən, tibbin inkişafı və gələcəkdə insan həyatlarının xilas olunması

məqsədilə terapevtik klonlaşdırılma çox faydalıdır. Qeyd etmək lazımdır ki, terapevtik klonlaşdırma vasitəsilə insan bədəninin orqanlarının yaradılması da mümkündür. ÜST öz növbəsində, bu cür tədqiqatların aparılması və bu sahənin inkişaf etdirilməsini dəstəkləyir.

Dünyada klonlaşdırmaya münasibət haqqında danışanda qeyd etməliyəm ki, 2015-ci il üçün 70 ölkə qanunvericiliklə İnsanın reproduktiv klonlaşdırılmasını qadağan ediblər. Lakin o da faktıdır ki, bəzi ölkələrdə gizli olaraq bu sahədə insan üzərində təcrübələr aparılır. Məsələn, Cənubi Koreyada isə, rəsmi olaraq itin klonlaşdırılması icazəlidir. Belə ki, çox bahalı prosedur sayılan bu tibbi fəaliyyət nəticəsində varlı insanlar itirdikləri sevimli heyvanlarının klonlarını yarada bilirlər. Lakin sahiblər əvvəlcədən məlumatlandırılırlar ki, yaradılacaq it yalnız surəti, fizioloji olaraq əvvəlki heyvana bənzəyəcəkdir, davranış və digər xüsusiyyətlər isə tam fərqli olacaqdır. Qeyd etmək lazımdır ki, bu prosedur başlamadan hüquqi dəstəyini əldə edir. Böyük Britaniyada İnsanın terapevtik klonlaşdırılması icazəlidir və embrionun burada böyüdülməsi 14 gün deyil, 12 həftə ərzində nəzərdə tutulur. ABŞ-da da İnsanın terapevtik klonlaşdırılmasına məhdudiyyət yoxdur.

Klonlaşdırma da öz növbəsində, beynəlxalq qanunvericilik normaları ilə tənzimlənir. Bunun qadağasını müəyyən edən yeganə beynəlxalq akt "Biologiya və tibbin nailiyyətlərinin tətbiqi ilə əlaqədar İnsanın hüquq və ləyaqətinin müdafiəsi haqqında Oviedo Konvensiyası: İnsan hüquqları və biotibb haqqında Konvensiya"sının "İnsan Genomu" adlı IV Fəslinə Avropa Şurası insanların klonlaşdırılmasını qadağan edilməsi haqqında əlavə olaraq Protokol qəbul etmişdir. 1 mart 2001-ci il tarixində 5 ölkə tərəfindən ratifikasiya olunduqdan sonra bu Protokol qüvvəyə minmişdir. İnsan hüquqları haqqında Konvensiyaya və insan klonlamasının qadağan edilməsi haqqında biotibb haqqında əlavə Protokol bu sahədə işlənilib hazırlanmış ilk və yeganə məcburi qüvvəyə malik beynəlxalq hüquqi sənəddir. Protokolun

Maddə 1 - "başqa insana, canlılara və ya ölümlərə genetik cəhətdən eyni olan insanın yaradılmasına yönəldilmiş hər hansı bir müdaxilə"ni qadağan edir.

Maddə 2 - bu qadağadan azad olunmanı istisna edən halları göstərir (məsələn, ictimai təhlükəsizlik, cinayətkarlığın qarşısının alınması, əhalinin sağlamlığının qorunması və ya digər şəxslərin hüquq və azadlıqlarının qorunması). Bu mütləq qadağalar insana azadlıq və unikalıq bəxş edən onun təbii və fərqli olma imkanlarını, insanın şəxsiyyətini və ləyaqətini müdafiə etmək məqsədilə tətbiq olunur. Protokolun əhatə dairəsi yalnız insanların klonlaşdırılmasına aiddir. Buna görə də, Protokol tədqiqat məqsədilə hüceyrə və toxumaların klonlamasının və tibbdə bu texnikadan istifadə olunmasının etik mümkünlüyünü şərh etmək niyyətində deyil. Nəhayət, Protokol "insan" termininin tətbiq sahəsini müəyyən etmək hüququnu hər bir dövlətin və onun daxili qanunlarının öhdəliyinə buraxır. [14]

Genetik pasportlaşma və onun etik və hüquqi aspektlərindən danışdıqda, qeyd etməliyəm ki, Genetik passport- vətəndaşlar arasında insanı digərlərindən fərqləndirən individual genetik xüsusiyyətləri haqqında informasiyadır. Genetik

passport genetik daktiloskopiyanın (və ya DNT-daktiloskopiya) nəticəsidir. Bu növ passport məhkəmə-tibbi passport adlandırıla bilər, çünki buna görə insanın DNT-nin nükleotidlərinin unikal ardıcılığı müəyyən edilir və bu da öz növbəsində, zəruri hallarda insanı identifikasiya etməyə imkan yaradır (cinayətlərin araşdırılması, atalığın müəyyən edilməsi, insan qalıqların aidiyyətinin təyin edilməsi və s.). Bundan başqa, genetik passport insan genomunun biomaterial vasitəsilə (tüpürcək və qan) profiləşdirilməsidir. Əhalinin genetik profilinin formalaşdırılması məqsədinə nail olmaq üçün hər bir genomda ən azı 300 min göstəricinin analizi aparılmalıdır. Genetik passport proqnozlaşdırma, profilaktika və xəstəliklərin qarşısının alınması və gələcəkdə tibbi müalicənin individual olaraq seçilməsinin - farmakogenetikanın inkişafını formalaşdıran biotibbin əsasını təşkil edəcəkdir. Bioetik baxımdan genetik materialın donorluğunun "qızıl standartı" (bunsuz isə genetik pasportun yaradılması mümkün deyil) - könüllü məlumatlandırılmış razılıqdır.

"Könüllülük" dedikdə razılığın şüurlu, sərbəst, müstəqil və məcburiyyətsiz verilməsi başa düşülür. "Məlumatlılıq" isə o deməkdir ki, vətəndaş həkim və ya təşkilatçılar tərəfindən təqdim edilmiş biotibbi eksperiment əsasında anlaşılan formada razılıq subyektinə təqdim edilmiş etibarlı və detallı məlumata əsaslanaraq şüurlu şəkildə razılıq verir". [15, s.85-87]

Genetik materialı saxlamaq üçün biobanka vermək barədə ətraflı məlumat vətəndaşın müstəqil qərar qəbul etməsinə kömək etməli və kliniki və o, biomaterial həmçinin elmi tədqiqatların istifadəsi üçün istifadə olunmasına da icazə - verməlidir. Genetik markerlərin analizinə əsaslanan diaqnostik metodlardan istifadə, insanda özünü biruzə verməyən patologiyaların və xəstəliklərin erkən diaqnostikasını həyata keçirməyə və vaxtında adekvat terapiyanı təyin etməyə imkan yaradır. Dərman müalicəsinin təsirinin olub-olmaması, əsasən, xəstənin fərdi genetik xüsusiyyətlərindən asılıdır. Genodiyagnostika sayəsində preparatların seçilməsi və onların dozasının müəyyən edilməsinə sərf edilən vaxt bir neçə dəfə azaltmaq mümkündür. Bundan başqa, daha effektiv müalicə sxemləri təyin etmək, həmçinin müalicə ilə bağlı ağırlaşmaların sayını azaltmaq imkanı yaranır. Beləliklə, genetik pasportun yaradılması insanın müalicəsinə fərdi yanaşma əldə etməyə imkan verəcəkdir. Lakin şəxsi və xüsusilə tibbi məlumatın əldə edilməsi zamanı əsas risk - şəxsi məlumatların qorunmasıdır. Belə ki, məsələnin etik tərəfi məlumatların konfidensial və hərtərəfli qorunmasını tələb edir. UNESCO-nun 1997-ci il "İnsan Genomu və İnsan Hüquqları haqqında Bəyannamə"sində deyilir: "Hər kəsin genetik keyfiyyətlərdən asılı olmayaraq ləyaqət və hüquqlarına hörmət edilməlidir; insanın mahiyyəti onun genetik keyfiyyətlərinə görə qiymətləndirilə bilməz, nadirlik və müxtəlifliyə hörmət edilməlidir." [16]

Məsələnin başqa etik aspekti isə, genetik pasportların istifadəsi yenidən yevgenik münasibətlərə aparıb çıxara bilməsidir. Çünki dövlət genetik problemləri olan insanların müəyyən tələblər çərçivəsində yaşayıb fəaliyyət göstərməsini, məsələn, uşaq sahibi olub-olmamasını və s. müəyyən edəcək. Bu da insan hüquqlarının pozulmasına, konfidensiallığın və şəxsi həyat məlumatlarının po-

zulmasına gətirib çıxarır. Lakin onu da qeyd etməliyik ki, genetik passportların tətbiqinin müsbət tərəfləri də çoxdur. İddia olunur ki, dövlətlər passportların tətbiqi ilə öz bioloji təhlükəsizliyini də qorumuş olurlar. Belə ki, irsi qan xəstəlikləri çox yayılmış ölkələr bunun vasitəsilə xəstəliyin daima artmasının qarşısını ala bilirlər. Məsələn, Talassemiya xəstəliyi Aralıq dənizi sahillərində (Azərbaycan da xəstəliyin yayılması seqmenti genişdir) çox yayılmışdır. Ona görə də, Kipr dövləti bu xəstəliyə düçar olmuş vətəndaşlarının genetik passportlaşdırılmasını həyata keçirmişdir. Əldə edilən geniş məlumat vasitəsilə xəstə olanlar arasında nikah münasibətlərinin qurulmasının qarşısı alınmağa başlamış, prenatal diaqnostika təkmilləşdirilmiş və zəruri halda hamiləliklərin suni dayandırılması istifadə olunmuşdur. Nəticədə, Kiprdə homoziqot talassemiya xəstəliyi halları demək olar ki, sıfıra endirilmişdir. Göründüyü kimi, dövlət tərəfindən genetik pasportlaşmaya hüquqi dəstək verildikdə sonra əhəlinin və genofondun bioloji təhlükəsizliyin qorunması sahəsində müsbət nəticələr əldə edilmişdir.

İstinadlar:

1. Huntington's Disease: Hope Through Research. NIH National Institute on Neurological Disorders and Stroke/ <https://www.ninds.nih.gov/disorders/patient-caregiver-education/hope-through-research/huntingtons-disease-hope-through>
2. Мутации генов BRCA1 и BRCA2/ http://www.cancergenome.ru/mutations/BRCA1_2/
3. World Health Organization Proposed International Guidelines on Ethical Issues in Medical Genetics and Genetic Services Geneva: World Health Organization; 1998, /<http://www.who.int/ncd/hgn/hgnethic.htm/> (Version current at December 11, 2002)
4. World Health Organization Proposed International Guidelines on Ethical Issues in Medical Genetics and Genetic Services Geneva: World Health Organization; 1998, /<http://www.who.int/ncd/hgn/hgnethic.htm/> (Version current at December 11, 2002)
5. "Biologiya və tibbin nailiyyətlərinin tətbiqi ilə əlaqədar İnsanın hüquq və ləyaqətinin müdafiəsi haqqında Oviedo Konvensiyası: İnsan hüquqları və biotibb haqqında Konvensiya"/ Avropa Şurası/ 1997
6. "Biologiya və tibbin nailiyyətlərinin tətbiqi ilə əlaqədar İnsanın hüquq və ləyaqətinin müdafiəsi haqqında Oviedo Konvensiyası: İnsan hüquqları və biotibb haqqında Konvensiya"/ Avropa Şurası/ 1997, məd. 13
7. "İnsan genomu və İnsan Hüquqları haqqında Ümumi Bəyannamə". UNESCO-nun Baş Assambleyası. 1997
8. "Summary Statement of the Asilomar Conference on Recombinant DNA Molecules". Paul Berg, David Baltimore, Sydney Brenner, Richard O. Roblin III, and Maxine F. Singer. Proc. Natl. Acad. Sci. Vol. 72, No. 6, pp. 1981-1984, (June 1975): 1981.
9. "İnsan genomu və İnsan Hüquqları haqqında Ümumi Bəyannamə". UNESCO-nun Baş Assambleyası. 1997
10. "Biologiya və tibbin nailiyyətlərinin tətbiqi ilə əlaqədar İnsanın hüquq və ləyaqətinin müdafiəsi haqqında Oviedo Konvensiyası: İnsan hüquqları və biotibb haqqında Konvensiya"/ Avropa Şurası/ 1997
11. Laws of Botanical Nomenclature adopted by the International Botanical Congress held at Paris in August 1867; together with an Historical Introduction and Commentary by Alphonse de Candolle, translated from the French. translated by H.A. Weddell. A.de Candolle, London: L. Reeve and Co, 1868.

12. Cloning After Dolly. Cellular Reprogramming. Wilmut, I., and Taylor, J., 20(1), 2018.

13. Principles of Cloning. J.Cibelli, R. Lanza, K. H. S. Campbell, M. D. West, Academic Press, 2002.

14. Additional Protocol to the Convention for the Protection of Human Rights and Dignity of the Human Being with regard to the Application of Biology and Medicine, on the Prohibition of Cloning Human Beings, 1998.

15. Информированное согласие на получение и использование клеточного материала человека: нормативно-правовое и этическое регулирование/Российский Кардиологический Журнал, 23 (12), 2018.

16. İnsan Genomu və İnsan Hüquqları haqqında Bəyannamə. UNESCO, 29-cu sessiya, 11 noyabr 1997-ci il.

МЕТОДЫ, ЭТИЧЕСКИЕ И ПРАВОВЫЕ АСПЕКТЫ ГЕНЕТИЧЕСКОЙ ДИАГНОСТИКИ И ЛЕЧЕНИЯ

Парвина Исмаилова*

Резюме

В статье показано, что многие методы медицинской генетики используются в современной медицине. Генеалогический анализ, тестирование, редактирование, скрининг, генетическая терапия, клонирование и генетическое скрещивание не являются общепринятыми в обществе. Таким образом, проведение таких процессов напрямую влияет на население и генофонд государств и людей. Применение каждого из этих методов приводит к возникновению морально-этических и правовых проблем. В качестве причины, по которой другие правовые дилеммы остаются открытыми, упоминается регулирование лишь части вопросов международным законодательством.

Ключевые слова: генетика, генетический скрининг, генная инженерия, Овьедская конвенция, права человека, клонирование.

METHODS, ETHICAL AND LEGAL ASPECTS OF GENETIC DIAGNOSTICS AND TREATMENT

Parvina Ismayilova**

Abstract

The article shows that many methods of medical genetics are used in modern medicine. Genealogical analysis, testing, editing, screening, genetic therapy, cloning, and genetic cross-breeding are not universally accepted in society. Thus, carrying out such processes directly affects the population and gene pool of states and people. The application of each of these methods leads to the creation of moral-ethical and legal problems. The regulation of only a part of the issues by international legislation is mentioned as the reason why other legal dilemmas remain open.

Keywords: genetics, genetic screening, genetic engineering, Oviedo convention, human rights, cloning.

* докторант Бакинского государственного университета

** Ph.D Candidate, Baku State University

BEYNƏLXALQ ÜMUMİ HÜQUQ

НЕКОТОРЫЕ ПРАВОВЫЕ ВОПРОСЫ ДЕОККУПАЦИИ ТЕРРИТОРИЙ АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ РЕСПУБЛИКИ

Тургай Гусейнов*

Резюме

В статье рассматриваются вопросы ответственности за обеспечение прав человека вследствие деокупации азербайджанских территорий, находившихся под армянской оккупацией. Анализируются правовые основы ответственности за реализацию положений Европейской Конвенции о защите прав человека и основных свобод 1950 года в свете совместного трехстороннего Заявления от 9/10 ноября 2020 года. Определяются зоны ответственности сторон Заявления и обосновывается позиция автора касательно правовых оснований для обращения в Европейский суд по правам человека. Исследуются перспективы послевоенного миростроительства.

Ключевые слова: *Азербайджан, Армения, Карабах, оккупация, Российская Федерация, Европейский суд по правам человека, НКАО*

Вследствие 44 дневной (27.09.2020-09.11.2020) военной операции Вооруженных сил Азербайджанской Республики были освобождены находившиеся под оккупацией, осуществляемой Республикой Армения, территорий Азербайджанской Республики, охватывающие (в части или в целом) 10 административных районов Азербайджанской Республики (Агdamский (часть), Физулинский (часть), Джебраильский, Зенгиланский, Лачинский, Ходжавендский, Ходжалинский, Шушинский, Кельбеджарский и Тертерский (часть)). Хотелось рассмотреть правовые последствия освобождения оккупированных территорий с точки зрения обеспечения защиты прав человека.

Как известно, Азербайджанская Республика из-за оккупации Арменией части территории при присоединении к международным соглашениям, направленным на защиту прав человека, делала соответствующую оговорку (или заявления) о невозможности выполнения обязательств по обеспечению прав человека на этих территориях. Так, при присоединении Азербайджанской Республики к Европейской конвенции о защите прав человека и основных свобод 1950 года (и Протоколам к ней) было сделано три оговорки/reservations (к ст.ст. 5, 6, 10 ЕКПЧ) и заявление/declaration. Заявление было о том, что АР «не способна гарантировать применение положений Конвенции на территориях, оккупированных Республикой Армения, пока эти территории не будут освобождены от такой оккупации (схе-

* доктор юридических наук, доцент кафедры международного частного права и европейского права Бакинского государственного университета

матическая карта оккупированных территорий Республики Азербайджан прилагается)”. [1]

Естественно, изменение ситуации в связи с деоккупацией на фоне сделанного заявления не освобождает Армению от ответственности за совершенные в период оккупации нарушения прав человека, закрепленные в ЕКПЧ. Это может касаться как нарушений, совершенных во время оккупации, так и носящих длящихся характер. Ответственность Армении за обеспечение прав человека в период оккупации была подтверждена решениями международных институций (Совета Безопасности ООН, Европейского суда по правам человека (дело Чыраговых и др. против Армении [2]) и др.), как государства, осуществляющего юрисдикционный контроль на оккупированных азербайджанских территориях.

Сегодня несколько проблемным выглядит вопрос обеспечения прав человека и выполнения Азербайджанской Республикой обязательств, вытекающих непосредственно из указанной Конвенции, на азербайджанских территориях, находящихся исходя из положений Трехстороннего (Азербайджан, Россия и Армения) Заявления [3] от 9/10 ноября 2020 года (далее - Заявление) в зоне контроля российских “миротворцев”¹.

На повестке дня вопрос о том, кто же осуществляет эффективное управление территориями, в пределах периметра зоны ответственности российских вооруженных сил, что позволит определить реальную сторону ответственности за обеспечение прав человека в период их нахождения там. Забегая вперед, уместно заметить, что сегодня эффективное управление на части принадлежащих Азербайджанской Республике территориях (в соответствии с административным делением Азербайджанской Республики эти территории входят в состав Тертерского, Кельбаджарского, Ходжалинского, Лачинского и Ходжаведского районов) пока осуществляется как со стороны России, в лице миротворцев², так и Арменией, в части финансирования [4] и обеспечения организация публичного управления. Так, только решением от 25 ноября 2021 года Правительство Армении приняло решение выделить средства населению «Нагорного Карабаха» на покрытие расходов на электроэнергию, газоснабжение и коммуникацию за декабрь

¹ Под «миротворцами» в установившемся традиционном смысле этого слова обычно понимают контингенты ВС государств-членов универсальных или региональных международных организаций, предоставленных соответствующими государствами-членами таким организациям для осуществления миссий на основе соответствующего решения организации, которым определяются задачи, мандат, сроки операции/миссии.

² В Трехстороннем заявлении указано, что контингент ВС РФ располагается на линии соприкосновения между сторонами конфликта. Там нет указания на какие-либо иные полномочия по осуществлению контроля над территорией или управлению территорией. По этой причине контроль все же осуществляет скорее всего Армения через свои вооруженные силы и подконтрольную ей «местную администрацию». Может, не в такой степени как раньше, но тем не менее.

2021 года, а также на финансирование зарплат, пособий, пенсий, расходов на здравоохранение за декабрь текущего года предоставляется очередная сумма в размере 13 млрд 533 млн драмов. В целом за 2021 год уже выделено 199 млрд. драмов. [5] Факт финансирования «Нагорного Карабаха» нашел отражение и в отчете Международного Валютного Фонда (IMF Country Report No. 19/134). [6] Буквально в феврале 2022 года Правительство Армении утвердило Программу по поддержки в том числе и жителей Карабаха, предусматривающей предоставление льготных кредитов для приобретения жилья.

Как следует из пункта 3 Заявления вдоль линии соприкосновения в Нагорном Карабахе и вдоль Лачинского коридора разворачивается миротворческий контингент Российской Федерации. В тоже время Лачинский коридор (шириной 5 км), который будет обеспечивать связь Нагорного Карабаха с Арменией и при этом не будет затрагивать город Шушу, остаётся под контролем миротворческого контингента Российской Федерации.

Миротворческий контингент Российской Федерации, как известно, должен был разворачиваться параллельно с выводом армянских вооруженных сил. Реальная ситуация свидетельствует о факте продолжения присутствия армянских вооруженных формирований на этих территориях, что является грубейшим нарушением Арменией принятых на себя обязательств согласно Заявлению.

В соответствии с Заявлением, миротворческий контингент РФ должен был разворачиваться на территории Азербайджана на линии разграничения территории, где продолжают проживать лица армянской национальности. Важно заметить, что указанная территория хоть и называется в Заявлении «Нагорным Карабахом», такой административно-территориальной единицы в Азербайджанской Республике не существует. Уместно сделать небольшой экскурс в историю данного региона Азербайджана. Как известно, данная территория под названием «Нагорно-Карабахская Автономная Область» (НКАО) была в составе Азербайджанской ССР и в преддверии развала СССР подверглась незаконным (антиконституционным на тот период) нападкам со стороны Армении. Так, 20 февраля 1988 года решением Совета народных депутатов НКАО представил документ «О ходатайстве перед Верховными Советами Азербайджанской ССР и Армянской ССР о передаче НКАО из состава Азербайджанской ССР в состав Армянской ССР». Данное ходатайство 15 июня 1988 года было в разрез с действующим на тот момент советским законодательством одобрено Верховным Советом Армянской ССР. Наоборот, 17 июня 1988 года Постановлением Верховного Совета Азербайджанской ССР «О ходатайстве депутатов Совета народных депутатов Нагорно-Карабахской автономной области о передаче НКАО из состава Азербайджанской ССР в состав Армянской ССР», данное ходатайство не было одобрено и признано неприемлемым. Поскольку в соответствии со статьей 78 Конституции СССР территория

союзной республики не могла быть изменена без ее согласия. Несмотря на это Армянская ССР также принимала активное участие в попытках законодательно оформить отторжение НКАО от Азербайджанской ССР. В этой связи высший орган государственной власти Армянской ССР - Верховный Совет - принял целый ряд антиконституционных решений, наиболее известным из которых является постановление «О воссоединении Армянской ССР и Нагорного Карабаха» от 1 декабря 1989 года. Этим документом предусматривалось принятие всех необходимых мер по осуществлению реального слияния политических, экономических и культурных структур Армянской ССР и Нагорного Карабаха в единую государственно-политическую систему. [7]

Однако 10 января 1990 года было принято Постановление Президиума Верховного Совета СССР от «О несоответствии Конституции СССР актов по Нагорному Карабаху, принятых Верховным Советом Армянской ССР 1 декабря 1989 г. и 9 января 1990 г.». Несмотря на это 2 сентября 1991 года провозглашением «Нагорно-Карабахской Республики» и объявлением этого образования «независимым государством» по результатам проведенного 10 декабря незаконного «референдума» была предпринята очередная попытка узаконить отделение НКАО от Азербайджана.

Впоследствии Законом Азербайджанской Республики от 26 ноября 1991 года административно-территориальная единица «Нагорно-Карабахская Автономная Область» была упразднена. Согласно этому закону, Постановление ЦИК Азербайджана «Об образовании Нагорно-Карабахской автономной области» от 7 июля 1923 года и Закон Азербайджанской ССР «О Нагорно-Карабахской автономной области» от 16 июня 1981 были отменены, города Степанакерт, Мардакерт и Мартуни соответственно возвращены исторические названия Ханкенди, Агдара и Ходжавенд, Мардакертский район был переименован в Агдаринский район, Мартунинский район в Ходжавендский районы, Аскеранский и Гадрутский районы были упразднены, был создан Ходжалинский район с центром в городе Ходжалы. Созданная и упраздненная территория Аскеранского района была передана Ходжалинскому району, а территория Гадрутского района - Ходжавендскому району. Города Ханкенди и Шуша включены в список республиканских городов, Агдаринский, Ходжавендский, Ходжалинский и Шушинский районы включены в список республиканских районов.

Далее Постановлением Милли Меджлиса Азербайджанской Республики № 327 от 13 октября 1992 года «О частичных изменениях в административно-территориальном делении Азербайджанской Республики» Агдаринский район был упразднен, а его территория была разделена между Тертерским, Кельбаджарским и Агдамским районами.

Уместно отметить, что Азербайджанская Республика была принята в Организацию Объединённых Наций 2 марта 1992 года (Резолюция Генеральной Ассамблеи ООН A/RES/46/230) в пределах административных

границ Азербайджанской Советской Социалистической Республики. Подтверждением данного факта является информация на сайте ООН (<http://data.un.org/en/iso/az.html>), подтверждающего площадь территории республики в 86600 кв.км. То же самое произошло с Арменией (территория Армянской ССР - 29743 кв.км). В таком же формате происходило признание Азербайджанской Республики со стороны государств и международных организаций, подтверждающих нерушимость ее границ и территориальную целостность. Тогда как оккупированные Арменией территории Азербайджанской Республики (около 20000 кв.км) составляли более половины площади ее территории.

Следовательно, российские миротворцы должны осуществлять миротворческие функции по периметру линии соприкосновения, проходящего по территории Тертерского, Кельбаджарского, Агдамского, Ходжавенского, Шушинского, Лачинского и Ходжалинского районов.

Важно также заметить, что в целях повышения эффективности контроля за выполнением Сторонами конфликта договоренностей согласно пункту 5 Заявления разворачивается миротворческий центр по контролю за прекращением огня.

Подписание трехстороннего заявления завершило широкомасштабное военное столкновение между Арменией и Азербайджаном. Хотя на определенных участках армяно-азербайджанской границы напряженная обстановка сохраняется, что актуализирует необходимость скорейшего юридического оформления процесса делимитации и демаркации государственных границ.

В части обеспечения и защиты прав человека наиболее уязвимым участком остается, как было отмечено выше, части территории Тертерского, Кельбаджарского, Агдамского, Ходжавенского, Ходжалинского, Шушинского районов и города Ханкенди де-факто остающихся вне юрисдикции Азербайджанской Республики. Сложившаяся ситуация требует особого подхода к правовой оценке возможных фактов нарушения и, как следствие, защиты прав человека.

Данные факты на указанных территориях до восстановления де-факто юрисдикции Азербайджанской Республики могут выражаться:

- в продолжающемся нарушении прав азербайджанских вынужденных переселенцев с указанных территорий;
- в нарушении прав лиц, проживающих на этих территориях, как со стороны российских миротворцев, так и псевдо «официальных институций» (правоохранительные органы, суды и т.д.);
- в нарушении прав российских миротворцев.

Обеспечение прав человека в подобных ситуациях, например, в фокусе статьи 1 Конвенции о защите прав человека и основных свобод 1950 г. (Высокие договаривающиеся Стороны обеспечивают каждому, находящемуся под их юрисдикцией, права и свободы, определенные в разделе I нас-

тоящей Конвенции.) требует их правовой оценки с точки зрения вопросов юрисдикции. Поскольку статья 1 Конвенции является ключевым положением для определения обязательств и последующей ответственности соответствующих государств-сторон.

В целях разрешения возможных конфликтных ситуаций и правовой оценки нарушений прав человека, хотелось бы вкратце остановиться на ряде решений международных судебных институций.

Так, касательно вопроса военного, политического и экономического влияния уместно отметить решение Европейского суда по правам человека по делу Илашку и другие против Молдовы и России (2004). Заявители, проживающие в Тирасполе (территория, находящаяся де-факто вне юрисдикции Молдовы), были осуждены «Верховным судом Приднестровья» за ведение антисоветской деятельности и незаконной борьбе против легитимного правительства Приднестровья, к различным срокам лишения свободы, а Илашку к смертной казни с конфискацией имущества. Заявители жаловались, в частности, на то, что суд, вынесший приговор, не имел на это юрисдикции. Суд отметил, что во время молдавского конфликта в 1991-1992 годах Четырнадцатая Армия бывшего СССР, дислоцировавшаяся в Приднестровье, сражалась на стороне и от имени сепаратистских сил Приднестровья. Кроме того, даже после подписания 21 июля 1992 года соглашения о прекращении огня, российские власти продолжали оказывать сепаратистскому режиму военную, политическую и экономическую поддержку. Передача заявителей российскими военными сепаратистскому режиму также могла повлечь ответственность России за последствия действий этого режима. Помимо этого, российская армия продолжала находиться на территории Молдовы. И до, и после 5 мая 1998 года, даты вступления Конвенции в силу в отношении России, Приднестровский регион оставался под эффективным управлением или, по крайней мере, под решающим влиянием России. В любом случае, этот регион существовал за счёт военной, экономической, финансовой и политической поддержки России. Следовательно, имела место продолжающаяся и не прерывная ответственность России за судьбу заявителей. Таким образом, заявители подпадали под юрисдикцию России, и она была ответственна за действия, которые обжаловали заявители.[8]

Касательно экстерриториальной юрисдикции государств-членов Европейской конвенции 1950 года Европейский суд по правам человека в деле Иванцок и другие против Молдовы и России (2011) решил, что даже после дела Илашку и другие и как минимум до освобождения заявителей в июне 2007 года, Россия продолжала поддерживать тесные отношения с «ПМР», предоставляя политическую, финансовую и экономическую поддержку сепаратистскому режиму. Россия по-прежнему не предпринимала никаких действий, чтобы не допустить нарушений Конвенции, которые якобы произошли после 8 июля 2004 года или для того, чтобы положить

конец ситуации, в которой оказались заявители по вине российских властей. Таким образом, заявители продолжали находиться под «юрисдикцией» России с точки зрения статьи 1 Конвенции (обязательство соблюдать права человека) до освобождения г-на Иванцова и г-на Попы, и, таким образом, Россия несёт ответственность за обжалуемые действия. [9] Кроме того, в данном деле ЕСПЧ использовал стандарт «эффективного контроля» для определения (экстратерриториальной) юрисдикции государства по ст. 1 ЕКПЧ, выработанный в деле Лоизиду против Турции 1995 г.

Важно заметить, что в течение предыдущих 30 лет жизнь на освобожденных территориях жизнь продолжалась. Этот процесс, естественно, требовал организации необходимой системы управления публичной власти и соответствующего обеспечения прав человека.

Следует согласиться с У.Маммадовым, что по общему правилу для центрального правительства и иных органов государства, принимаемые непризнанными образованиями акты не имеют юридической силы как незаконные и недействительные, а значит, не порождают правовых последствий. Однако это касается прежде всего актов публичного характера, т.е. регулирующих публично-правовые отношения. Исключение при этом могут составлять изданные незаконными и непризнанными образованиями акты, регулирующие частные вопросы (свидетельства о рождении, смерти, браке и т. д.). Такой вывод следует из консультативного заключения Международного суда ООН от 21 июня 1971 г. «Юридические последствия для государств, вызываемые продолжающимся присутствием Южной Африки в Намибии (ЮгоЗападная Африка) вопреки резолюции 276 (1970) Совета Безопасности». Несмотря на то что положения данного консультативного заключения относятся к непризнанной администрации государства, присутствующей на территории другого народа в нарушение международного права, представляется, что они *mutatis mutandis* применимы к структурам и «администрации» ОБГ. [10, с.45]

Естественно для распространения ответственности в связи с возможной юрисдикцией России важно определить правомочность миротворческого контингента на указанных выше территориях. Как следует из статьи 52 Устава ООН «Устав ни в коей мере не препятствует существованию региональных соглашений или органов для разрешения таких вопросов, относящихся к поддержанию международного мира и безопасности, которые являются подходящими для региональных действий, при условии, что такие соглашения или органы и их деятельность совместимы с Целями и Принципами Организации». Кроме того, «Члены Организации, заключившие такие соглашения или составляющие такие органы, должны приложить все свои усилия для достижения мирного разрешения местных споров при помощи таких региональных соглашений или таких региональных органов до передачи этих споров в Совет Безопасности». [11] Как видим Устав ООН в плане реализации миротворческих операций не

ограничивается только компетенцией ООН в этой сфере и допускает иные возможности, в том числе, иные возможности по достижению мира. Здесь немаловажно заметить, что в заявлении Председателя Совета Безопасности ООН от 29 декабря 1998 года (S/PRST/1998/38 - Maintenance of peace and security and post-conflict peacebuilding [12]) отмечается необходимость тесного сотрудничества и диалог между органами системы Организации Объединенных Наций, в частности, те, кто непосредственно занимается постконфликтной ситуацией миростроительства. Это также подчеркивает необходимость улучшить обмен информацией между всеми соответствующими участниками в сфере постконфликтного миростроительства. В этом контексте он с признательностью отмечает планы Генерального секретаря в отношении стратегических рамок для обеспечения повышенной согласованности и эффективности во всем диапазоне деятельности Организации Объединенных Наций в государствах, находящихся в кризисной ситуации и выходящих из нее. [13] Отсюда следует, что для инициирования привлечения России к ответственности за обеспечение прав человека важным условием является придание соответствующего статуса российским миротворцам на территории Азербайджана.

Возможно, в столь сложных ситуациях нельзя исключить различного рода эксцессы, связанные с нарушением прав человека, в том числе со стороны «миротворцев». В подобных случаях неопределенность стороны, осуществляющей контроль над территорией и следовательно несущей обязательства и ответственность за обеспечение прав человека, может породить юридические проблемы. В отсутствие правовой определенности статуса, отсутствие четкого прописанного мандата «миротворческого» контингента ВС РФ может возникнуть проблема возложения обязательств и присвоения ответственности привлечения РФ к ответственности случае нарушения прав человека «миротворцами». Между тем правовой вакуум в вопросе обеспечения защиты прав человека неприемлем.

Помимо этого, возможны случаи совершения преступлений как в отношении «миротворцев» со стороны местного гражданского населения, так и наоборот. В таких случаях могут возникнуть проблемы с осуществлением уголовной юрисдикции, порядком привлечения к уголовной ответственности виновных лиц, а также с процедурой выдачи (экстрадиции) лиц для уголовного преследования. Следовательно, заключение соглашения об определении статуса, мандата «миротворческого» контингента ВС РФ имеет важное значение. Несомненно, что правовое положение российских войск регулируются прежде всего нормами и принципами международного права, а представители военного контингента, временно находящиеся на территории Азербайджана, подчиняются его гражданской и уголовной юрисдикции.

Следовательно, соблюдение указанных условий может подтвердить экстерриториальную ответственность России в части обеспечения прав че-

ловека на подконтрольных ему территориях. Сегодня согласно Заявлению от 9/10 ноября 2020 года это Лачинский коридор и территория по периметру линии соприкосновения в Карабахе.

Что касается территорий Азербайджанской Республики вне мандата российский миротворцев, то в связи с продолжающейся военной, экономической, финансовой и политической поддержкой ответственность будет нести Армения.

Сноски:

1. <https://rm.coe.int/CoERMPublicCommonSearchServices/DisplayDCTMContent?documentId=09000016805abf20>
2. <file:///C:/Users/MY%20PAVILION/Downloads/001-155353.pdf>
3. <http://kremlin.ru/events/president/news/page/46>
4. <https://armenpress.am/rus/news/1069119.html>
5. https://www.minfin.am/ru/content/artcakhu_bylo_perechisleno_bolee_199_mlrd_dramov_pravit_el_stvo_respubliki_armeniya_predostavlyaet_ocherednuyu_finansovuyu/#sthash.GTfwDktl.dpuf
6. <https://www.imf.org/external/pubs/ft/scr/2019/cr19134.pdf>
7. Газета «Коммунист», 2 декабря 1989 года.
8. https://www.echr.coe.int/Documents/FS_Extra-territorial_jurisdiction_RUS.pdf
9. <https://base.garant.ru/70173220/>
10. Маммадов У. Ю. Роль судов в обеспечении соблюдения международного гуманитарного права во время и после окончания вооруженных конфликтов с террористическими группами (окончание) // Российский юридический журнал 2020-№2. С.38-54
11. <https://www.un.org/ru/about-us/un-charter/chapter-8>
12. <https://www.un.org/securitycouncil/content/statements-made-president-security-council-1998>
13. https://www.un.org/en/sc/repertoire/96-99/Chapter%208/Thematic/96_99_8_Thematic_41_Maintenance%20of%20peace%20and%20security%20and%20post-conflict%20peace-building.pdf

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASININ ƏRAZİLƏRİNİN İŞĞALDAN AZAD EDİLMƏSİNİN BƏZİ HÜQUQİ MƏSƏLƏLƏRİ

Turqay Hüseynov*

Xülasə

Məqalədə Ermənistanın işğalı altında olan ərazilərin işğalı ilə bağlı insan hüquqlarının təmin edilməsi ilə bağlı məsələlərdən bəhs edilir. 10 sentyabr 2020-ci il tarixli Bəyanatın iki-tərəfli danışıqları çərçivəsində 1950-ci ildə insan hüquq və əsas azadlıqlarının müdafiəsi sahəsində aşkar edilmiş pozuntuların müəyyən edilməsinin hüquqi əsasları təhlil edilir. Ərizə tərəflərinin məsuliyyət dairəsi müəyyən edilir və şəxsin təyin edilməsi üzrə Avropa Məhkəmə-sində köməklik etmək üçün səlahiyyətli şəxs tərəfindən təyin edilmiş şəxsin mövqeyi əsaslandırılır. Mühəribədən sonrakı sülh quruculuğu perspektivləri itməkdədir.

* hüquq elmləri doktoru, Bakı Dövlət Universitetinin Beynəlxalq xüsusi hüquq və Avropa hüququ kafedrasının dosenti

Açar sözlər: Azərbaycan, Ermənistan, Qarabağ, işğal, Rusiya Federasiyası, Avropa Təyinat Məhkəməsi, DQMV

SOME LEGAL ISSUES OF THE DEOCCUPARATION OF THE TERRITORIES OF THE REPUBLIC OF AZERBAIJANS

Turqay Huseynov*

Abstract

The article deals with the issues of responsibility for ensuring the rights of the individual after the occupation of the Azerbaijani territories by the Armenian occupation. Analyze the legal basis for responsibility for the implementation of the provisions of the European Convention for the Protection of Human Rights and Fundamental Freedoms of 1950 in the light of the joint tripartite statement of November 9/10, 2020. Determine the area of responsibility of the state Statements Statements and substantiate the author's position on the legal grounds for applying to the European Court on human rights. The prospects for post-war peacebuilding are being studied.

Keywords: Azerbaijan, Armenia, Karabakh, occupation, Russian Federation, European Court of Human Rights, NKAO

* Doctor of Law Sciences, Associate Professor of the Department of International Private Law and European Law of Baku State University

II QARABAĞ MÜHARİBƏSİNİN BEYNƏLXALQ-HÜQUQİ ASPEKTLƏRİ

Ramin Əliyev*

Xülasə

Dövlətlərin ərazi bütövlüyünün zorakı yollarla parçalanması cəhdləri qloballaşma dövründə beynəlxalq sülh və təhlükəsizlik üçün ən başlıca təhdidlərdən biridir. Sözügedən fenomen beynəlxalq təhlükəsizlik hüququnda “ərazi separatçılığı” adlanır. Azərbaycan Respublikası bu təhdidlə üzləşən dünya dövlətlərindən biridir. Sözügedən təhdidlə mübarizənin ən optimal yol və variantları, heç şübhəsiz ki, beynəlxalq hüququn prinsip və normalarında əksini tapmışdır.

Bu səbəbdən, giriş, iki hissə və nəticədən ibarət hazırkı məqalə ərazi separatçılığı fenomeninə, ərazi separatçılığının ən “parlaq” nümunələrindən biri Dağlıq Qarabağ münaqişəsinə və həmin münaqişənin həlli istiqamətində atılmış addımlara, xüsusilə də 44 günlük müharibəyə və onun beynəlxalq hüquqi əsaslarına həsr edilmişdir.

Açar sözlər: *beynəlxalq hüquq, Dağlıq Qarabağ münaqişəsi, 44 günlük müharibə, təcavüz, beynəlxalq cinayət, beynəlxalq sülh və təhlükəsizlik.*

Giriş

1988-ci ildən etibarən alovlanan Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin tarixi kökləri var və əslində, bu qanlı müharibənin tarixi sadəcə Sovetlər Birliyinin dağıldığı XX əsrin 90-cı illəri ilə məhdudlaşmır. Hələ ötən əsrin əvvəllərində, daha konkret desək, 1905-1907-ci illərdə Azərbaycan xalqına qarşı geniş miqyaslı və silsilə zorakılıq aktları həyata keçirilmişdi. [20] Eyni zamanda, 1918-1920-ci illərdə Azərbaycan xalqına qarşı genosid aktları törədilmişdi [21] və üzərindən yalnız 78 il keçdikdən sonra bu faciəyə hüquqi-siyasi qiymət verildi. [3] Keçmiş SSRİ-nin mövcudluğu dövründə, xüsusilə də, 1948-1953-cü illər ərzində azərbaycanlı əhəlinin o zamankı Ermənistan SSR ərazisindən kütləvi və məcburi deportasiyası üçün əllərindən gələni etdilər. [4]

Sadələnən qanlı hadisələr zamanı dinc azərbaycanlılara qarşı xüsusi amansızlıq nümayiş etdirilmişdir. A. Xəlilov haqlı olaraq anti-Azərbaycan aksiyalarının “kütləvilik”, “geniş miqyaslılıq” və “qabaqcadan planlaşdırılmışlıq” kimi xüsusiyyətlərini fərqləndirir. [14, s.4] Xüsusilə vurğulamalıyam ki, Azərbaycan Respublikasının ərazilərinin işğalından öncə, işğal prosesində, habelə bundan sonra belə əvvəl Ermənistan SSR-nin, sonra isə, Ermənistan Respublikasının bir sıra yüksək dövlət rəsmiləri həm Ermənistan vətəndaşlarına, həm də Azərbaycan Respublikasının vətəndaşlarına qarşı silsilə terror aktlarının həyata keçirilməsinə rəvac vermişlər. [15, s.48-78]

Azərbaycan Respublikasının xalqı və hökuməti, müvafiq beynəlxalq qurumların və nüfuzlu xarici dövlətlərin də dəstəyi ilə, kifayət qədər uzun müddət ərzində problemin dinc həllinə çalışmışdır. Təəssüflər olsun ki, bütün bu cəhdlər nəticəsiz qalmışdır.

* Gəncə Dövlət Universiteti

Nəticədə, mövcud reallıqları - 30 illik işğal faktını, bölgədə yaranmış humanitar fəlakəti, Azərbaycan dövlətinə külli miqdarda davam edən maddi zərər vurulmasını, qarşı tərəfin hüquq və beynəlxalq hüquq normalarının tələblərini heçə saymasını, münaqişələrin həlli üzrə beynəlxalq mexanizmlərin davamlı uğursuzluğunu, Ermənistan tərəfinin bitməyən təxribatlarını nəzərə alaraq, 27 sentyabr 2020-ci il tarixində II Dağlıq Qarabağ müharibəsi başlanmışdır. Bu müharibə öz hüquqi təbiətinə görə BMT Nizamnaməsinin 51-ci maddəsinin müddəaları [18] və beynəlxalq hüququn norma və prinsipləri əsasında sülhə məcburetmə əməliyyatları kimi təsvif edilməlidir.

1. “Dağlıq Qarabağ münaqişəsi” ərazi separatçılığının nümunəsi kimi

Ərazi separatçılığı uzun illərdir ki, həm ayrı-ayrı dövlətlərin ərazi bütövlüyü və suverenliyinə, buna paralel olaraq da beynəlxalq sülh və təhlükəsizliyə qarşı həm real, həm də potensial təhdid doğurmaqdadır. [19] Buna baxmayaraq, müxtəlif səbəblərdən ərazi separatçılığına qarşı beynəlxalq müstəvidə, vahid və koordinasiyalı mübarizəyə yetərli diqqət göstərilir. Sözügedən təhdidin qarşısının milli və ya dövlətdaxili səviyyədə alınması isə, heç də həmişə gözlənilən nəticələri vermir. Bunun da, bir sıra obyektiv və subyektiv səbəbləri mövcuddur. Zənn edirəm ki, ərazi separatçılığının anlayışının verilməsi, o cümlədən ona xas əlamətlərin sadalanması ilə sözügedən səbəblər də gün işığına çıxacaqdır.

Beləliklə, ərazi separatçılığı dedikdə, istənilən bir dövlətin müasir beynəlxalq hüquq normaları çərçivəsində hamılıqla tanınmış sərhədləri daxilində, irq, din, etnik kökən, dil, ideologiya və s. əlamətlər baxımından konkret bir regionda kompakt yaşayan, həmin dövlətlə ayrılmaz siyasi-hüquqi bağlara malik, eləcə də həmin dövlətin yerdə qalan əhalisinə nisbətə azlığı təşkil edən əhali kütlələrinin adından sui-istifadə edən “liderlər” və “hökumətlər”in bu azlığın məskunlaşdığı ərazini, müxtəlif siyasi, sosial-iqtisadi, tarixi, mədəni və s. bəhanələr uydurmaqla, əksər hallarda da, zorakı üsullara əl atmaqla, siyasi, iqtisadi və hüquqi cəhətdən sözügedən dövlətdən çoxluğun iradəsinin ziddinə qoparmaq cəhdləri başa düşülür.

Anlayışın əsasında ərazi separatçılığının aşağıdakı səciyyəvi cəhətlərini fərqləndirmək mümkündür.

Birincisi, adından da göründüyü kimi, ərazi separatçılığı insanın və dövlətin mövcudluğu üçün ən önəmli ünsürə - əraziyə birbaşa qəsdli özündə ehtiva etdirir. Təbii ki, ikinci gizli hədəf isə, həmin ərazidəki resurslardır.

İkincisi, ərazi separatçılığında ən destruktiv yer və rol əsl niyyətlərini, karyera hirsələrini və arzularını, mən deyərdim, hətta şəxsi kin-kidurətlərini son dərəcədə məharətlə vətənpərpərlik, azadlıq, millətsevərlik, haqqpərəstlik və s. kimi örtüklər altında gizlədə bilən, xarici ünsürlər tərəfindən dəstəklənən “liderlər”-dən formalaşmış de facto “hökumətlər”ə aiddir. Burada separatçı zona əhalisinin rolu çox az hallarda həlledici olur. Fikrimcə, ölkənin həm separatçı, həm də dövlətçi düşərgəsini təmsil edən dinc əhali əksər hallarda ərazi separatçılığının əsas qurbanıdır. Xüsusilə də, birinci düşərgəyə gəldikdə, dinc, siyasiləşməmiş

əhali kütlələrinin böyük əksəriyyətinin ərazi separatçılığına qatılması aşağıdakı iki qeyri-iradi səbəb üzündən baş verir:

a) əhalinin əksəriyyəti cəmiyyətdən kənarlaşdırılma, mülkiyyətdən məhrum edilmə, zorakılığa məruz qoyulma, hətta qətlə yetirilmə qorxusu altında ifrat radikal ünsürlərə, onların müharibə çağırışlarına açıq və birbaşa etiraz edə bilmir;

b) əhalinin müəyyən qismi isə, zərərli ideologiyaların təsiri altına düşür və onlara “qızıl dağlar” vəd edən “qəhrəmanlar”ın güdazına gedir.

Üçüncüsü, hər nə qədər demokratiya donu geyindirilirsə geyindirilsin, ərazi separatçılığı həmişə demokratiyanın ən vacib prinsiplərindən birinin - çoxluğun iradəsinin üstünlüyü prinsipinin ən kobud surətdə tapdalanmasından başqa bir şey kimi qiymətləndirilməməlidir. Belə bir pozuntu özünü iki formada biruzə verir:

a) separatçı zonadakı dinc yanaşı yaşamağa meylli olan əhali (böyük əksəriyyət) ifrat radikal millətçi ünsürlərin (azlığın) təsiri altında müharibəyə sürüklənir;

b) ərazi separatçılığına məruz qalmış ölkə əhalisinin (mütləq çoxluq) iradəsi separatçı zonanın əhalisinin (azlıq) iradəsinə tabe etdirilməyə çalışılır.

Dördüncüsü, ərazi separatçılığı birmənalı şəkildə silahlı münaqişə və müharibələrə aparıb çıxarır. Çünki istənilən halda çoxluğun azlığa tabe olmaması və istənilən dövlətin öz yurisdiksiyası altında olan ərazi və resursları bütün mümkün vasitələrlə qorumağa çalışması təbii qarşılanmalıdır.

Beşincisi, dünya dövlətləri arasında ərazi separatçılığına münasibətdə vahid praktiki hüquqi-siyasi mövqe formalaşmadığından, ikili standartların tətbiqi ərazi separatçılığının geniş vüsət almasına əlverişli şərait yaradır. Beynəlxalq təcrübədə geniş tətbiq olunan “mülki vətəndaşların işlərinə qarışmama” və de fakto tanıma institutları ərazi separatçılığı iqtisadiyyatının, müəyyən qədər də olsa, çiçəklənməsinə yol açır.

Altıncısı, təcrübə də göstərir ki, ərazi separatçılığı gec, ya tez milli və beynəlxalq yurisdiksiyadan kənar “boz zonalar”ın formalaşmasına gətirib çıxarır. Belə ərazilər də, ən müxtəlif kriminal təşkilatlar üçün son dərəcədə əlverişli fəaliyyət məkanına çevrilir.

Yeddincisi, bütün yuxarıda sadalanan “xüsusiyyətləri” özündə cəmləşdirən ərazi separatçılığı fenomeni irqi, milli, dini, ideoloji və s. zəmində ədavət və düşmənçiliyi artırır, mövcud milli və beynəlxalq hüquq qaydasının əsaslarını sarsıdır, müharibə cinayətləri və genosid cinayətləri kimi xüsusilə ağır əməllərin törədilməsini inanılmaz dərəcədə asanlaşdıran hüquqi-təşkilati boşluq əmələ gətirir, milli, regional, hətta global miqyasda davamlı sosial-iqtisadi inkişafa ağır zərbə vurur, insanların yaşam şəraitini olduqca dözülməz hədlərə çatdırır, bəşəriyyətin əvəzsiz mədəni irs nümunələrinin amansızcasına məhvinə səbəb olur, habelə ətraf mühiti son dərəcədə zərərli təsirlərə məruz qoyur. Buna sübut olaraq göstərə bilərik ki, “Dağlıq Qarabağ münaqişəsi”nin alovlandığı ilk illərdə yüz minlərlə azərbaycanlı vətəndaşı olduqları o zamankı Ermənistan SSR ərazi-

sindən xüsusi amansızlıqla qovuldular və 1988-ci ilin sonlarında artıq orada bir nəfər belə azərbaycanlı qalmamışdı. [16]

Beləliklə, yuxarıda söyləmələrin işığında Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin tipik bir ərazi separatçılığı münaqişəsi təşkil etdiyini görürük. Bu münaqişənin ilk bir neçə ili ərzində, yəni 1988-ci ildən 29 may 1991-ci il tarixinədək olan statistik rəqəmlər göstərir ki, təkcə həmin müddətdə Dağlıq Qarabağ Muxtar Vilayəti və Azərbaycanın münaqişə bölgəsi ilə həmsərhəd rayonlarında 206 nəfər, o cümlədən 158 nəfər mülki şəxs, 31 milis əməkdaşı, 17 nəfər hərbi xidmətçi qətlə yetirilmişdi. Ümumilikdə işğal olunan ərazilər isə, Azərbaycan ərazilərinin 1/5-ni təşkil edirdi ki, bu da 5,010 km²-dən ibarət idi. [1, s.49]

Növbəti iki il ərzində, təəssüflər olsun ki, göstərilən rəqəmlər Azərbaycanın əleyhinə həndəsi silsilə ilə artdı, Dağlıq Qarabağ və yeddi ətraf rayonun ərazisi tamamilə işğal edildi, yüz minlərlə qaçqın ordusuna bir milyondan artıq məcburi köçkünlər də qoşuldu. Bütün bunlara qanlı münaqişə ilə yanaşı ölkə daxilindəki hərc-mərclik də böyük ölçüdə rəvac vermiş oldu. Müvafiq ədəbiyyatda da da qeyd olunduğu kimi, “Yalnız 1993-cü ilin iyununda xalqın tələbi ilə hakimiyyətə qayıtmış Ümummilli lider Heydər Əliyevin qətiyyətli qərarları, zəngin dövlətçilik təcrübəsi və apardığı müdrik siyasət nəticəsində ölkədəki icimai-siyasi sabitlik tədricən bərpa edildi, nizamlı silahlı qüvvələrin formalaşdırılması istiqamətində aparılmış məqsədyönlü addımlar Milli Ordunun Ermənistan silahlı qüvvələrinin hücumlarını dəf etməsinə və onlara ciddi zərbələr endirməsinə imkan verdi. Nəticədə erməni tərəfi Azərbaycanla 1994-cü ilin mayın 12-dən qüvvəyə minmiş atəşkəs haqqında razılıq imzaladı”. [2, s.11] Məhz bundan sonra, Azərbaycan dövləti toparlandı və “İkinci Qarabağ Savaşı” aparan yol üçün uğurlu hazırlıqlara start verildi.

2. Beynəlxalq hüququn norma və prinsipləri II-ci Qarabağ müharibəsinin əsası kimi

Qloballaşma və integrasiya proseslərinin həddindən intensivləşdiyi, dövlətlərin qarşılıqlı asılılığının artdığı bir zamanda istənilən silahlı münaqişənin təkbəşinə, sadəcə bir dövlət tərəfindən həlli, demək olar ki, qeyri-mümkündür. Bu baxımdan, mövcud global təhlükəsizlik arxitekturası həddindən artıq mürəkkəb xüsusiyyətləri ilə səciyyələnir. Sözügedən xüsusiyyətlər, əsas etibarilə, aşağıdakılardır:

- güc tətbiqinin qadağanı;
- mübahisələrin dinc həlli şərti;
- fərdi özünümüdafiə və kollektiv sülhüqoruma əməliyyatları çərçivəsində güc tətbiqinin mümkünlüyü;
- beynəlxalq sülh və təhlükəsizlik, eləcə də bir sıra digər global əhəmiyyətli məsələlərin həllində əsas söz sahibi güclərin sayının dünyada mövcud olan ölkələrin sayından dəfələrlə az olması;
- beynəlxalq sülh və təhlükəsizlik məsələlərini tənzimləyən beynəlxalq hüquq normalarının subyektiv interpretasiyası və “ikili standartlar” problemi;

- müasir beynəlxalq təhlükəsizlik arxitekturasının zamanının tələblərinə cavab verməməsi;

- global miqyaslı tələpə yüklü məsələlərin həllində belə sözügedən “əsas söz sahibləri”nin bir araya gəlməkdə həddindən artıq çətinlik çəkmələri. [7, s.137-144]

“Dağlıq Qarabağ münaqişəsi”nin həlli zamanı Azərbaycan Respublikasının üzləşdiyi başlıca problemlər məhz yuxarıda sadalanan bir sıra ziddiyyətlərdən qaynaqlanırdı. Həmin həssas məqamları nəzərə alan Azərbaycan Respublikası hökuməti kifayət qədər uzun müddət ərzində münaqişənin yenidən alovlanmaması naminə “profilaktik və ya preventiv diplomatiya” [17, s.217] siyasətini həyata keçirdi. Nəticə etibarilə, münaqişənin dinc həlli istiqamətində BMT TŞ tərəfindən dörd qətnamə, BMT TŞ sədrinin yeddi bəyanatı, BMT Baş Məclisi tərəfindən 1 sənəd, ATƏT-in yeddi sənədi, Avropa Birliyinin yeddi sənəd, Avropa Şurası Parlament Assambleyasının ondan artıq sənədi [2, s. 27-72] qəbul edildi. Sadalanan sənədlər Azərbaycan Respublikasının haqlı mövqeyini beynəlxalq aləmdə döənə-döənə təsdiqlədi, işğal altındakı ərazilərin boşaldılması tələbini irəli sürdü və Azərbaycan Respublikasının ərazi bütövlüyünü tanıdı.

Təəssüflər olsun ki, qarşı tərəf həmin sənədlərdəki müddəaları görməzdən və saymazdan gəldi, beləliklə də, münaqişənin dinc həlli imkanları getdikcə tükəndi. Hətta Ermənistan Azərbaycanı yeni ərazi işğalları ilə hədələməyə, həmsərhəd ərazilərdə təxribatlar törətməyə başladı. [22]

Beləliklə, 2020-ci ilin payızının ilk günlərində münaqişənin həlli istiqamətində aşağıdakı xüsusiyyətlər tam aydın oldu:

- BMT, ATƏT və digər qurumların öz mandatlarına uyğun surətdə münaqişənin həlli istiqamətində 26 ildən artıq davam edən fəaliyyətləri real nəticə vermir!

- Ermənistan hökuməti Azərbaycan Respublikasının böyük səbr və əzmlə həyata keçirdiyi preventiv diplomatiya siyasətlərini başqa cür qavrayır və bundan sui-istifadə edir!

- Bütün bunlar beynəlxalq sülh və təhlükəsizliyə qarşı yönəlmiş daha ciddi təhdidlərin vaxtında qarşısının alınması naminə münaqişənin güc tətbiqi yolu ilə həllini şərtləndirir!

- Mövcud beynəlxalq və regional şərait BMT Nizamnaməsinin 51-ci maddəsində nəzərdə tutulmuş “kollektiv özünümüdafiə” imkanlarını heçə endirdiyindən, Azərbaycan Respublikası, beynəlxalq hüquqda çoxdan təsbit olunmuş təcavüz cinayətinin qurbanına çevrildiyi üçün [9, s.190-195], yalnız və yalnız BMT Nizamnaməsinin 51-ci maddəsindəki “fərdi özünümüdafiə” hüququna istinad etməlidir.

Sadalanan son dərəcədə ciddi faktorlar Azərbaycan Respublikasının fərdi, birtərəfli qaydada özünümüdafiə hüququndan istifadəsinin faktiki və hüquqi əsaslarını meydana gətirdi. Təbii ki, 44 günlük vətən müharibəsinin əsasları sadəcə həmin məqamlarla yekunlaşmır. Məsələn, Azərbaycan Respublikasının hamılıqla tanınmış ərazilərinin işğalı Ermənistan hökuməti tərəfindən, həddindən artıq mücərrəd “tarixilik”, o cümlədən 1945-ci ilə qədər beynəlxalq münasibət-

lərdə tətbiq olunan “ədalətli müharibə” [Bu prinsip barədə daha ətraflı məlumat üçün bax: 10, s.322] prinsiplərinə əsaslanıdı. Əlbəttə ki, Azərbaycan xalqının birinci prinsipə istinad etməyə daha çox haqqı çatır. [23] İkinci prinsipə əlaqədar isə, onu vurğulamaq yerinə düşər ki, dövlətlər özünümüdafiə məqsədilə mövqelərini yalnız və yalnız 1945-ci il sonrası formalaşmış hüquqa əsaslandırmaqlıdır. Bu hüquqa əsasən, dövlətin təkbaşına güc tətbiqi yalnız bir sıra hallarda mümkündür. Bu hallara özünümüdafiə, kollektiv özünümüdafiə, digər dövlət tərəfindən müraciətlər, cavab tədbirləri, vətəndaşların müdafiəsi, humanitar müdaxilə və s. daxildir. [10, s.324-341]

Beləliklə, Azərbaycan Respublikasının 44 günlük vətən müharibəsini hüquqi cəhətdən əsaslandıran beynəlxalq hüquqi aktların qısa siyahısı və müvafiq müddəaları aşağıdakılardır:

1. BMT Nizamnaməsinin hücumə məruz qalmış Üzv Dövlətin ayrılmaz fərdi və kollektiv özünümüdafiə hüququnu təsbit edən 51-ci maddəsi və digər əlaqədar müddəaları;

2. Müharibəni dövlətdaxili siyasətin aləti kimi istisna edən 1928-ci il tarixli Kellog-Brian Paktı;

3. Azərbaycan dövlətinə münasibətdə ciddi, sistemli və geniş miqyaslı şəkildə pozulan beynəlxalq hüququn jus cogens [Malkolm Şo “beynəlxalq cinayətlər” kateqoriyasına aid olan bu cür ciddi pozuntuların sırasında təcavüz, quldarlıq, genosid, aparteid və s. sadalayır. Bax: 11, s.720-721] xarakterli normaları;

4. “Təcavüzün anlayışı” haqqında BMT Baş Məclisinin 1974-cü il tarixli, 3314 (XXIX) sayılı qətnaməsi [8];

5. “Dövlətlərarası dostluq münasibətlərini və əməkdaşlığı tənzimləyən beynəlxalq hüququn prinsipləri haqqında bəyənnamə”. [26]

6. “Beynəlxalq miqyasda hüquq pozuntusu təşkil edən aktlara görə dövlətlərin məsuliyyəti” haqqında BMT Baş Məclisinin Qətnaməsi. [27]

7. BMT Təhlükəsizlik Şurasının Dağlıq Qarabağ münaqişəsilə bağlı 822, 853, 874 və 884 sayılı qətnamələri və s. [24]

Eyni zamanda, qeyd etmək istərdim, Azərbaycan Respublikasının tərəfdar çıxdığı beynəlxalq hüquqi sənədlərlə yanaşı ölkənin konstitusiyası başda olmaqla, müvafiq milli qanunvericiliyi də işğal altındakı ərazilərin azad olunması üçün zəruri hüquqi əsasları formalaşdırırdı. Kifayət qədər geniş mövzu olduğu üçün, bu məsələlərin ayrıca bir məqalədə müzakirəsi məqsədmüvafiq hesab edilir.

3. Nəticə

Azərbaycan ordusunun 2020-ci ildə silsilə təxribatlara qarşılıq olaraq başladığı II Qarabağ müharibəsində [25] Azərbaycan Respublikasının 30 ilə yaxın müddət ərzində işğal altında saxlanan əraziləri azad edildi. Hazırda sülh quruculuğu, ərazilərin bərpası və yenidən məskunlaşdırılması, məcburi köçkünlərin öz doğma torpaqlarına qaytarılması, sözügedən ərazilərdə iqtisadi inkişafın sürət-

ləndirilməsi [6], sərhədlərin delimitasiyası [5] və s. istiqamətlərdə işlər davam etdirilməkdədir.

Ölkəmizin, regionun, habelə bütün dünyanın təhlükəsiz gələcəyinin təmini məqsədilə bölgədə potensial təcavüz və işğal aktlarının baş verməsi ehtimalının sıfıra endirilməsi, habelə davamlı sülhə nail olunması son dərəcədə önəmli məələdir. Bu ülvı məqsədlərin reallaşması naminə, heç şübhəsiz, beynəlxalq hüquq normaları hər zaman əsas götürülməlidir. Beynəlxalq birlik sözügedən normaların icra mexanizmlərinin təkmilləşdirilməsi məqsədilə zəruri islahatların həyata keçirilməsi məsələsini gözdə tutmaq və təxirə salmamalıdır.

“Dağlıq Qarabağ münaqişəsi”nin qısa tarixi təhlili sübuta yetirir ki, ərəzi separatçılığı qloballaşan dünyamız üçün son dərəcədə ciddi bir təhdiddir. Bu faktor bütün beynəlxalq birlik tərəfindən heç zaman nəzərdən qaçırılmamalıdır.

İstinadlar:

1. “Azərbaycan Respublikasında İnsan İnkişafı haqqında Hesabat - 1999”, Bakı-1999, s.49
2. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin İşlər İdarəsinin Prezident Kitabxanası, Azərbaycan Diplomatiyası, Ermənistan-Azərbaycan münaqişəsi. https://files.preslib.az/projects/azdiplomacy/a2_4.pdf. 14 oktyabr 2022-ci ildə əldə edilmişdir.
3. “Azərbaycanlıların soyqırımı haqqında” Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 690 №-li 26 mart 1998-ci il tarixli fərmanı.
4. “1948—1953-cü illərdə azərbaycanlıların Ermənistan SSR ərazisindəki tarixi-etnik torpaqlarından kütləvi surətdə deportasiyası haqqında” Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 656 №-li 18 dekabr 1997-ci il tarixli fərmanı.
5. “Azərbaycan Respublikası ilə Ermənistan Respublikası arasında dövlət sərhədinin delimitasiyası üzrə yaradılmış Dövlət Komissiyasının fəaliyyətinin təmin edilməsi ilə bağlı tədbirlər barədə” Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin 390 №-li, 12 oktyabr 2022-ci il tarixli qərarı.
6. “İşğaldan azad edilmiş ərazilərdə iqtisadi inkişafın sürətləndirilməsi ilə bağlı bəzi tədbirlər haqqında” Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 16 dekabr 2021-ci il tarixli sərəncamı.
7. Əliyev R.R., “Beynəlxalq terrorçuluq: yeni tendensiyalar və beynəlxalq əməkdaşlıq sahəsində problemlər”, “Beynəlxalq hüquq və inteqrasiya problemləri” elmi-praktiki jurnal, № 1 (5) 2006, ss. 137-144.
8. “Təcavüzün anlayışı” haqqında BMT Baş Məclisinin 1974-cü il tarixli, 3314 (XXIX) sayılı qətnaməsi <https://documents-dds-ny.un.org/doc/RESOLUTION/GEN/NR0/739/16/IMG/NR073916.pdf?OpenElement> . Əldə olunub: 28.10.2022.
9. Əliyev Ramin Ramiz oğlu, “Beynəlxalq hüquqda təcavüzün anlayışı”, Gəncə Dövlət Universitetinin “Elmi Xəbərlər” jurnalı, fundamental, humanitar və təbiət elmləri seriyası, № 2, Gəncə-2019, ss. 190-195
10. Martin Dixon, International Law, seventh edition. Oxford University Press, 2013
11. Malcolm Shaw, International Law, fifth edition. Cambridge University Press, 2003
12. UN General Assembly Resolution 2625 (XXV), 24 October 1970) – UN Doc. A/8028
13. Responsibility of States for Internationally Wrongful Acts, adopted by the UN General Assembly on 28 January 2002 in its Resolution A/RES56/83
14. Аслан Халилов, Геноцид проти Мусульманского населения Закавказья в исторических источниках. Б., 2000

15. Рамиз Севдималиев, Международный Терроризм: Глобальная проблема современности. Баку, ЭЛМ, 2004
16. Необъявленная Война. Баку-«Kommunist» nəşriyyatı, 1991. Авторы издания Б. Гамбов, А. Шарифов. Составитель - Б. Гамбов
17. И.И.Лукашук, Международное Право, особенная часть. Москва, издательство БЕК, 1997
18. <https://www.un.org/en/about-us/un-charter/chapter-7> . 14 oktyabr 2022-ci ildə əldə edilmişdir.
19. <https://az.sputniknews.ru/20210902/MID-falsifikatsii-Erevana-ne-menyayut-istinu-Karabakh--eto-Azerbaydzhan-427837478.html> . 14 oktyabr 2022-ci ildə əldə edilmişdir.
20. <https://1905.az/1905-ci-il-erm%C9%99ni-v%C9%99hsilikl%C9%99ri> . 14 oktyabr 2022-ci ildə əldə edilmişdir.
21. <https://story.karabakh.center/ru/genotsid-azerbaidzhantsev-v-1918-godu> .14 oktyabr 2022-ci ildə əldə edilmişdir.
22. “Ermənistan silahlı qüvvələrinin bölmələri Tovuz istiqamətində təxribat törədib”. <https://mod.gov.az/az/news/ermenistan-silahli-quvvelerinin-bolmeleri-tovuz-istiqametinde-texribat-toredib-31439.html> . Əldə olunub: 28.10.2022.
23. İlham Əliyev: “İrəvan xanlığı ilə bağlı həqiqətlər dünyaya çatdırılmalıdır”. <https://www.aznews.az/news/siyaset/58929.html> . Əldə olunub: 28.10.2022
24. https://az.wikipedia.org/wiki/BMT_T%C9%99hl%C3%BCk%C9%99sizlik_%C5%9Euras%C4%B1n%C4%B1n_Da%C4%9Fİ%C4%B1q_Qaraba%C4%9F_m%C3%BCnaqi%C5%9F%C9%99sil%C9%99_ba%C4%9Fİ%C4%B1_q%C9%99tnam%C9%99İ%C9%99ri#Q%C9%99tnam%C9%99nin_t%C9%99rc%C3%BCm%C9%99si . Əldə olunub: 28.10.2022
25. https://az.wikipedia.org/wiki/%C4%B0kinci_Qaraba%C4%9F_m%C3%BCharib%C9%99si . 12 oktyabr 2022-ci ildə əldə edilmişdir.
26. UN General Assembly Resolution 2625 (XXV), 24 October 1970 – UN Doc. A/8028
27. Responsibility of States for Internationally Wrongful Acts, adopted by the UN General Assembly on 28 January 2002 in its Resolution A/RES56/83.

МЕЖДУНАРОДНО-ПРАВОВЫЕ АСПЕКТЫ ВТОРОЙ КАРАБАХСКОЙ ВОЙНЫ

Рамин Алиев*

Резюме

Авторы определяют сепаратизм как (от лат. separatus – отдельный) - идеология и основанные на ней движения, направленные на отделение части территории от существующего государства и ликвидацию его суверенитета над ней. Конфликт, известный во всем мире как "Нагорно-Карабахский", возник в результате непредотвращения вовремя сепаратизма в Нагорном Карабахе. В статье обсуждаются международно-правовые аспекты Нагорно-Карабахского конфликта, как пример территориального сепаратизма. Кроме того, автор подробно рассматривает международно-правовые основы второй карабахской войны.

Ключевые слова: международное право, Нагорно-Карабахский конфликт, 44-дневная война, агрессия, международные преступления, международный мир и безопасность

* Гянджинский государственный университет

INTERNATIONAL LEGAL ASPECTS OF THE SECOND KARABAKH WAR

Ramin Aliyev*

Abstract

Many authors define separatism as (from Latin separatus - separate) an ideology and a subsequent movement aimed at separating a part of the territory from the existing state. The conflict, known throughout the world as "Nagorno-Karabakh" conflict, arose as a result of the failure to timely prevent separatism in Nagorno-Karabakh region of Azerbaijan Republic. The paper discusses international legal aspects of the Nagorno-Karabakh conflict, which is an example of territorial separatism. In addition, the author thoroughly examines the international legal foundations of the Second Karabakh War.

Keywords: *International Law, Nagorny Karabakh conflict, The 44 day War, aggression, international crime, international peace and security*

* Gandja State University

BEYNƏLXALQ XÜSUSİ HÜQUQ

DƏNİZLƏ BEYNƏLXALQ YÜKDAŞIMALARIN HÜQUQİ TƏNZİMLƏNMƏSİ

Vüsal Aslanov*

Xülasə

Məqalədə dənizlə beynəlxalq yükdaşımalarda xüsusiyyətləri və hüquqi tənzimlənməsi ilə bağlı məsələlər tədqiq olunmuşdur. Hazırda ən çox mübahisəli məsələlər beynəlxalq dəniz nəqliyyatının həyata keçirilməsində yaranır. Bu, beynəlxalq gəmiçilik sahəsində hüquqi münasibətlərin çox müxtəlif olması, habelə fərdi hüquqi münasibətlərin qanunvericiliklə tənzimlənməsi mənbələrinin özünəməxsus təbiəti ilə əlaqədardır. Bu gün beynəlxalq dəniz yük daşımalarının hüquqi tənzimlənməsi dörd sənədə əsaslanır: bunlar Haaqa Qaydaları, Haaqa-Visbi Qaydaları, Hamburq Qaydaları və Rotterdam Qaydalarıdır. Rotterdam Qaydaları qəbul edilənə qədər Haaqa Qaydalarının dəyişdirilmiş variantı olan Haaqa-Visbi Qaydaları qüvvədə olan əsas hüquqi akt idi, Hamburq Qaydaları isə müqayisəli mütərəqqi olmasına baxmayaraq geniş istifadə olunmurdu.

Açar sözlər: *beynəlxalq yükdaşıma, dəniz daşımaları, Haaqa Qaydaları, Haaqa-Visbi Qaydaları, Hamburq Qaydaları, Rotterdam Qaydaları, Brüssel Konvensiyası.*

Yerin kürəsinin bütün səthinin təxminən 70% -ni tutan Dünya Okeanı ən böyük nəqliyyat arteriyasıdır, bunun sayəsində hər gün böyük miqdarda maddi sərvət planetin bir nöqtəsindən digərinə keçir. Dəniz nəqliyyatı maddi sərvətlərin dəniz vasitəsilə daşınması prosesində əsas elementdir. Dəniz və digər su məkanları qədim zamanlardan bəşəriyyət tərəfindən nəqliyyat məqsədləri üçün istifadə edilmişdir. Hələ o zaman yük daşımalarının böyük payı dəniz nəqliyyatının payına düşürdü. Gəmiçilik dünya iqtisadiyyatının inkişafında dominant amil idi ki, bu da nəinki irimiqyaslı daşımaların yaranmasına təsir göstərmiş, həmçinin dövlətlər arasında xarici ticarət əlaqələrinin inkişafına, həm də bütöv sivilizasiyaların yaranmasına kömək etmişdir. Qədim zamanlardan belə hesab olunurdu ki, dəniz kimin sahibdirsə, o da dünyaya sahibdir. [10, s.109-111] Hazırda dəniz nəqliyyatı öz əhəmiyyətini itirməmişdir. Müasir texnologiyaların sürətli inkişafına baxmayaraq, dəniz nəqliyyatı bəşəriyyətin elmi-tədqiqat, ticarət, sənaye və digər məqsədlərin həyata keçirilməsi üçün əvəzsiz alət olaraq qalır. Əvvəllər olduğu kimi, yükdaşımaların əsas hissəsi daim inkişaf edən və təkmilləşən bu nəqliyyat növünün payına düşür. Dünya xarici ticarətinin təxminən 90%-i dəniz yolu ilə həyata keçirilir. Dəniz nəqliyyatı, mübaligəsiz, dövlətlər arasında xarici ticarət-iqtisadi əlaqələrdə böyük rol oynayır ki, bu da müasir qloballaşma şəraitində dövlətlərarası münasibətlərə müsbət təsir göstərir [3, s.249].

XX əsrin ikinci yarısından başlayaraq, elmi-texniki tərəqqi beynəlxalq daşımaların həcmində artmasına səbəb olmuşdur. Bu baxımdan, daşıma tərəflərinin qarşılıqlı öhdəliklərini tənzimləyən beynəlxalq müqavilələrin yaradılması

* doktorant, Bakı Dövlət Universiteti

zərurəti getdikcə daha da kəskinləşir. Hələ XIX əsrdə gəmi sahibləri haqlı olaraq dəniz naviqasiyasının müstəsna riskliliyinə əsaslanaraq, dəniz daşımalarını gəmi sahibi ilə yük sahibi arasında birgə müəssisə hesab edir və riskin tərəflər arasında ədalətli bölüşdürülməsini tələb edirdilər. Əvvəlcə dəniz nəqliyyatı müqavilələri daşıyıcının yalnız fors-major (Acts of God) və piratçılıq (Public enemy) səbəbindən məsuliyyətdən azad edilməsini əhatə edirdi, sonra dənizdə, yağında və bir çox başqa təhlükələri əhatə edən azadedicilər halların dairəsi genişləndi.

Dəniz yolu ilə yüklərin daşınmasının hüquqi tənzimlənməsinin beynəlxalq unifikasiyasına ilk uğurlu cəhd 1924-cü ildə Brüssel Diplomatik Konfransında Konosamentlərə dair bəzi qaydaların unifikasiyası haqqında Beynəlxalq Konvensiyanın qəbul edilməsi ilə bağlıdır. Bu Konvensiyanın əhəmiyyəti üç əsas müddə ilə müəyyən edilir. Birincisi, konosamentin tərtibi və verilməsi qaydasını müəyyən edir, onun əsas təfərrüatlarını sadalayır və müəyyən edir ki, bu qaydalara uyğun gələn konosament “onda göstərilən malların daşıyıcı tərəfindən alınmasının ilkin sübutu hesab olunur (maddə 3.4). [7, s.186] İkincisi, Konvensiya təqsis prinsipinə əsaslanaraq, konosament üzrə yüklərin daşınması zamanı yarana biləcək itkilərə və zərərlərə görə daşıyıcının məsuliyyətinin müəyyən məcburi “minimum”unu müəyyən edir (2-ci maddənin 4-cü bəndi). Bu hissədə Konvensiya konosament sahiblərinin (yük sahiblərinin, sığortaçıların, bankların) mənafələrinin müdafiəsinə yönəlmişdir. Üçüncüsü, Konvensiya müəyyən edilmiş məsuliyyət qaydalarına (xüsusən də naviqasiya xətası haqqında qaydaya (4-cü maddənin 2-ci "a" bəndi) müəyyən istisnalar verməklə daşıyıcıların maraqlarını qoruyur. [9, s.71]

Bu Konvensiyadan sonrakı qırx illik istifadə onun əlavə və aydınlaşdırılması zərurətini ortaya qoydu. Bu məqsədlə 1968-ci ildə 1924-cü il Konosamentlərə dair bəzi qaydaların unifikasiyası haqqında Beynəlxalq Konvensiyaya düzəlişlərin edilməsi haqqında Protokol qəbul edildi. Sonralar Konvensiya, onu əlavə edən protokolla birlikdə daha sonra “Visbi Qaydaları” adlandırıldı. Visbi Qaydaları yalnız Konvensiyanı aydınlaşdırdığından, onların müstəqil mənası yoxdur və yalnız əsas mətnlə birlikdə istifadə oluna bilər, sonradan “Haaqa-Visbi Qaydaları” adı 1968-ci il Protokolunda dəyişdirilmiş 1924-cü il Konvensiyasına istinad etmək üçün istifadə edilmişdir.

1968-ci il Protokolu və 1979-cu il Protokolu ilə düzəlişlər edilmiş Brüssel Konvensiyasının konsolidasiya edilmiş mətni Haaqa-Visbi Qaydaları (bundan sonra Haaqa-Visbi Qaydaları) adlanan yeni Qaydalar təşkil etdi. Fransa, Böyük Britaniya, Kanada, Yaponiya, Sinqapur, Koreya Respublikası, Rusiya, Honq-Konq, Almaniya, İndoneziya və Tayvan və digər ölkələr Brüssel Konvensiyasının dəyişdirilmiş variantını ratifikasiya etmişlər.

Ən mühüm dəyişiklik Haaqa Qaydalarının tətbiqinin ərazi dairəsinin genişləndirilməsi oldu. Konvensiyanın iştirakçısı olan dövlətin limanından həyata keçirilən daşıma onun fəaliyyət obyektidir. Haaqa-Visbi Qaydalarının 10-cu maddəsində qeyd olunur ki, onlar aşağıdakı şərtlərdən biri yerinə yetirildiyi təqdirdə iki müxtəlif dövlətin limanları arasında yüklərin daşınması ilə bağlı kono-

samentə şamil edilir: konosament razılığa gələn dövlətdə verilir; daşıma razılığa gələn dövlətdə yerləşən limandan həyata keçirilir; konosamentdə olan və ya onunla təsdiq edilmiş müqavilə Konvensiyanın qaydalarının və ya ərazisində qüvvəyə minmiş hər hansı dövlətin qanunvericiliyinin bu müqaviləyə şamil edilməsini nəzərdə tutur. [6, s.252]

Bu Qaydaların qəbul edilməsinin effekti *Parsons Corporation v C.V. Scheepvaartonderneming*, həmçinin *The Happy Ranger* işində göstərilə bilər. Bu işdə əsas məsələ daşıyıcının məsuliyyət limiti ilə bağlı hansı qaydaların tətbiq olunduğunu anlamaq idi: Haaqa, yoxsa Haaqa-Visbi Qaydaları. İddia edilən gəmi sahibləri dəniz yolu ilə yüklərin daşınması müqaviləsi ilə onların məsuliyyətinin 100 funt sterlinqlə (Haaqa Qaydalarına görə) məhdudlaşdırıldığını bildirdilər. İddiaçı iddia edirdi ki, konosament Haaqa-Visbi Qaydalarının tətbiqini nəzərdə tutur və buna görə də daşıyıcının məsuliyyət limiti 2 milyon ABŞ dollarına qədər artıb. Eyni zamanda, Haaqa-Visbi Qaydalarının 1-ci maddəsi müəyyən edir ki, “daşıma müqaviləsi” termini müstəsna olaraq yük qaiməsi və ya dəniz yolu ilə yüklərin daşınması üçün əsas olan hər hansı oxşar sənədlə təsdiq edilmiş daşıma müqaviləsinə şamil edilir. Birinci İnstansiya Məhkəməsi bu mübahisədə Haaqa Qaydalarına riayət edilməsinə qərar verib. Apellyasiya Məhkəməsi Haaqa-Visbi Qaydalarının 1-ci maddəsinin “b” bəndinə istinad edərək, qərarı ləğv etdi. Adıçəkilən normaya görə daşıma müqaviləsi konosament ilə təsdiqlənməlidir, buna görə də orada göstərilən qanun tətbiq edilməlidir. [11, s.330]

Yeni Qaydalar işlənib hazırlanarkən, yükdaşıma sahəsində geniş şəkildə inkişaf etmiş konteyner daşımaları diqqətdən kənarda qala bilməzdi. [4] Elə buna görə də, Haaqa Qaydalarından fərqli olaraq Haaqa-Visbi Qaydalarında “konteyner bəndi” var. Əgər yük konteynerdə (və ya digər nəqliyyat vasitəsində) daşınırsa, məsuliyyət həddi yalnız mal vahidi kimi konteynerə deyil, konteynerin tutduğu yerlərin faktiki sayına (əgər belə oturacaqların sayı konosamentdə göstərilir və daşıyıcı tərəfindən təkzib edilmir). Qaydalar yüklərin konteyner daşımalarına tətbiq edilən xüsusi müddəaları ehtiva etdiyindən, onlar hətta yüklərin birləşmiş (qarışıq) beynəlxalq dəniz daşımalarına da şamil edilir ki, bu da ticarət gəmiçiliyinin və naviqasiyanın hüquqi tənzimlənməsi sahəsində irəliyə doğru atılmış böyük addımdır.

Haaqa-Visbi Qaydalarına uyğun olaraq, dəniz yolu ilə yüklərin daşınması müqaviləsi təkcə konosamentlə deyil, həm də digər hüquq sənədi ilə təsdiq edilə bilər. Məsələn, *Kum v. Wah Tat Bank Ltd* işində məhkəmə qərar verdi ki, naviqasiya qəbzi, kommersiya istifadəsi adətinə görə, malların dəniz yolu ilə daşınması üçün müqaviləni təsdiq edən hüquq sənədi hesab edilə bilər. *Pyrene Co Ltd. v. Scindia Navigation Co Ltd.* işində məhkəmə həmçinin qeyd etdi ki, qaydalar hətta tərəflər dəniz yolu ilə yüklərin daşınması müqaviləsinin konosamentlə təsdiqlənəcəyi barədə razılığa gəlsələr də, heç vaxt verilməmişdir. [12]

Konvensiya ilə müəyyən edilmiş məsuliyyət hədləri mütləq deyil və ya tərəflərin razılığı ilə, ya da konosamentin şərtləri ilə, ya da malların göndərilməsindən bilavasitə əvvəl malların dəyərinin bəyan edilməsi yolu ilə artırıla bi-

lər. Bununla belə, Owners of Cargo on Board the Morviken v. Owners of the Hollandia (The Hollandia and the Morviken) [5, s.201] işində məhkəmə müəyyən etdi ki, tərəflər arasında razılaşmada Konvensiyada nəzərdə tutulmuş səviyədən aşağı daşıma müqaviləsi üzrə daşıyıcının məsuliyyəti nəzərdə tutula bilməz.

Düzəlişlərə baxmayaraq Haaqa-Visbi Qaydaları Haaqa Qaydalarının bütün zəif tərəflərini aradan qaldırmağa və inkişaf edən dünya ticarətinin bütün aspektlərini təmin etməyə müvəffəq olmayıb. Haaqa-Visbi Qaydaları da daşıyıcı və faktiki daşıyıcı anlayışlarının ayrılmasını nəzərdə tutmur. Konvensiyanın mətni bu iki şərti aydın şəkildə müəyyən etməli idi, çünki daşıyıcı yükləndirən ilə malların daşınması üçün müqavilə bağlamış istənilən şəxs ola bilər, faktiki daşıyıcı isə birbaşa yüklərin daşınmasını həyata keçirən şəxsdir. Daşıyıcının, onlardan birinə qarşı iddia qaldıracağı təqdirdə daşınmanı əslində kimin apardığını başa düşməsi son dərəcə vacibdir.

Edilən dəyişikliklər bir müddət yetərli görünərsə də, beynəlxalq ticarətin inkişafı və daşıyıcının məsuliyyətinə artan tələblər tezliklə beynəlxalq ictimaiyyəti daşıma müqaviləsinin bütün aspektlərini nəzərə alan bir sənəd hazırlamağa sövq etdi. Növbəti belə sənəd Hamburq Qaydaları idi. Bununla belə, irəliyə baxaraq, Hamburq Qaydalarının gözlənilən tanınmasını almadığını qeyd etmək lazımdır. Bu, Haaqa-Visbi Qaydalarından istifadə zamanı bir çox daşıyıcıların onların tətbiqi üçün davamlı mexanizmlər işləyib hazırlaması, geniş və proqnozlaşdırıla bilən məhkəmə təcrübəsinin formalaşması ilə əlaqədardır. Bunları nəzərə alaraq, hətta Haaqa-Visbi Qaydalarının natamamlığını və köhnəliyini nəzərə alsaq, belə görünür ki, dəniz nəqliyyatı praktikasına hər hansı başqa tənzimləmənin tətbiqi uzun vaxt aparıcı bir məsələdir. [1, s.30-32]

İnkişaf etməkdə olan ölkələrin təzyiqi ilə 1978-ci ildə “Hamburq Qaydaları” kimi tanınan BMT-nin Dənizlə Yük Daşımaları haqqında Konvensiyası qəbul edildi. Hamburq Qaydaları beynəlxalq daşımalarda müasir təşkil və texnologiyasını, kommersiya münasibətlərinin formalaşmış təcrübəsini nəzərə alır, lakin daşıyıcının mövqeyini əhəmiyyətli dərəcədə sərtləşdirir və onun məsuliyyətini artırır. Ümumiyyətlə, Hamburq Qaydaları Haaqa-Visbi Qaydalarından daha çox yük sahiblərinin maraqlarının qorunmasına yönəlmişdir. Hüquq ədəbiyyatlarında belə bir fikir formalaşmışdı ki, Hamburq Qaydalarının yaxın gələcəkdə universal olmayacaq. Təkcə onu demək kifayətdir ki, hətta ənənəvi olaraq yüklərə sahib olan ABŞ-da belə güclü daşıyıcı lobbisi mövcuddur. Bu şəraitdə maraqlar balansında kəskin dəyişiklik mümkün deyil.

Bu qənaətin düzgünlüyünü tarixin sonrakı gedişi də təsdiq etdi. Belə ki, 1978-ci il Konvensiyası yalnız 1992-ci ildə iyirmi dövlət tərəfindən ratifikasiya edildikdən sonra qüvvəyə mindi. Hazırda onların üzvləri 30-dan çox dövlətdir, onların heç biri böyük ticarət və ya dəniz gücü adına iddia edə bilməz. Bu müqavilənin iqtisadi cəhətdən ən ciddi iştirakçıları bunlardır: Avstriya, Kamerun, Çili, Çexiya, Macarıstan, Nigeriya, Rumıniya.

1978-ci il Konvensiyası dənizlə yük daşımalarının geniş spektrini tənzimləyir və əsasən digər nəqliyyat növlərinə tətbiq olunan qaydalara uyğunlaşdırılır.

Burada daşıyıcının məsuliyyətinə dair məcburi qaydalar yükün yükləmə limanında, daşıma zamanı və boşaltma limanında daşıyıcının himayəsində olduğu dövrə şamil edilir.

1978-ci il Konvensiyası təkcə konosamentlərə deyil, bütün digər daşıma sənədlərinə (çarter istisna olmaqla), bütün yüklərə (göyərtə və heyvanlar daxil olmaqla) və faktiki olaraq bütün beynəlxalq daşımalara şamil edilir. Burada 1924-cü il Konvensiyası ilə müqayisədə məsuliyyət müddətini müəyyən edən qaydalara əhəmiyyətli dəyişikliklər edilmişdir: buraya yüklərin yükləmə limanında, daşıma zamanı və boşaltma limanında daşıyıcının nəzarətində olduğu bütün vaxtlar daxildir. Daha sonra, 1924-cü il Konvensiyasından fərqli olaraq, məsuliyyətlə bağlı əsas qayda müsbət formada tərtib edilib və daşıyıcını məsuliyyətdən azad edən halların nümunəvi siyahısı istisna edilib. Bundan əlavə, çatdırılmanın gecikməsinə görə daşıyıcının məsuliyyət daşıdığı müəyyən edilir. 1978-ci il Konvensiyası gəminin dənizə yararlılığı, naviqasiya xətləri, risklər, təhlükələr və dənizdə qəzalar, fors-major hallar, hərbi əməliyyatlar və s. kimi daşıyıcı məsuliyyətinin ənənəvi əsaslarından imtina etdi. 1978-ci il Konvensiyasına 2 nömrəli Əlavədə qeyd edildiyi kimi, ümumi razılıq əsasında daşıyıcının 1978-ci il Konvensiyasına əsasən məsuliyyəti ehtimal edilən təqsir prinsipinə əsaslanır. [8, s.205-207] Bu o deməkdir ki, bir qayda olaraq sübut yükü daşıyıcının üzərinə düşür, lakin müəyyən hallarda 1978-ci il Konvensiyasının müddəaları bu qaydanı dəyişir.

1978-ci il Konvensiyasının 5-ci maddəsinin 1-ci bəndinin məzmununu nəzərə alaraq deyə bilərik ki, daşıyıcı, ilk növbədə, malın itməsinə, zədələnməsinə və ya gecikməsinə səbəb olan müəyyən halların mövcudluğunu sübut etməyə, yəni zərərin səbəblərini müəyyən etməyə borcludur. İkincisi, daşıyıcı sübut etməlidir ki, o, onun qulluqçuları və ya agentləri belə halların və onların nəticələrinin qarşısını almaq üçün əsaslı şəkildə tələb oluna bilən bütün tədbirləri görüblər. Bu iki məqamdan ən azı biri sübuta yetirilmədikdə, daşıyıcı məsuliyyət daşıyır. Xüsusilə vurğulamaq vacibdir ki, 1978-ci il Konvensiyasında naviqasiya xətası olduqda daşıyıcının məsuliyyətdən azad edilməsinə dair qayda yoxdur.

24 may 1980-ci il tarixində Cenevrədə BMT-nin Ticarət və İnkişaf Konfransı çərçivəsində Malların Beynəlxalq Multimodal Daşımaları haqqında BMT Konvensiyası (bundan sonra BMT-nin 1980-ci il Konvensiyası) qəbul edilmişdir. Bu günə kimi BMT-nin 1980-ci il Konvensiyası qüvvəyə minməmiş, yalnız 11 dövlətin iştirakı rəsmiləşdirilmişdir. 1980-ci il BMT Konvensiyası 40 maddədən və bir Əlavədən ibarətdir. [13]

BMT Baş Assambleyası 2008-ci ildə Beynəlxalq yüklərin tam və ya qismən daşınmasına dair müqavilələr haqqında Konvensiyanı qəbul etmişdir. BMT Baş Assambleyası maliyyə çətinliklərinə görə bu yeni Konvensiyanın 23 sentyabr 2009-cu il tarixində Rotterdamba keçiriləcək imzalanma mərasimində imzalanmaq üçün açılmasına icazə verdi və bu Konvensiyada təsbit olunmuş normaların “Konvensiya” adlandırılmasını tövsiyə etdi. Hüquq ədəbiyyatlarında

adətən Rotterdam Qaydaları da adlandırılır. Bu Konvensiya işlənilib hazırlanarkən nəzərə alınmışdır ki, onun hüquqi tərəfi ilə yanaşı, həm də dünya ticarəti baxımından böyük ticarət-siyasi əhəmiyyəti və yüklərin daşınmasında dəniz nəqliyyatının aparıcı rolu olacaqdır. Praktiki baxımdan, mərkəzi nöqtəsi, son nəticədə, yüklərin təhlükəsizliyinə görə daşıyıcının məsuliyyəti çərçivəsinin yaradılması olan Konvensiyanın hazırlanmasında obyektiv olaraq, bu məsələdə gəmi sahibləri ilə yük sahiblərinin maraqlarının toqquşması mövcuddur.

Balanslaşdırılmış hüquqi rejimin axtarışı son dərəcə çətin olur, bu layihə üzərində işləmək təcrübəsi ilə təsdiqlənir. Nəticədə, həm daşıyıcıların, həm də yükləndirənlərin və alıcıların, eləcə də sığortaçıların mövqeyi ilə mümkün kompromis əldə edilən çox müfəssəl və hüquqi cəhətdən mürəkkəb Konvensiya hazırlanmışdır. Bununla belə, bir tərəfdən bəzi müddəaların daşıyıcıya güzəşt olduğu, digər tərəfdən isə bəzi müddəaların əksinə, onun məsuliyyətini artırdığı qeyd edilib.

Multimodal daşımalarda vahid qaydalar olmadığından qərara alındı ki, müqavilə dəniz yolu ilə daşıma ilə yanaşı, digər nəqliyyat növləri ilə də daşımaları da əhatə edə bilər ("dəniz plus" konsepsiyası) (yeni Konvensiyanın qeyri-standart adıdır). Başqa sözlə, tərəflər istədikləri təqdirdə gəmiyə yükləməzdən əvvəl və ya gəmidən boşaldıldıqdan sonra digər nəqliyyat növlərindən istifadə barədə razılığa gələ bilərlər. Beləliklə, tək müqavilə əsasında qapıdan-qapıya daşıma məqsədinə nail olmaq olar. Digər nəqliyyat növləri ilə daşıma öz konvensiyaları ilə (dəmir yolu, avtomobil yolu, hava və s.) tənzimləndiyi üçün onların qaydaları ilə əlaqə məsələsini tənzimləmək lazım idi. Eyni zamanda, Konvensiyanın yalnız dəniz nəqliyyatına şamil edilməsinə imkan verən bəndin daxil edilməsi təklif edilib, lakin bu qəbul olunmayıb.

BMT Baş Assambleyasının A/RES/62/122 sayılı qətnaməsində qeyd olunduğu kimi, dənizlə beynəlxalq yük daşımalarını tənzimləyən hüquqi rejimdə vahidliyin olmaması onunla bağlıdır ki, hazırda yuxarıda qeyd olunduğu kimi, iki konvensiya qüvvədədir: Haaqa-Visbi Qaydaları və Hamburq Qaydaları. Yeni 2008-ci il Konvensiyanın qüvvəyə minməsi üçüncü beynəlxalq hüquqi sənədin meydana çıxması demək olardı. UNCITRAL tərəfindən hazırlanmış digər uyğunlaşdırma alətlərinin tərəqqisinə əsasən, istənilən vahidliyə nail olmaq üçün yeni Konvensiyanın coğrafi bölgüsü çox vaxt aparacaq.

Yüklərin beynəlxalq dəniz daşımalarını tənzimləyən mövcud hüquqi rejim vahid deyil və müasir daşıma təcrübəsini, eləcə də elektron nəqliyyat sənədlərindən istifadəni lazımi qaydada nəzərə almır. Dəniz nəqliyyatının tənzimlənməsi üçün vahid qaydaların qəbulu hüquqi müəyyənliyə təkan verir, habelə beynəlxalq yük daşımalarının səmərəliliyini artıracaq və həm milli, həm də beynəlxalq səviyyədə ticarət-iqtisadi inkişafa təkan verir.

Rotterdam Qaydalarının əhatə dairəsi 2-ci Fəsildə müəyyən edilmişdir. Adından onun multimodal xarakterini çıxarmaq olar. Ayrı-ayrılıqda qeyd etmək lazımdır ki, multimodal daşımalara gəldikdə, bu sahədə beynəlxalq müqavilənin əhatə dairəsini müəyyən etmək üçün iki mümkün yanaşma mövcuddur. Onlar-

dan biri birinci daşıyıcının yük sahibi qarşısında tam məsuliyyətini nəzərdə tutur. Öz növbəsində, belə daşıyıcının yerində mallara zərər dəymiş daşıyıcıya qarşı reqres hüququ vardır. İkinci yanaşma nəzərdə tutur ki, hər bir daşıyıcı belə multimodal daşıma zamanı ona dəyən itkilərə görə yükəgöndərən qarşısında məsuliyyət daşıyır. Birinci halda, reqres iddiası qaldırarkən daşıyıcı başa düşməlidir ki, müxtəlif daşıma hissələrinin hüquqi tənzimlənməsi nəqliyyat növündən asılıdır, ona görə də daşımaların müxtəlif bölmələrində daşıyıcının məsuliyyətinin həm əsasları, həm də həddi fərqli ola bilər. Lakin ikinci halda, çox vaxt yükəgöndərən üçün dəymiş zərərə görə məsuliyyət daşıyan daşıyıcını müəyyən etmək çətin olur.

Bütün bu mülahizələri nəzərə alaraq, Rotterdam Qaydalarının tərtibçiləri onların tətbiq dairəsini müəyyən edən yeni və orijinal konstruksiyaya müraciət etdilər. Rotterdam Qaydalarının 1-ci maddəsində nəzərdə tutulur ki, dəniz nəqliyyatının olması məcburi olsa da, nəqliyyata dəniz daşımalarından başqa digər nəqliyyat növləri də daxil ola bilər. Daşımanın bir hissəsinin dəniz nəqliyyatı növü üzrə daşıyıcı tərəfindən həyata keçirilməli olduğu, lakin daşımanın dənizlə məhdudlaşmadığı oxşar konsepsiya "dəniz plyus" adını almışdır. [2, s.89]

Daşıyıcının məsuliyyətinə dair müddəalar Konvensiyanın 5-ci fəslində nəzərdə tutulmuşdur. İddiaçının, yükün itirilməsinin, zədələnməsinin və ya gecikdirilməsinin, yaxud onlara səbəb olmuş hadisənin və ya digər bənzər halın daşıyıcının məsuliyyət daşdığı dövrdə baş verdiyini sübuta yetirdikdə, daşıyıcı yükə dəymiş hər hansı zərər üçün məsuliyyət daşıyır. Qeyd etmək lazımdır ki, Konvensiyanın 12-ci maddəsinin 1-ci bəndinə uyğun olaraq, daşıyıcı və ya icraçı tərəfin malları daşınmaq üçün qəbul etdiyi andan etibarən olan və "qapıdan qapıya" adlanan bu müddəti tanıyır və bu müddət malların çatdırılması zamanı başa çatır. Eyni zamanda, Konvensiyanın 17-ci maddəsinin 2-ci bəndi daşıyıcının zərərin onun təqsiri olmadan vurulduğunu sübut etdiyi təqdirdə, məsuliyyətdən tam və ya qismən azad etmək hüququnu təmin edir. Həmçinin, daşıyıcı artıq "naviqasiya xətası"na görə məsuliyyətdən azad edilmir. Konvensiyanın 17-ci maddəsinin 3-cü bəndində həmçinin daşıyıcının məsuliyyətdən azad edilməsi və ya məhdudlaşdırılması üçün əlavə əsaslar sadalanır, məsələn, müharibə, forsmajor, yanğın və s.

Əhəmiyyətli dəyişikliklər nəqliyyat sənədlərinə də təsir etmişdi. Rotterdam Qaydalarına uyğun olaraq, daşıma sənədi daşıyıcı tərəfindən daşınma müqaviləsinə uyğun olaraq verilmiş və daşıma müqaviləsinə uyğun olaraq yükün daşıyıcı və ya icraçı tərəf tərəfindən alınmasını, mövcudluğunu göstərən sənəddir.

Beləliklə, Rotterdam Qaydaları universal konsepsiyadan - "nəqliyyat sənədindən" istifadə edərək vahid "konosament" konsepsiyasını yaratmaqdan imtina edir. Konvensiyanın 8-ci maddəsi nəqliyyat sənədinə həm də elektron nəqliyyat qeydini bərabərləşdirir, bu, bəlkə də ən çox gözlənilən əlavəyə çevrilmişdir. Maddədə göstərilən tərifi görə, Konvensiyanın 1-ci bəndində elektron nəqliyyat qeydi daşıma müqaviləsinə uyğun olaraq daşıyıcı tərəfindən elektron rabitə vasitəsi ilə ötürülən bir və ya bir neçə mesajda olan məlumat (o cümlədən, elektron

nəqliyyat qeydinə məntiqi olaraq aid olan məlumatlar) deməkdir. Belə qeyddə daşıma müqaviləsinə uyğun olaraq yükün daşıyıcı və ya icraçı tərəf tərəfindən alınması və daşıma müqaviləsinin mövcudluğu göstərilməlidir (və ya belə bir müqavilə olmalıdır).

İstinadlar:

1. Бутакова, Н.А. Правовой режим ответственности морского перевозчика по Правилам Гаага-Висби // Юрист, 2013, № 8.
2. Калпин, А.Г. Конвенция ООН о договорах полностью или частично морской перевозке грузов (Роттердамские правила) // Право. Журнал Высшей школы экономики, 2010, № 4.
3. Andreone, G. The Future of the Law of the Sea: Bridging Gaps Between National, Individual and Common Interests. Cham: Springer, 2017, 269 p.
4. Berlingier, F. A Comparative Analysis of the Hague-Visby Rules, the Hamburg Rules and the Rotterdam Rules / – UNCITRAL bibliography 43rd sess, 2010.
5. Berlingieri, F. International Maritime Conventions (Vol.1): The Carriage of Goods and Passengers by Sea // Maritime and Transport Law Library. Abingdon, 2014
6. Fogarty, A. Merchant Shipping Legislation. New York: Taylor & Francis, 2017, 1020p.
7. Kasi, A. The Law of Carriage of Goods by Sea. Singapore: Springer Nature, 2021, 580 p.
8. Maher, J. Marine T Marine Transport, Cargo Risks, and the Hambur go Risks, and the Hamburg Rules- g RulesRationalization or Imagery? // 84 DICK. L. REV. 183, 1980
9. Rose, F. Blackstone's Statutes on Commercial and Consumer Law 2021-2022. Oxford: Oxford University Press, 2021, p. 71. 680 p.
10. Tiffin, J. Transport Communications: Understanding Global Networks Enabling Transport Services. London: Kogan Page Publishers, 2007, 238 p.
11. Todd, P. Principles of the Carriage of Goods by Sea. New York: Routledge, 2016, 480 p.
12. <https://www.lawteacher.net/cases/pyrene-co-v-scindia-navigation.php>
13. <https://www.jus.uio.no/lm/un.multimodal.transport.1980/doc.html>

**ПРАВОВОЕ РЕГУЛИРОВАНИЕ МЕЖДУНАРОДНЫХ
МОРСКИХ ПЕРЕВОЗОК**

Вюсал Асланов*

Резюме

В статье исследуются особенности и правовое регулирование международных морских перевозок. В настоящее время наиболее спорные вопросы возникают при осуществлении международных морских перевозок. Это обусловлено большим разнообразием правоотношений в сфере международного судоходства, а также спецификой источников правового регулирования отдельных правоотношений. На сегодняшний день правовое регулирование международных морских перевозок базируется на четырех документах: До принятия Роттердамских правил основным действующим правовым актом были Гаагско-Висбийские правила, модифицированная версия Гаагских правил, а Гамбургские правила не получили широкого распространения, хотя и были относительно прогрессивными.

* докторант Бакинского государственного университета

Ключевые слова: международные грузовые перевозки, морские перевозки, Гаагские правила, Гаагско-Висбийские правила, Гамбургские правила, Роттердамские правила, Брюссельская конвенция.

LEGAL REGULATION OF INTERNATIONAL SEA TRANSPORTATION

Vusal Aslanov*

Abstract

The article examines the features and legal regulation of international sea transportation. Currently, the most controversial issues arise in the implementation of international maritime transport. This is due to the wide variety of legal relations in the field of international shipping, as well as the specifics of the sources of legal regulation of individual legal relations. To date, the legal regulation of international maritime transport is based on four documents: Before the adoption of the Rotterdam Rules, the Hague-Visby Rules, a modified version of the Hague Rules, were the main legal act in force, and the Hamburg Rules were not widely used, although they were relatively progressive.

Keywords: international freight transport, maritime transport, The Hague Rules, The Hague-Visby Rules, The Hamburg Rules, The Rotterdam Rules, The Brussels Convention.

* Ph.D Candidate, Baku State University

HÜQUQ VƏ İQTİSADİYYAT

İQTİSADI SİYASƏTİN KONSTITUSİYA ƏSASLARI

Günay Məmmədova*

Xülasə

Məqalədə qeyd olunur ki, dövlətin iqtisadi siyasətinin, ölkənin iqtisadi fəaliyyətinin əsasını konstitusiyaya hüququ təşkil edir. Daha sonra məlum olur ki, müasir sosial dövlətlərdə iqtisadi konstitusiyalar sosial yönümlü bazar iqtisadiyyatının konstitusiyaya-hüquqi əsasına çevrilmişdir. Bundan əlavə, “iqtisadi konstitusionalizm” termininə də rast gəlinir. Bu gün konstitusiyalar sosial-iqtisadi münasibətləri qoruyur və inkişaf etdirir. Sonda bildirilir ki, dövlətin iqtisadi siyasəti qısamüddətli və uzunmüddətli olmaqla yanaşı, iqtisadi məqsəduyğunluğu ilə yanaşı, dövlətin konstitusiyaya quruluşunun reallıqlarını da əks etdirir. Bu isə onu göstərir ki, konstitusiyanın iqtisadi sahədə müddəaları ümumiləşdirilmiş və sosial əhəmiyyətli tənzimləmə potensialına malikdir.

***Açar sözlər:** iqtisadi siyasət, konstitusiyaya-hüquqi əsasları, qanunvericilik aktları, bazar iqtisadiyyatı, konstitusionalizm, iqtisadi islahatlar*

Dövlətin iqtisadi siyasətinin, ölkənin iqtisadi fəaliyyətinin əsasını konstitusiyaya hüququ təşkil edir. Konstitusiyaya hüququ əsasən dövlətin iqtisadi sisteminin əsaslarını möhkəmləndirir, iqtisadiyyatın müvafiq tipini və iqtisadi fəaliyyətinin başlanğıc qaydalarını əks etdirir. Konstitusiyalar insanın iqtisadiyyatında vəziyyətini, təsərrüfatın bütövlükdə təşkilini, dövlətdə iqtisadi fəaliyyətin forma və metodlarının həvəsləndirilməsini təsbit edir. Konstitusiyaya normalarında göstərilir ki, dövlət iqtisadi fəaliyyətin iştirakçılarının müvafiq imkan və fəaliyyətlərinin qanuna uyğun həyata keçirilməsini təmin edir.

Dövlət iqtisadi siyasətinin konstitusiyaya əsasları ilə bağlı hələ XX əsrin əvvəllərində Avropada “iqtisadi konstitusiyaya” termini də əmələ gəlmişdir. Rusiyalı tədqiqatçı hüquq elmləri namizədi V.P.Kapış göstərir ki, “iqtisadi konstitusiyaya konsepsiyası yalnız dövlətin iqtisadiyyata təsiri məsələsini deyil, iqtisadiyyat sahəsində dövlət tənzimləməsinin həddlərinin müəyyənələşməsinə də münəcər edilir. “İqtisadi konstitusiyaların mühüm komponentlərindən biri hüquq və azadlıqların xüsusi qrup kimi iqtisadi hüquq və azadlıqlar, mülkiyyət hüququ kimi iqtisadi fəaliyyət azadlığı, həmçinin əmək və kapitalın qarşılıqlı münasibətləri məsələləridir”. [1, s.5] Müəllif haqlı olaraq hüquq və azadlıqların həddlərinin və onların konstitusiyaya təminatı formalarının araşdırılmasının iqtisadi konstitusiyaların bu aspektinin konkretləşməsinə imkan verdiyini qeyd edir.

Qərbi Avropa ölkələrində milli konstitusiyaların və iqtisadi konstitusiyaların müxtəlif aspektlərini araşdıran tədqiqatçılar meydana gəlmişdir. “XX əsrin 90-cı illərində Avropada konkret iqtisadi konstitusiyaların milli modellərinin tədqiqinə dair alimlər çox sayda əsərlər yazdılar. Bunlar iqtisadi sahəyə tətbiq

* Bakı Dövlət Universiteti

edilən hüquqi dövlət nəzəriyyələrinin təftişi idi. Həmin tədqiqat əsərləri müəyyən ölkələrin reallıqlarına uyğunlaşmış “iqtisadi konstitusiyası konsepsiyalarının milli şərhinə imkan verdi”. [1, s.7] Bütün bunlar konstitusiyaların iqtisadi müdəcələrinin dövlət siyasəti əsasında həyata keçirilməsinə şərait yaratdı.

Müasir sosial dövlətlərdə iqtisadi konstitusiyalar ictimai yönümlü bazar iqtisadiyyatının konstitusiyası-hüquqi əsaslarına çevrilmişlər. Bundan başqa “iqtisadi konstitusionalizm” termininə də təsadüf olunur. Bu gün konstitusiyalar sosial-iqtisadi münasibətləri müdafiə edir və inkişaf etdirir.

Hüquq elmləri doktoru, professor V.İ. Levakin “iqtisadi konstitusionalizm” termininin mahiyyətini belə izah edir: “Əgər konstitusionalizmi geniş mənada konstitusiyaya, idarəetmənin konstitusiyası metodlarına əsaslanan siyasi sistemin keyfiyyəti kimi nəzərdən keçirmək olursa, iqtisadi konstitusionalizm iqtisadi konstitusiyalara əsaslanan (iqtisadi münasibətləri bilavasitə və bilavasitə konstitusiyası məhkəməsinin qərarları, milli konstitusiyaların bölmələri, institutları, normaları ilə tənzim edən) iqtisadi sistemləri əks etdirən spesifik anlayışdır”. [2, s.123]

Rusiyalı tədqiqatçı professor N.S. Bondar “konstitusiyası iqtisadiyyatı”, “iqtisadi konstitusiyası” və “iqtisadi konstitusionalizm” kateqoriyalarının qarşılıqlı münasibətlərini təhlil etmişdir. İqtisadi konstitusionalizmin və dövlət iqtisadi siyasətinin əsasında sosial iqtisadi inkişafın normativ-hüquqi bazası olan konstitusiyası durur. N.S. Bondarın tədqiqatının mərkəzində “dövlətin konstitusional sosial yönümlü iqtisadi təşkilinin formalaşması və fəaliyyəti prosesi” durur. [3, s.24]

Dövlətin iqtisadi siyasətinin konstitusiyası əsası beynəlxalq rəqabət şəraitində iqtisadiyyatın inkişafı səviyyəsini ifadə edir. Dövlətin iqtisadi siyasətinə ölkənin iqtisadi şəraiti və iqtisadi təfəkkür səviyyəsi təsir edir, bu siyasət o zaman səmərəli fəaliyyət göstərir ki, ölkənin sosial-siyasi, iqtisadi potensialı güclü olsun. Eyni zamanda dövlətin iqtisadi siyasəti ölkənin siyasi kursunun reallaşmasında ciddi təsir göstərir. Həmin siyasət hökumətin, xalqın, dövlətin maraqlarını, baxışlarını özündə əks etdirir.

“1. İqtisadi siyasət həmişə iki mühüm faktorun təsiri altında formalaşır: daima dəyişən təsərrüfat şəraiti və iqtisadi təfəkkür səviyyəsi. Bu iki faktor qarşılıqlı asılı olsa da nisbi sərbəstliyə malikdirlər. Cəmiyyətin inkişaf səviyyəsi yüksəldikcə iqtisadi təfəkkür dəyişir, çünki dəyərlər haqqında təsəvvürlər dəyişir. Beləliklə hətta ənənəvi vəzifələri, yeni dəyərlər prizmasından həll etməyə çalışırlar.

2. İqtisadi siyasət ölkənin reallıqları ilə uzlaşdırıldıqda, o cümlədən siyasi qüvvələr nisbəti, istehsal-texniki potensial, sosial şərait, ümumdövlət və yerli idarəetmədə institusional qaydalar və s. nəzərə alındıqda daha effektiv olur.

3. İqtisadi siyasət ölkənin qlobal maraqlarının və ona müvafiq formalaşdırılan dövlətin siyasi kursunun təmin edilməsinin həlledici vasitəsidir. Başqa sözlə iqtisadi siyasət ümumi, milli qlobal siyasətin təməlidir”. [4, s.13]

İqtisadi siyasət konstitusiyada təsbit olunmuş daxili, xarici siyasəti, milli ideologiya ilə sıx bağlıdır. Geniş mənada “dövlətin iqtisadi siyasətinə sosial struktur, investisiya, regional, aqrar, sənaye, elmi-texniki, anti-inhisar, ekoloji,

bank, qiymət siyasəti daxildir”. [5, s.17] Beləliklə, dövlətin, hökumətin həyata keçirdiyi, konstitusion qanunlara əsaslanan iqtisadi siyasəti ölkənin iqtisadi inkişafının ümumi xəttini müəyyənləşdirir.

Dövlətin iqtisadi siyasəti konstitusiyaya qanunları, prezident fərmanları və sərəncamları, hökumətin qərarları, digər normativ aktlar vasitəsilə həyata keçirilir. Dövlətin iqtisadi siyasəti qısa müddətli və uzunmüddətli olur.

Dövlətlər təkcə daxili deyil, xarici iqtisadi siyasət vasitəsilə dünya bazarlarına yüksək texnologiyalı mallarını qlobal informasiya-kommunikasiya texnologiyalarının uyğun mövqelərini təmin edir, qlobal rəqabətə davamlı iqtisadi yüksəlişə, qlobal iqtisadi məkana integrasiyaya nail olmağa cəhd edirlər. Bununla da dünyada qlobal iqtisadi nizam formalaşır. Dövlətin milli iqtisadi siyasəti beynəlxalq təcrübə nəzərə alınmaqla həyata keçirilir. Bütün bunların əsasında konstitusiyaya və qanunvericilik aktları durur.

Dövlətin iqtisadi siyasətinin reallaşması probleminin əsas rolu uzun müddətli iqtisadi siyasəti təmin edən qiymət sabitliyinin təmin olunmasıdır. Bu halda bankların müstəqilliyinin möhkəmləndirilməsi də lazımdır.

İnkişaf etmiş ölkələrdə nikbin ssenari, ümidverici proqnozlar ondan ibarətdir ki, konstitusiyada təsbit olunmuş iqtisadi inkişaf meyllərinə investisiyaların artımı, əsas kapitalın yeniləşməsinin sürətlənməsi, rəqabətə davamlılığın yüksəldilməsi kimi amillərin təsiri də öz ifadəsini tapır.

Dövlətin iqtisadi siyasəti bu və ya digər iqtisadi strategiyaya ilə həyata keçən sosial-iqtisadi proseslərə dövlətin təsirinin metod, forma və vasitələrinin sistemidir. Müasir dövrdə dünyanın bir çox demokratik, sənayecə inkişaf etmiş ölkələrində bazar iqtisadiyyatı ciddi dövlət iqtisadi siyasətinin aparılmasını tələb edir. Müasir dövrdə demokratik rejimli ölkələrdə dövlət iqtisadi siyasətinin əsas vəzifəsi dünya standartlarına uyğun, rəqabətə davamlı milli iqtisadiyyatı yüksək tərəqqiyə çatdırmaqdır. Bütün bunlara isə sahibkarlığın fəaliyyəti üçün əlverişli şəraitin və rəqabətə əsaslanan bazar iqtisadiyyatı mühitinin yaradılması ilə nail olmaq mümkündür.

Məlum olduğu kimi, dövlət və onun konstitusiyası milli iqtisadiyyatda iqtisadi proseslərdə müxtəlif dərəcədə və formalarda iştirak edərək onun tərkib hissəsinə, əsas elementinə çevrilir. Hüquqi və iqtisadi ədəbiyyatda dövlətin iqtisadiyyata təsiri müxtəlif ifadələrlə: “dövlətin iqtisadiyyata müdaxiləsi”, “iqtisadiyyatın dövlət tənzimlənməsi”, “dövlət-inhisarçı tənzimləmə” və nəhayət “dövlətin iqtisadi siyasəti” anlayışları ilə səciyyələnir.

Dövlətin iqtisadi siyasətində hakimiyyətin konstitusiyaya orqanları-prezident, hökumət, parlament, ali məhkəmə, konstitusiyaya məhkəməsi, prezident administrasiyası, mərkəzi bank, prokuratura və s. də iştirak edir.

Ölkənin iqtisadi maraqlarının daşıyıcıları dövlətin iqtisadi siyasətinə təsir edir. İqtisadi maraqlar üzrə birliklər-vətəndaşların, kollektivlərin və hüquqi şəxslərin ittifaqları da dövlətin iqtisadi siyasətinə təsir edir. “İqtisadi maraqlar üzrə birliklərə həmkərlər ittifaqları, sahə, kollektiv, istehlakların hüquqlarının müdafiəsi ittifaqları, sahibkarların ittifaqları və c. aiddir. Onlar üçün ən həyati

vacib, uzunmüddətli iqtisadi maraqlara malik möhkəm və çoxsaylı ittifaqlar da mövcuddur. Belə ittifaqlar dəqiq təşkilati struktura, peşəkar kadrlara malik olub dövlət iqtisadi siyasətinə daim təsir edirlər”. [6, s.49-50]

Dövlətin iqtisadi siyasətinin konstitusiyası əsasları gətdikcə möhkəmlənir. “Hüquqşünaslar və iqtisadçılar konstitusiyası hüququnu dövlətin iqtisadi siyasətinin mahiyyətini təşkil edən mühüm strateji iqtisadi qərarları qəbul olunmasına təsir edə bilməsini izah etmək üçün öz söylərini birləşdirməyə cəhd edirdilər”. [7, s.35]

Bazar iqtisadiyyatının liberallaşması dövlət tənzimlənməsini yayılması üçün zəruri olan sahələri müəyyən etmək zərurətini tələb edir. Lakin qanunvericilik səviyyəsində əsas aspekt rəqabətə davamlı iqtisadiyyata keçid, dövlət sektorunun konkret tənzimlənməsi mühüm məsələdir. Radikal iqtisadi islahatların reallaşması zamanı iqtisadi şəraitin mürəkkəbləşməsi baş verir. Konstitusiyası islahatları zamanı qanunvericilik orqanlarının prioritetləri əsasında hakimiyyətin vəhdəti baş verir, qanunverici hakimiyyətin təşkil səmərəli olur, prezident hakimiyyəti daha da möhkəmlənir.

İqtisadi konstitusiyası konsepsiyası və ya dövlətin iqtisadi siyasətinin konstitusiyası əsasları ordoliberalizm məktəbinin banisi F.Bömün əsərləri əsasında hüquqi xarakter kəsb edir. F.Böm belə hesab edir ki, sənaye cəmiyyətinin ümum bazar iqtisadiyyatı üçün dəqiq hüquqi əsas lazımdır. F.Böm konstitusiyasının ümumi nəzəriyyəsi konsepsiyası ilə XX əsrdə qəbul edilmiş konstitusiyası hüququnu əlaqələndirir. O, iqtisadi nəzəriyyələrin kökündə bir tərəfdən konstitusiyası nəzəriyyəsiindən, digər tərəfdən ordoliberalizm iqtisadi nəzəriyyəsiindən tamamilə avtonom olan “iqtisadi konstitusiyası” hüquqi konsepsiyasının yarandığını” göstərir. [8, s.12]

Dövlətin iqtisadi siyasəti özündə konstitusiyası hüququnun, siyasi və iqtisadi hakimiyyətin vəhdətini əks etdirir. Məhz bu siyasət nəticəsində dövlətin iqtisadi potensialının yüksəlişi baş verir. “Artıq buna görə də iqtisadi münasibətlər özündə konstitusiyası tənzimlənməsinin mühüm sahəsini əks etdirir, cəmiyyətin iqtisadi inkişafı ilə təbii şəkildə konstitusiyası probleminə çevrilir”. [9, s.34] Belə halda iqtisadi siyasət dövlətə və konstitusiyası hüququna əsaslanır. “İqtisadi konstitusiyası” konsepsiyası da iqtisad nəzəriyyəsi əsasında hüquqi təlim kimi meydana gəlmişdir.

Dövlət özünün yarandığı bütün dövrlərdə iqtisadi münasibətləri tənzim edərkən radikal üsul və vasitələrdən istifadə etmişdir. Bu prosesdə daha yaxından iştirak edən konstitusiyası-hüquqi prinsiplər və konstitusionalizm ideyaları daha incə mexanizmlərlə cəmiyyətin iqtisadi həyatına təsir edə bilər.

Dövlətin iqtisadi siyasətinin konstitusiyası prinsipləri əsasında Avropa integrasiyası yaranmışdır. Avropa İttifaqı ölkələri arasında ümumi bazar, iqtisadi valyuta ittifaqı, iqtisadi fəaliyyətin inkişafının ahəngdarlığı, məşğulluq və həyat səviyyəsinin yüksəldilməsi, üzv dövlətlərin iqtisadi birliyinin gücləndirilməsi onların iqtisadi konstitusiyalarının formalaşması və inkişafına səbəb olmuşdur. Bu ölkələrin fundamental hüquqi normalar sistemi: “a) iqtisadi prosesləri və ona dövlət müdaxiləsinin hədudlarını tənzimləyir; b) bazarın fəaliyyətinin hüququ

milli məhdudiyyətini müəyyən edir”. [10, s.100] Şübhəsiz ki, bu tənzimləmələrdə Avropa İttifaqı Məhkəməsinin qərarları o qədər də ciddi rol oynaya bilmir. Avropa konstitusiyalarının böhranı bu problemə öz mənfi təsirini göstərmişdir.

Nəzəri, normativ və praktiki səviyyələrə malik iqtisadi konstitusiyası hüquqi nəzəriyyə kimi dövlətin iqtisadiyyata müdaxiləsinin konstitusiyası hüquqi aspektini təhlil edir. Bu konsepsiya bazar iqtisadiyyatının inkişaf etdiyi ölkələrin siyasətinə müsbət təsir göstərir. Özündə siyasi, iqtisadi və hüquqi aspektləri birləşdirən həmin konsepsiya iqtisadi sahələri hüquqi cəhətdən tənzimlənən ölkələrdə daha səmərəli fəaliyyət göstərir. Dövlətin iqtisadi siyasətinin konstitusiyası əsasları yüksək yuridik gücə malik ölkələrdə iqtisadi münasibətləri tənzimləyən qanunlar aktıdır.

Dövlətin iqtisadi siyasətinin konstitusiyası hüquqi aspektini dərinlən öyrənmək üçün hər hansı bir ölkənin iqtisadi sistemlərinin konstitusiyası əsaslarının araşdırılması çox vacibdir. Tədqiqatçılar bu ideyanın konstitusiyası hüququnda bir çox variantlarını təqdim edirlər. Rusiyalı tədqiqatçı V.A.Qriqoryeva iqtisadi sistemi konstitusiyası tənzimlənməsinin obyektini kimi nəzərdən keçirərək onun konstitusiyası hüquqi çərçivəyə nisbətən daha geniş mənə kəsb etdiyini göstərir. [11, s.34]

Ən çox yayılmış variantlardan biri iqtisadi münasibətləri tənzimləyən yeni müddələrin konstitusiyası mətninə əlavə edilməsi variantıdır. Rusiyanın Konstitusiyası hüququ üzrə görkəmli tədqiqatçısı V.Y.Çirkin konstitusiyadan köhnəlmiş müddələrin çıxarılmasını, ona çox sayda əlavələr, düzəlişlər edilməsini təklif edir. Müəllif bunun üçün iqtisadi münasibətlərin qismən xarici konstitusiyası modellərindən, hətta sovet təcrübəsindən istifadə edilməsini iddia edir. [12, s.199]

Dünya miqyasında dövlətin iqtisadi siyasətinə bağlı olan iki nəzəri və əməli konsepsiya-nümayəndələri V.Oyken, F.Bem, B.Penke, A.Pyustov olan Almaniyanın sosial bazar iqtisadiyyatı modelinin nəzəri metodoloji əsaslarını təşkil edən ordoliberalizm- qayda-qanun, nizam nəzəriyyəsi və 1960-cı ildə ABŞ-da meydana gələn konstitusiyalı iqtisadiyyat nəzəriyyəsi geniş yayılmışdır. İkinci nəzəriyyə keynsçiliyin əleyhinə yaranmışdı. Hər iki nəzəriyyə yeni tipli liberalizm hesab olunur. Ordoliberalizm konstitusiyası normalarının real ictimai münasibətlərə təsirini nəzərdən keçirirsə, konstitusiyalı iqtisadiyyat ictimai hakimiyyət arasında qarşılıqlı təsiri konstitusiyası-hüquqi normaların yaradılması əsasında səmərəli iqtisadi münasibətlər qanunla, siyasətlə tənzimlənir. Hər iki nəzəriyyə dövlətin birbaşa müdaxiləsi vasitəsilə bazar iqtisadiyyatının təkmilləşdirilməsinə xidmət edir.

“İqtisadi sistemin konstitusiyası əsasları” anlayışı müasir iqtisadi münasibətlərinin konstitusiyası əsaslarının mərkəzi kateqoriyalarından biridir. Konstitusion tənzimləməni real bazar iqtisadiyyatına tətbiq edərkən konstitusiyanın iqtisadi sistemə və dövlətin iqtisadi siyasətinə təsirini öyrənərkən milli spesifikasiyaya nəzər almaq lazımdır.

Dövlətin iqtisadi siyasəti özündə iqtisadi məqsədə uyğunluqla yanaşı, dövlətin konstitusiyası strukturunun reallıqlarını da əks etdirir. Bu isə onu göstərir ki, konstitusiyanın müddəaları iqtisadiyyat sahəsində ümumiləşmiş və sosial

əhəmiyyət kəsb edən tənzimləyici potensiala malikdir. Bu siyasət “dövlətin iqtisadi və siyasi fəaliyyətində qanuniləşdirilmiş konstitusiyası normalarında təcəssüm olunan konstitusiyası inkişafının səviyyəsilə əldə olunmuş iqtisadi məqsəddə uyğunluğun optimal vəhdəti prinsiplərindən” ibarətdir. [13, s.3]

Konstitusiyası hüququ və iqtisadiyyatın qarşılıqlı təsiri sahə qanunvericiliyində konstitusiyası müddəalarının konkretləşməsinə tələb edir. Dövlətin iqtisadi siyasətinin reallaşmasında konstitusiyası məhkəmələri əsas yer tutur. Konstitusiyası məhkəməsinin dövlətin iqtisadi siyasətinin hüquqi mövqeyinə təsiri və sosial yönümlü bazar iqtisadiyyatının inkişafında, vətəndaşların sosial-iqtisadi hüquqlarının müdafiəsində konstitusiyası məhkəməsinin rolu getdikcə artır. Konstitusiyası məhkəməsi bazar iqtisadiyyatının, dövlətin iqtisadi siyasətinin inkişafında qarşıya çıxan maneələrin aradan qaldırılmasında, “(təsərrüfat subyektlərinin rəqabətin və inhisarçı fəaliyyətin məhdudlaşdırılmasının, kiçik və orta biznesinin inkişafının təmin edilməsinin iqtisadi hüquqlarının müdafiəsinə qarantı olan) hüquqi mövqeyi” güclənməkdədir. Konstitusiyası məhkəməsinin dövlət iqtisadi siyasətində hüquqi mövqeyi tam dəqiqliklə müəyyən edilir. Məlum olduğu kimi dövlətin iqtisadi siyasətinin əsas vəzifələri aşağıdakılardan ibarətdir:

1. İqtisadi sistemin məhsuldarlığının və səmərəliliyinin təmin edilməsi;
2. Resursların yenidən bölüşünün səmərəliliyi və nəticələrinin təmin edilməsi;
3. Dövlət xərclərinin maliyyələşdirilməsi və dövlət büdcəsinin formalaşdırılması;
4. İqtisadiyyatda dayanıqlığın, inkişafın dayanıqlığı və tarazlığın təmin edilməsi”

Konstitusiyası məhkəməsinin təcrübəsi bir sıra prinsipləri fərqləndirməyə imkan verir:

1. İqtisadi fəaliyyətin sərbəstliyini məhdudlaşdıran eyni zamanda ona qərant verən konstitusiyası prinsipləri;
2. Vəhdanlılıq prinsipi;
3. Təsərrüfat subyektlərinin hüquqi bərabərlik prinsipi;
4. Ədalətlik prinsipi;
5. Adekvatlıq, proporsionallıq və məhdudluğun mütənasibliyi prinsipi;
6. İqtisadi fəaliyyətin sabitliyi prinsipi.

Dövlətin iqtisadi siyasəti məhz bu konstitusiyası prinsipləri vasitəsilə iqtisadi münasibətləri tənzimləyir. Həmin prinsiplər ”konstitusiyaların mətnində, müxtəlif maddələrində yerləşmiş, lakin bir-birilə görünməmiş məntiqi-hüquqi münasibətlərlə bağlanan konstitusiyası-hüquqi müddəalar, normalar və prinsiplər blokudur” .

Konstitusiyasının iqtisadi fəaliyyəti tənzimləyən müddəaları dövlətin iqtisadi siyasətinin konstitusiyası əsaslarının təşkil edir. Bu prinsiplər həm də konstitusiyası nəzarəti orqanların qərar qəbul etməsi prosesində xüsusi rol oynayırlar.

Dövlətin iqtisadi siyasəti təkcə milli deyil, həm də qlobal məqsədlər də güdür, ölkənin dünyanın iqtisadi məkanına inteqrasiyasını təmin edir.

Dövlətin iqtisadi siyasətindən bəhs edərkən iqtisadi hüquqla yanaşı, iqtisadiyyatın konstitusiyaya modeli də diqqəti cəlb edir. Qərbdə buna “iqtisadi siyasətin konstitusiyası” da deyirlər. İqtisadi konstitusiyaya dövlətin iqtisadi siyasətinin hüquqi əsaslarının məğzini təşkil edir. Çünki “normativ aspektdə iqtisadi konstitusiyaya iqtisadi sahədə dövlət və cəmiyyətin qarşılıqlı münasibətlərini, onların qarşılıqlı təsirinin hüdudlarını müəyyən edən, iqtisadi münasibətləri tənzimləyən məntiqi olaraq qarşılıqlı bağlı və sistemli “konstitusiyaya normalarının məcmusudur”. Dövlətin iqtisadi siyasəti problemini daha dərinədən dərk etmək üçün “iqtisadiyyatın konstitusiyaya modeli” anlayışını da şərh etmək lazımdır.

Rusiyalı tədqiqatçı Q.M.Andreyeva, iqtisadiyyatın konstitusiyaya modeli dedikdə “bazar, sosialist və keçid iqtisadi modellər çərçivəsində onların konstitusiyaya tərtibatı üçün tətbiq olunan müəyyən institutların, vasitələrin kompleksi kimi başa düşür”. [14, s.129] Digər Qərb tədqiqatçıları iqtisadiyyatın konstitusiyaya modellərinin tarixi və müasir konstitusionalizm modellərini (M.Basols Koma), bazar iqtisadiyyatı, kollektiv və totalitar mərkəzləşmiş iqtisadiyyatın modellərini, (M.B.Ruis-Qalyeqos və başqaları) fərqləndirirlər. İtaliyan tədqiqatçısı P.Balansia sırf və qarışıq modelləri ayırır: o, sırf modelə bazar iqtisadiyyatı modelini, (konstitusion “nəzarət edilən” və konstitusion “rəhbərlik edilən” bazar iqtisadiyyatı) və dövlət iqtisadiyyatı” modelini aid edir.

Bir çox tədqiqatçıların bu modelləri bazar iqtisadiyyatı, sosialist və post-sosialist iqtisadiyyatının konstitusiyaya modellərinə ayrılması fikri ilə biz də razılaşırıq.

Bəzi Qərb ölkələrində dövlət iqtisadi siyasətində əsas yer tutan iqtisadi münasibətlərin konstitusiyaya tənzimlənməsi konstitusiyalarda xüsusi olaraq təsbit olunmasa da bu problem yüksək səviyyədə həll edilir.

Beləliklə, dövlətin iqtisadi siyasəti konstitusion normalara, qanunvericilik və hüquqi bazaya əsaslanaraq iqtisadiyyatın inkişafı üçün nəzarətedici və stimullaşdırıcı mexanizm rolu oynayır. Hüquq və konstitusiyaya normaları cəmiyyətdə sosial və iqtisadi ədalətin bərqərar olmasında mühüm rol oynadığı kimi iqtisadi münasibətlər də hüquqi bazaya və konstitusiyaya normalarına təsir edir, bazar mexanizminə hüquq və konstitusion status verir.

İstinadlar:

1. Капыш В.П. Конституционные основы экономической деятельности//Право и современные государства. Москва: 2015, s.4-11
2. Левакин И.В. Экономический конституционализм России // Государство и право, 2018, №2, s.123-125
3. Бондарь Н.С. Экономический конституционализм России: очерки теории и практики. Москва: Норма, Инфра-М, 2017, 272 s.
4. Həsənov R. İqtisadi siyasət: metodologiya və praktika. Bakı: İqtisad Universiteti Nəşriyyatı, 2009, 282 s.
5. Видятина В.И. Экономическая теория. Москва: Инфра-М, 2012, 640 s.
6. Двинский М.Б., Почкутова Е.Н., Сердюк Н.П. Государственное управление экономики. Красноярск, 2007, 182 s.

7. Конституционная экономика / Ответственный редактор Г.А. Гаджиев- Москва: Юстицинформ, 2010, 320 s.
8. Концепция «Экономической конференции. Современные исследования Сб. науч.труд./РАН ИНИОН. Москва: 2008
9. Бондарь Н.С. Экономическое развитие общества в контексте решений Конституционного Суда РФ//Закон, 2006, s. 29-42
10. Концепции «Экономической конституции»: Современные исследования, 2008, 136 s.
11. Григорьева В.А. Конституционно-правовое положение государства в российской экономической системе. Монография. Москва: Инфра, 2015, 382 s.
12. Чиркин В.Е. Конституционные основы экономической системы России: необходимость, возможности, пределы и формы правового регулирования //// Экономика и современный менеджмент: новые подходы в теории и практике: I Международная научно-практическая конференция. Ростов н/Д, 2015, s.197 – 208
13. Баренбойм П.Д., Гаджиев Г., Лафитский В.И. Конституционная экономика: проблемы теории и практики// Журнал зарубежного законодательства и сравнительного правоведения, 2005, №2, s.3-17
14. Андреева Г.Н. Экономическая конституция в зарубежных странах. Москва: Юристь, 2006, 310 s.

КОНСТИТУЦИОННЫЕ ОСНОВЫ ЭКОНОМИЧЕСКОЙ ПОЛИТИКИ

Гюнай Маммадова*

Резюме

В статье утверждается о том, что основу экономической политики государства, экономической деятельности страны образует конституционное право. Далее раскрывается, что в современных социальных государствах экономические конституции стали конституционно-правовой основой социально ориентированной рыночной экономики. Кроме того, встречается также термин «экономический конституционализм». На сегодняшний день конституции защищают и развивают социально-экономические отношения. В заключении говорится, что экономическая политика государства бывает краткосрочной и долгосрочной, а также отражает в себе реалии конституционной структуры государства, наряду с экономической целесообразностью. А это свидетельствует о том, что положения конституции в сфере экономики обладают обобщенным и общественно значимым регулирующим потенциалом.

Ключевые слова: экономическая политика, конституционно-правовые основы, рыночная экономика, конституционализм, экономические реформы

CONSTITUTIONAL BASIS OF ECONOMIC POLICY

Gunay Mammadova**

Abstract

It is mentioned in the article that the basis of the states economic policy and the economic activity of the country is constitutional law. Further, it becomes clear that economic constitutions in modern social states have become the constitutional-legal basis of a socially oriented market economy. In addition, the concept of "economic constitutionalism" is also found. Today, con-

* Бакинский государственный университет

** Baku State University

stitutions protect and develop socio-economic relations. In the end, it is stated that the economic policy of the state is short-term and long-term, but also reflects the realities of the constitutional structure of the state with its economic expediency. This shows that the provisions of the constitution in the economic field have the potential of generalized and socially significant regulatory potential.

Keywords: economic policy, constitutional and legal foundations, legislative acts, market economy, constitutionalism, economic reforms

